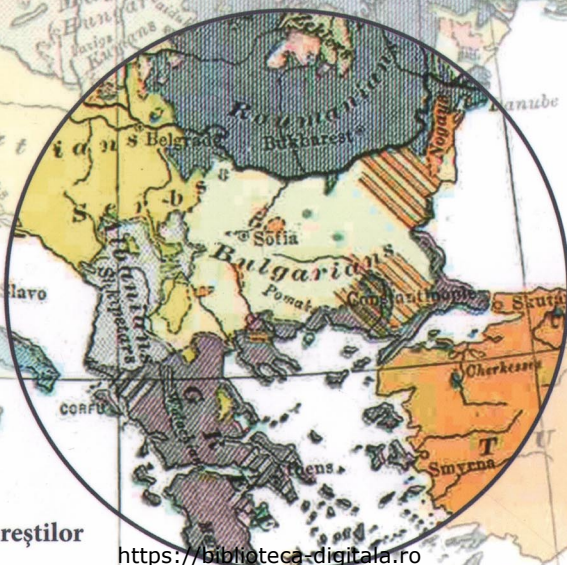

INSTITUTUL DE STUDII SUD-EST
EUROPENE AL ACADEMIEI ROMÂNE

BIBLIOTECA METROPOLITANĂ
BUCUREȘTI

IDENTITATE, ETNICITATE, LIMBĂ ÎN SUD-ESTUL EUROPEI

Actele Colocviului organizat de Institutul de Studii Sud-Est Europene
din București și Institutul de Studii Lingvistice din Sankt Petersburg,
29 septembrie, 2010, București

Editura
Biblioteca Bucureștilor

<https://biblioteca-digitala.ro>

Identitate, etnicitate, limbă în Sud-Estul Europei

**EXEMPLAR GRATUIT
OFERIT DE INSTITUTUL DE
STUDII SUD-EST EUROPENE
AL ACADEMIEI ROMÂNE**

BIBLIOTECA DE STUDII ȘI CERCETĂRI SUD-EST EUROPENE
III

© Copyright to Institut des Études Sud-Est Européennes

IDENTITATE, ETNICITATE, LIMBĂ ÎN SUD-ESTUL EUROPEI

*Actele Colocviului organizat de
Institutul de Studii Sud-Est Europene din București și
Institutul de Studii Lingvistice din Sankt Petersburg,
29 septembrie, 2010, București*

Editura Biblioteca Bucureștilor
București – 2011

Coordonatorul colecției: Nicolae-Șerban Tanașoca

Coordonatorul volumului: Cătălina Vătășescu

Redactare: Zamfira Mihail, Manuela Nevaci

Tehnoredactare și concepție grafică: Cezar-Octavian Diță

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

IDENTITATE, ETNICITATE, LIMBĂ ÎN SUD-ESTUL EUROPEI. Colocviu (2010 ; BUCUREȘTI)

**Identitate, etnicitate, limbă în Sud-Estul Europei : actele colocviului :
București, 29 septembrie, 2010 / Institutul de Studii Sud-Est Europene al
Academiei Române, Biblioteca Metropolitană București / coord. Cătălina
Vătășescu. - București : Biblioteca Bucureștilor, 2011**

ISBN 978-606-8337-09-8

- I. Academia Română. Institutul de Studii Sud-Est Europene (București)
- II. Biblioteca Metropolitană (București)
- III. Vătășescu, Cătălina (coord.), Mihail, Zamfira, Nevaci, Mihaela (redact.)

323.1(4)

CUPRINS

Cătălina Vătășescu

Identitate, etnicitate, limbă în Sud-Estul Europei / 7

Nicolae Saramandu

Romanitatea orientală în secolele IV-VII (pe baza surselor istorice) / 9

Tudor Teoteoi

Românii, antroponime și toponime românești în textele ultimilor istorici bizantini / 19

Simona Nicolae

Păcatul și puterea laică (vocabular semnificativ în textele parenetice bizantine) / 41

Cristina Codarcea

Construcția identității catolice în Balcani în secolul al XVII-lea / 51

Zamfira Mihail

Despre manuscrisele starovere din România / 65

A.H. Girfanova, Ju.A. Lopašov, N.L. Suchačev

Cvetooboznačenija tjurkskogo proisxoždenija v jazykah jugovostočnoj Evropy (hromatičeskie tona) / 81

M.V. Domosileckaja

Balkanske fitonimy dlja *Convolvulus* (v'junok) / 95

Lia Brad Chisacof

Împrumuturile interdialectale din perspectiva amestecului de cod / 107

Ju.A. Lopašov

Neidentificirovannye bolgarizmy v slovare grečeskogo govora
s. Germa (Kastor'ja) / 119

Iulia Mărgărit

Valeur identitaire de l'anthroponymie d'origine valaque du nord
de la Bulgarie / 125

Manuela Nevaci

Considerații asupra lexicului păstoresc la aromânii fărșeroți / 135

Cătălina Vătășescu

Etnonime sud-est europene în toponimia românească / 145

Identitate, etnicitate, limbă în Sud-Estul Europei

Volumul de față cuprinde 12 comunicări care au fost prezentate la Colocviul organizat, la 29 septembrie 2010, de Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, în colaborare cu Institutul de Cercetări Lingvistice din Sankt Petersburg al Academiei Ruse de Științe. Manifestarea face parte din seria de simpozioane anuale pe care Institutul de Studii Sud-Est Europene și Institutul de Cercetări Lingvistice din Sankt Petersburg le organizează pe rând în cadrul unui proiect comun de cercetare pe tema enunțată în titlu. La colocviu au luat parte, ca și în anii precedenți, cercetători cu preocupări de balcanologie ai Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” din București al Academiei Române.

Cele douăsprezece contribuții pe teme de istorie, istorie culturală și lingvistică balcanică formează un volum încheiat și unitar și se pot grupa în două secțiuni.

Prima secțiune cuprinde cinci cercetări referitoare la aspecte importante de istorie și istorie culturală a regiunii: o sinteză asupra izvoarelor despre romanitatea orientală la sfârșitul antichității și începutul evului mediu timpuriu (N. Saramandu), o cercetare a antroponimelor și etnonimelor legate de români la ultimii autori bizantini (T. Teoteoi), o analiză a domeniului lexical al păcatului în textele parenetice bizantine (Simona Nicolae), o prezentare a situației catolicismului în Balcani în secolul al XVII-lea (Cristina Codarcea), o introducere în studierea manuscriselor starovero aflate în România (Zamfira Mihail).

*A doua secțiune are șapte studii, precumpănitor de lingvistică, ale căror rezultate au în vedere: prezența numelor de culori de origine turcă în limbile sud-est europene (Albina H. Girfanova, Ju.A. Lopašov, N.L. Suchačev), tipurile de denumiri pentru planta *Convulvulus* (rom. volbură) în limbile sud-est europene (Marina V. Domosileckaja), încercările de formare a unei norme supradialectale a românei prin utilizarea materialului aromânesc (Lia Brad Chisacof), împrumuturi bulgare în greacă, necunoscute până acum (Ju.A. Lopašov), antroponimia vlahilor din nordul*

Bulgariei (Iulia Mărgărit), lexicul păstoresc al fărșeroților în comparație cu cel din greacă, bulgară și dacoromână (Manuela Nevaci), prezența în toponimia românească a numelor popoarelor din Balcani (Cătălina Vătășescu).

Tema colocviului a fost aleasă pentru posibilitățile pe care le oferă în abordarea interdisciplinară, conducând la concluzii interesante pentru specialiștii unor domenii diferite nu numai din cercetarea Sud-Estului european, ci și din cercetarea spațiului romanic și a celui slav. Cititorul poate găsi o multitudine de date și de fapte care definesc Sud-Estul Europei drept un spațiu cu multiple convergențe, și, în același timp, drept un spațiu de afirmare a specificității unor zone și subzone cu evoluții paralele sau divergente.

Colaboratorii proiectului româno-rus de cercetare pe tema Identitate, etnicitate, limbă în Sud-estul Europei își exprimă întreaga gratitudine atât față de Domnul Director Nicolae Șerban Tanașoca al Institutului de Studii Sud-Est Europene pentru inițiativa de a publica prezentul volum în seria „Biblioteca de Studii și Cercetări Sud-Est Europene” cât și față de Domnul Director Florin Rotaru al Bibliotecii Metropolitane a Bucureștilor pentru posibilitatea de editare în cele mai bune condiții a lucrărilor Colocviului.

Cătălina Vătășescu

NICOLAE SARAMANDU

(Institutul de Lingvistică
„Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
București)

ROMANITATEA ORIENTALĂ ÎN SECOLELE IV-VII (pe baza surselor istorice)

LA ROMANITÉ ORIENTALE DANS LES IVe-VIIe SIÈCLES (à partir des sources historiques)

Les sources historiques attestent la présence de la population romanisée au nord et au sud du Danube dans les IVe – VIIe siècles. Il y avait aussi des contacts entre les deux groupes, favorisés sous les règnes d'empereurs Constantin le Grand (306–337) et Justinien (527–565), qui ont tenté de réintégrer la Dacie dans l'Empire Romain.

În studiul „*Romania antiqua, Romania nova* și «continuitatea mobilă» a limbii române”¹, Alexandru Niculescu se întreabă: „Care sunt – și unde se găsesc – *vestigii* lingvistice ale celei mai vechi, ale *primei* latinități a teritoriilor nord-dunărene? Această latinitate originară poate fi considerată ca *submersa* («scufundată» în timp)? La această întrebare istoria n-a dat încă un răspuns satisfăcător”².

Vom prezenta, în continuare, mărturii istorice privind această „primă latinitate”, atestată în nordul și în sudul Dunării în perioada imediat următoare retragerii aureliene (secolele IV-VII)³.

¹ În Niculescu 1999: 41-57. Lucrarea a apărut anterior, în limba italiană, în „*Quaderni di Filologia Romanza*”, Bologna, 1987, nr. 6, p. 7-25.

² Niculescu 1999: 48. Autorul continuă: „Și, efectiv, ea nu-l poate da, căci săpăturile arheologice, datele etnosociologice nu sunt încă suficiente. Vor fi, oare într-o zi?”, considerând că „pentru moment, numai lingvistica poate avansa și formula idei mai clare” (ibidem). O colaborare între lingviști și istorici este, cum se știe, obligatorie: „Istoria limbii române se cuvine a fi studiată în strânsă corelație cu istoria poporului român; lingviștii nu pot să se hazardeze în considerații istorice fără a ține seama în cel mai înalt grad de concluziile autorizate ale specialiștilor, în caz contrar riscând să formuleze ipoteze fără acoperire” (Mihăilă 1996:43).

³ Unele dintre aceste mărturii istorice, care apar la scriitori latini și bizantini, nu sunt menționate sau sunt insuficient exploatate în lucrările care tratează subiectul în cauză. Pentru o expunere mai cuprinzătoare, privind o perioadă mai îndelungată (secolele IV-XV), vezi Saramandu 2004: 7-80, 93-122.

În această perioadă, contactele dintre romanicii din nordul Dunării și cei din sudul Dunării (rămași în imperiu) nu s-au întrerupt⁴. Ele au fost favorizate de inițiativele de recucerire a Daciei, din secolele IV-VI, datorate îndeosebi împăraților Constantin cel Mare (306-337)⁵ și Iustinian (527-565)⁶.

Autorii latini din secolele IV-V, Hyeronimus (345-420) și Salvianus (390-484), menționează faptul că viața romană nu a încetat în provinciile părăsite de stăpânitorii romani. „Plebea romană avea o singură dorință: să i se permită să-și ducă viața împreună cu barbarii. Iar dacă romanii înșiși preferă să fie la ei [la goți] decât la noi, ne mai mirăm că nu-i învingem pe goți? Așadar, frații noștri nu numai că nu vor să dezerteze de la ei, ci chiar vor să fugă la ei, părăsindu-ne pe noi”⁷. Avem aici o primă atestare a „migrării” romanicilor din imperiu în afara granițelor, implicând deplasări și contacte permanente între populația din sudul Dunării cu cea din nordul Dunării. Asemenea constatări din epocă îndreptățesc comentariul istoricului austriac Julius Jung: „Vedem, astfel, că romanii au dus-o destul de bine sub stăpânirea străină. Cei din pătura de jos a populației și-au păstrat, cel puțin, situația pe care o avuseseră mai înainte, fie în calitate de coloni, fie ca servi ai noilor stăpâni. O exterminare a populației nu a avut niciodată loc în ținuturile romane cucerite de germanici [...]. Trebuie să mai observăm că stăpânirea germanică și cea a hunilor în ținuturile dunărene s-au succedat atât de rapid încât n-au izbutit să asimileze populația romană [...]. Așadar, în această perioadă, romanii din Dacia Traiană s-au păstrat ca supuși ai germanicilor”⁸. În același sens s-au pronunțat istoricii români: „Provincialul se simțea mai bine în formele barbare, care erau simple,

⁴ În această perioadă „societatea nord-dunăreană s-a dezvoltat în relații directe pe plan economic, etnografic, politic și spiritual cu provinciile latinofone din dreapta marelui fluviu; istoria ei nu poate fi, deci, izolată de acest mare complex” (FHDR II:V).

⁵ „În urma războiului cu goții din anul 322, teritoriul Daciei sud-carpătice [...] a fost cucerit efectiv de Constantin cel Mare. [...] Toate capetele de pod de pe malul de nord al Dunării, dar mai ales Sucidava [...], au constituit centre de legătură între romanitatea din Dacia și ținuturile sud-dunărene” (Ist. rom. 2001/II: 611).

⁶ „O nouă revenire puternică a stăpânirii romano-bizantine la nord de Dunăre are loc în timpul împăratului Iustinian, care plănuia să recucerească Dacia Traiană” (Ist. rom. 2001/II:586); „populația romanică [din nordul Dunării] [...], creștinată deja, intră în anul 535 sub jurisdicția episcopiei Iustiniana Prima [azi Caričin Grad, lângă Niș]” (idem: 640). Rezultă că „și pe plan spiritual s-au strâns relațiile cu Imperiului romano-bizantin” (idem: 616).

⁷ Salvianus, *De gub dei*, V, 8 (apud Drăganu 1933: 28-29).

⁸ Jung 1877: 182-183. În provinciile părăsite de romani, viața romană „a continuat, chiar dacă în alte condiții, uneori chiar mai bune decât cele dinainte” (idem: 182).

drepte și chiar prietenoase, decât în îmbătrânitul și dedalicul organism al imperiului, aflat în decădere”⁹. În Dacia a rămas „un mare număr dintre vechii locuitori, care trăiau în bună înțelegere cu goții și nu aveau niciun interes să abandoneze provincia [...]. Nu ar fi primul caz, nici singurul, al unei înțelegeri tacite între provincialii romani, ruinați de cheltuielile militare ale imperiului, și cuceritorii barbari, bucuroși să exploateze în profitul lor costurile scăzute ale muncii indigenilor”¹⁰.

Existența unei populații vorbitoare de limbă latină în nordul Dunării rezultă și din prețioasa informație din *Epistula de fide, vita et obitu Ulfilae* [Scrisoare despre credința, viața și moartea lui Ulfila] datând din 381-397 și datorată lui Auxentius, ajuns, către anul 380, episcop de Durostor, după ce mai înainte trăise în stânga Dunării ca ucenic al episcopului Ulfila¹¹. Elogiindu-l pe Ulfila, „episcop al goților”, Auxentius, el însuși got la origine, spune: „Strălucind cu glorie timp de 40 de ani în episcopat, a popăvăduit, prin harul apostolic, fără întrerupere, în limbile greacă, latină [subl. n.] și gotică, în una și singura biserică a lui Hristos”¹². Aceeași activitate a desfășurat-o în sudul Dunării, în secolul al IV-lea (între anii 343 și 351), episcopul de Sirmium, Photeinos, care vorbea, scria și predica în greacă și latină¹³.

Despre populația romanizată din nordul Dunării găsim informații la Priscus Panites, istoric și diplomat bizantin care, la anul 448, face parte din misiunea imperială trimisă din Bizanț de împăratul Theodosie al II-lea (408-450) la curtea lui Attila (434-453) pentru a încheia pace cu acesta. Trecând prin teritorii din Moesia superior și Panonia de sud, Priscus se întâlnește cu locuitori ai acestor ținuturi și relatează despre *limba ausonilor*: „Sciții, fiind un amestec de triburi, pe lângă limba lor barbară, caută să vorbească sau limba hunilor, sau limba goților și chiar limba ausonilor, aceia dintre ei care au relații cu romanii [= cetățeni ai Imperiului Roman]”¹⁴. Se știe că „limba ausonilor” (grec. Αύσονίωv φωνή) era denumirea dată de greci limbii vechilor populații din Italia, denumire care apare încă din antichitate chiar la autori latini (de exemplu, Ovidiu)¹⁵. *Limba ausonilor* este în textul lui Priscus (*Istoria goților*, operă scrisă în grecește) limba latină, limba oficială, la acea dată,

⁹ Iorga 1905: 65.

¹⁰ Brătianu 1937: 39-40.

¹¹ Cf. Mihăescu 1978: 5 și FHDR II: 111, nota introductivă.

¹² FHDR II: 111.

¹³ Cf. Mihăescu 1993: 338.

¹⁴ FHDR II: 265.

¹⁵ Cf. Piccillo 1996-1997: 105.

a Imperiului Roman de Răsărit (Imperiul Bizantin), care se folosea la curtea lui Attila în relațiile și contactele diplomatice, în cazul de față cu bizantinii¹⁶.

În timpul călătoriei spre curtea lui Attila solii bizantini erau aprovizionați de către localnici, care le ofereau, printre altele, o băutură numită *medos* (grec. μέδος): „Prin sate ni se aducea de mâncare, și anume, în loc de grâu, mei, iar în loc de vin, medos, cum îl numesc localnicii”¹⁷. Termenul atestat de Priscus cunoaște o largă răspândire, întâlnindu-se în limbile germanice (cf. engl. *mead* ‘hidromel, mied’, germ. *Met* ‘hidromel, mied’ < v. germ. **medus* < ie. **medhu-*, slave (cf. rus., bg. *med* ‘miere’, sb., cr. *mêd* ‘miere’), în greaca actuală (grec. μέθη ‘beție, cherchereală’, în albaneză (alb. *metë* ‘înghițitură, dușcă, băutură’). Indiferent de originea cuvântului și de populațiile care îl foloseau la acea dată, recunoaștem în *medos* cuvântul care, pătrunzând în latina dunăreană vorbită de localnici, a devenit în română, prin evoluție fonetică normală, *mied* (*e* > *ie*). La bază aflându-se radicalul ie. **medhu-*, ar putea fi vorba de un termen autohton sau, eventual, de un împrumut germanic, cuvântul românesc identificându-se, ca sens, cu cel din limbile germanice.

Într-un alt pasaj, Priscus spune că Attila avea relații atât cu romanii din Occident (grec. ἑσπέροι ‘Ρωμαίοι), numiți și italieni (grec. Ἰαλιώτοι), cât și cu romanii din Orient (grec. ἑαροι ‘Ρωμαίοι)¹⁸. Grecii au făcut această distincție începând cu secolul al III-lea, când – după *Constitutio Antoniniana* a împăratului Caracalla, din anul 212 – *Romanus* a căpătat înțelesul de ‘cetățean al Imperiului Roman’, „indiferent de apartenența etnică, lingvistică sau provincială a locuitorilor”¹⁹. Textul lui Priscus confirmă această realitate istorică pentru mijlocul secolului al V-lea, când întâlnește „romanici răsăriteni” în ținuturile stăpânite de hunii lui Attila. „Dovada sigură care reiese din mărturia lui Prisc[us] este următoarea: la nordul Dunării, în a doua jumătate a secolului al V-lea, în afară de populațiile care vorbeau «limba lor barbară», sau limba gotică, sau hună, exista și o populație care vorbea limba latină și care – trecând cu vederea consistența sa numerică, despre care nu știm

¹⁶ „Priscus Panites constatait que la langue grecque était peu connue dans les provinces danubiennes et que le latin était la langue de chancellerie de la cour d’Attila” (Mihăescu 1978: 55).

¹⁷ FHDR II: 261. Pentru o expunere mai amplă privind cuvântul *medos* din textul lui Priscus Panites, vezi Burlă 1883-1884.

¹⁸ Cf. FHDR II: 295.

¹⁹ Arvinte 1998: 10.

– reprezenta romanitatea nord-dunăreană rămasă pe loc după părăsirea Daciei de către Aurelian”²⁰.

Despre popoarele supuse hunilor, ca și despre populațiile romanizate din sud-estul Europei la mijlocul secolului al V-lea găsim informații în *Getica* (*De origine actibusque Getarum*), lucrare scrisă în limba latină de Iordanes, prin anii 551-553: în timpul lui Attila, în provinciile Dacia și Panonia hunii locuiau împreună „cu diferite neamuri supuse lor” (FHDR II: 429). Dacă avem în vedere relatările lui Priscus Panites despre folosirea limbii latine (*limba ausonilor*) în ținuturile stăpânite de Attila (vezi *supra*), printre aceste „diferite neamuri” se afla și populația romanizată²¹. Got (sau alan) originar din Moesia inferioară (sau din Scitia), unde a învățat latina, Iordanes oferă prin scrierile sale (*Getica* și, de asemenea, *Romanica*, redactată în aceeași perioadă) imaginea latinei vorbite în vremea sa în ținuturile dunărene²².

O informație interesantă privind limba latină care se vorbea în nordul Dunării la mijlocul secolului al VI-lea găsim la Procopius din Caesarea, în opera acestuia, *Despre războaie* (scrisă în grecește între anii 540 și 553), unde se povestește de un anume Chilbudios din neamul anților (luat prizonier de către slavi), care vorbea latinește deși nu stătuse în imperiu²³. Înseamnă că învățase latina în locurile unde trăia din nordul Dunării: „aceasta presupune existența unor grupuri romane purtătoare și transmițătoare a limbii [latine], alimentate cu prizonieri din imperiu trecuți de barbari dincolo de Dunăre [...], ceea ce dovedește că limba latină continua să se vorbească la nord de Dunăre, servind probabil ca limbă de înțelegere între diverse grupuri etnice”²⁴. O asemenea presupunere e susținută de informații pe care le găsim în *Istoria secretă* (lucră scrisă în grecește la anul 550) a aceluiași autor, Procopius. În timpul împăratului Iustinian (527-565), „hunii, sclavinii și anții, năvălind mai în fiecare an [...], au pricinuit dezastre îngrozitoare locuitorilor [din imperiu]. Cred că la fiecare năvălire numărul romanilor uciși sau *duși în robie* [subl. n.] era de peste două sute de mii”²⁵. Avem aici o nouă mărturie a circulației și deplasărilor

²⁰ Piccillo 1996-1997: 106.

²¹ Cf. și FHDR II: VII, *Introducere*.

²² Cf. Mihăescu 1978: 10-11. Vezi, în această privință, cele două contribuții semnate de Teresa Ferro (Ferro 1995 și Ferro 1998). Pentru texte din Iordanes, vezi FHDR II: 404-431.

²³ Cf. FHDR II: 443, 445.

²⁴ FHDR II: XII, *Introducere*.

²⁵ FHDR II: 457.

permanente dintr-o parte în alta a Dunării, inclusiv a populației romanizate. În jurul anului 600, „limesul dunărean a fost desființat și slavii au pătruns în Peninsula Balcanică [...]. Dar desființarea frontierei romano-bizantine de-a lungul fluviului a creat noi facilități în raporturile economice și etno-culturale între romanitatea sud-dunăreană și cea din vechea Dacie, realizându-se totodată și o continuă intermigrație în același vast spațiu romanic”²⁶.

În tratatul despre *Arta militară* al lui Mauricius (lucrare scrisă în grecește în primul sfert al secolului al VII-lea) e menționată, printr-un termen de origine latină, *ῥεφούγος* (lat. *refugus* ‘fugar’), categoria juridică a refugiaților, elemente romanice din nordul Dunării care se refugiaseră în sudul Dunării, în Imperiul Bizantin, unde, căpătând statutul juridic de cetățeni ai imperiului, serveau drept călăuze trupelor bizantine în expedițiile din nordul Dunării²⁷.

O importantă mărturie privind folosirea limbii latine în imperiu, chiar în zona de „influență culturală greacă”, deci la sud de „linia Jireček”, datează de la mijlocul secolului al VI-lea și provine de la un înalt funcționar bizantin, Ioannes Lydos (490-565). Aflăm din opera acestuia, *Despre magistraturile statului roman* (scrisă în grecește), că în dioceza Tracia „locuitorii, deși cei mai mulți sunt elini, vorbesc *limba italienilor* [= limba latină; subl. n.], îndeosebi cei din administrație”²⁸. „Ultima precizare, καὶ μάλιστα δημοσιεύοντας [îndeosebi cei din administrație], arată foarte clar că și ceilalți locuitori din provinciile europene [Peninsula Balcanică] vorbeau latina (în paralel cu greaca), adică erau latinofoni sau chiar bilingvi”²⁹. Reținem și mențiunea pe care o face Ioannis Lydos în legătură cu „cei care au îmbătrânit sub arme”, pe

²⁶ Ist. rom. 2001/II: 616.

²⁷ Cf. FHDR II: 561, nota 5. Un comentariu amplu referitor la acești *refugiați* (*ῥεφούγοι*), menționați de Mauricius, găsim recent în Ist. rom. 2001/III, p. 104-106. „În aceste condiții, rămâne valabilă interpretarea potrivit căreia așa-ziii refugiați sunt elemente romanice provenite de la nordul Dunării, care au căpătat statutul juridic de cetățeni romani și sunt trimiși acum să călăuzească oastea bizantină în expediția de la nordul Dunării contra slavilor de aici” (Ist. rom. 2001/III: 106).

²⁸ Ioannis Lydi, *De magistratibus*, III, 68. Ioannes Lydos echivalează latina vorbită în imperiu cu „limba italienilor”, adică limba vorbită în Italia. Textul în greacă apare la Černjak 1990: 139.

²⁹ A. Vakalopoulos, *Istoria tou Neou Ellënismou*, I, 1961, p. 36 (apud Lazarou 1976: 48). „Această observație cu caracter general pe care o face Lydos nu exclude în niciun fel, ci, dimpotrivă, întărește posibilitatea ca locuitorii din anumite ținuturi, îndeosebi din cele izolate, să-și fi uitat limba, folosind numai latina” (*ibidem*). Avem de observat la textul lui A. Vakalopoulos că e vorba de locuitori care *și-au păstrat limba latină*, nu care *și-au uitat* limba (evident, greaca).

care bizantinii îi numesc *veterani* (βετεράνοι), termen de origine latină preluat de la populația romanizată.

În acest context se înregistrează, pentru anul 587, în dioceza Tracia, cuvintele *torna, torna*, rostite în „limba locului” (grec. ἐπιχώριος γλῶσσα, la Theophylactus Simocatta; text de la începutul secolului al VII-lea), în „limba părintească” (grec. πατριος φωνή, la Theophanes Confessor, care adaugă cuvântul *fratre*, grec. φράτρε; text de la începutul secolului al IX-lea) de către romanicii trupelor auxiliare (grec. τοῦλδος), recrutate la fața locului, în zona munților Haemus (Balcani), de către generalul bizantin Comentiolus³⁰.

Procesul de asimilare a populației autohtone din nordul și din sudul Dunării, adică procesul de romanizare, se încheie în secolul al VI-lea. Autohtonii din nordul Dunării sunt menționați pentru ultima oară, sub numele de *carpodaci*, în *Istoria contemporană* a scriitorului bizantin Zosimos³¹. De asemenea, mențiunile despre limba tracă, vorbită în sudul Dunării, apar până în secolul al VI-lea, după care încetează³². Se poate, astfel, considera că secolul al VI-lea reprezintă limita superioară până când s-a vorbit limba autohtonilor traco-daci, în nordul și în sudul Dunării. În secolele V-VI se încheie „deznaționalizarea populației traco-dace, prin răspândirea limbii latine și adoptarea modului de viață roman provincial”³³.

Mărturiile istorice pentru secolele IV-VII, consemnate mai sus, atestă c o n t i n u i t a t e a populației romanizate în nordul Dunării, aflată în permanent contact cu populația romanizată din sudul Dunării (rămasă din imperiu) atât înainte cât și după căderea limesului dunărean (anul 600, prin pătrunderea slavilor în Balcani). Formarea limbii române ne apare ca un proces firesc, desfășurat pe ambele maluri ale Dunării³⁴.

În ceea ce privește nordul Dunării, atestările istorice privesc atât teritoriile imediat învecinate marelui fluviu (Oltenia, Muntenia) – aria sudică a dacoromânei –, cât și pe cele din Moesia superior și Panonia,

³⁰ Pentru interpretarea pasajelor din cei doi autori bizantini, cu bibliografia la zi, cf. Saramandu 2001.

³¹ Cf. FHDR II: 313; Ist. rom. 2001/II: 700.

³² Cf. Černjak 1992: 100. În Tracia propriu-zisă tracii s-au romanizat „probabil datorită faptului că serviciul militar aproape că devenise o ocupație principală permanentă a populației rurale, jefuită la nesfârșit de incursiunile barbarilor” (Černjak 1992: 101).

³³ Arvinte 1966: 31.

³⁴ În continuitatea zonei dunărene se află teritoriile de la sud de Haemus (Balcani), unde utilizarea limbii latine e atestată pentru secolul al VI-lea în Tracia.

învecinate cu aria nordică a dacoromânei. Coroborând datele istorice cu cele lingvistice, oferite îndeosebi de atlasele lingvistice, obținem imaginea *bipartiției dialectale a dacoromânei*, pe care o constatăm și în prezent. Este o *bipartiție dialectală veche*, așa cum rezultă și din studiul menționat mai sus al profesorului Alexandru Niculescu: „Afară de Transilvania, și Muntenia merită să fie, ca parte din *Romania antiqua* și/ sau *nova*, obiectul unui studiu asupra formării limbii române”³⁵.

Bibliografie

- Arvinte 1966 – Vasile Arvinte, *Formarea limbii și poporului român în lumina cercetărilor recente*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, Iași, XVII, 1966, p. 13-33.
- Arvinte 1998 – Vasile Arvinte, *Denumiri pentru limbile Romaniei de sud-est*, în „Limbă și literatură”, XLIII, 1998, nr. 1, p. 5-20.
- Brătianu 1937 – G. I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple romain*, București, 1937.
- Burlă 1883-1884 – M. V. Burlă, *Domnul Hunfalvy și teoria lui Roesler*, în „Revista pentru istorie, archeologie și filologie”, II, 1883, p. 283- 307; III, 1884, p. 89-98.
- Černjak 1990 – A. B. Černjak, *Vizantijskie svidetel'stva o romanskom (romani-zirovannom) naselenii Balkan V-VII vv.* [partea I], în „Vizantijskij vremenik”, 51, 1990, p. 132-141.
- Černjak 1992 – A. B. Černjak, *Vizantijskie svidetel'stva o romanskom (romani-zirovannom) naselenii Balkan V-VII vv.* [partea a doua], în „Vizantijskij vremenik”, 53, 1992, p. 97-105.
- Drăganu 1933 – Nicolae Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticeii*, București, 1933.
- Dumistrăcel 1989 – Stelian Dumistrăcel, *Semnificația ariilor regionale ale unor elemente autohtone din vocabularul limbii române*, în: Nicolae Saramandu (ed.), *Dialectologica*, București, 1989, p. 49-64.
- Dumistrăcel – Hreapcă 2004 – Stelian Dumistrăcel, Doina Hreapcă, *Variația diatopică a dacoromânei: exegeză românească și reflectare în lingvistica germană*, în vol. *Spațiul lingvistic și literar românesc din perspectiva integrării europene*, Iași, Editura Alfa, 2004, p. 235-263.

³⁵ Idem: 52. Menționăm, printre altele, studiile noastre reunite în volumul publicat în 2004 (Saramandu 2004) , ca și pe cele datorate lui Stelian Dumistrăcel (unele elaborate în colaborare cu Doina Hreapcă), menționate în bibliografia lucrării de față.

- Dumistrăcel – Hreapcă 2007 – Stelian Dumistrăcel, Doina Hreapcă, „Nomadismul” românilor: ariile binare și de tip „coridor” de pe hărțile atlaselor lingvistice românești, în vol. *Limba română, limbă romanică. Omagiu acad. Marius Sala la împlinirea a 75 de ani*, București, Editura Academiei Române, 2007, p. 145-165.
- Ferro 1995 – Teresa Ferro, *Surse latine și limba română: probleme vechi și perspective noi*, în „Analele Universității din Timișoara. Secția Științe Filologice”, XXIII, 1995, p. 111-127.
- Ferro 1998 – Teresa Ferro, *La complessa transizione dal latino al romanzo nell'area carpato-danubiana: aspetti dal latino di Iordanes*, în vol. *La transizione dal latino alle lingue romanze*, Tübingen, 1998, p. 173-193.
- FHDR II – *Fontes historiae daco-romanae* (Izvoarele istoriei României), edide-runt [publicate de] Haralambie Mihăescu, Gheorghe Ștefan, Radu Hîncu, Vladimir Iliescu, Virgil C. Popescu, II, București, 1970.
- Iorga 1905 – N. Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes*, I, Gotha, 1905.
- Ist. rom. 2001/ I-IV – *Istoria românilor*, I-IV, București, 2001.
- Jung 1877 – Julius Jung, *Roemer und Romanen in den Donauländern*, Inns-bruck, 1877
- Lazarou 1976 – Ahilleos G. Lazarou, *Ἐ Ἀρῶμουνικῇ καὶ αἰ μετὰ τῆς Ἑλλῆνικῆς sheseis autēs*, Atena, 1976 (citată după: Achille G. Lazarou, *L'aroumain et ses rapports avec le grec*, Salonic, 1986).
- Mihăescu 1978 – H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București-Paris, 1978.
- Mihăescu 1993 – H. Mihăescu, *La romanité dans le sud-set de l'Europe*, Bucu-rești, 1993.
- Mihăilă 1996 – G. Mihăilă, *Lingvistică și istorie. Continuitatea românilor la nordul Dunării*, în „Analele Universității din Craiova. Seria științe filolo-gice, lingvistică”, XVIII, 1996, nr. 1-2, p. 34-46.
- Niculescu 1999 – Alexandru Niculescu, *Individualitatea limbii române între limbile romanice*, 3. *Noi contribuții*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 1999.
- Piccillo 1996-1997 – Giuseppe Piccillo, *Prisc și latinitatea nord-dunăreană*, în „Analele Universității din Timișoara. Secția Științe Filologice”, XXXIV-XXXV, 1996-1997, p.101-107.
- Saramandu 2001 – Nicolae Saramandu, *Torna, torna, fratre și romanitatea răsăriteană în secolul al VI-lea*, București, Editura Academiei Române, 2001.
- Saramandu 2004 – Nicolae Saramandu, *Romanitatea orientală*, București, Edi-tura Academiei Române, 2004.

ROMÂNII, ANTROPONIME ȘI TOPONIME ROMÂNEȘTI ÎN TEXTELE ULTIMILOR ISTORICI BIZANTINI

La présente étude s'occupe des informations concernant les Roumains et les anthroponymes et les toponymes roumains dans les textes des derniers historiens byzantins.

Parmi les anthroponymes roumains rencontrés chez ces auteurs (il s'agit de Doucas, Sphrantzes, Critoboule et Chalcocondyle), il faut mentionner en tout premier lieu les noms des voïévodes tels que Dan, Bogdan, Mircea, Radu et Vlad, avec la remarque que le nom de Jean de Hunyadi est reproduit par la forme roumaine Iancu (*Iankos*). Chez Doucas, Vlad le Diable est appelé *Dragoulios*, forme très proche de celle de *Drakoulis*, par laquelle Critoboule désigne Vlad l'Empaleur, fils de Vlad le Diable. Chez le même auteur, les Roumains de la Valachie sont des Gètes (*Getai*), qui pour Chalcocondyle sont des Daces (*Dakes*), ou des Vlaques (*Blachoi*). Ce dernier auteur va plus loin encore dans ce sens, en faisant la remarque selon laquelle les Vlaques qui habitent certaines régions situées au Nord de la Grèce continentale tirent leur origine dans ces Vlaques de la Valachie nord-danubienne, mais sans être sûr en ce sens. Par l'anthroponyme Drakoulès, Chalcocondyle désigne Vlad le Diable, ainsi que l'autre fils de celui-ci, Radu le Bel, une seule fois appelé Drakoulès le Jeune, tandis que le frère de ce-dernier, le fameux "Dracula" de nos jours ou Vlad l'Empaleur, est appelé seulement Vlad par le même historien.

Si pour lui les Roumains de la Valachie sont des Daces, tandis que les Magyars sont des Péons (*Paiones*, mot qui veut désigner les habitants de la Pannonie), la Transylvanie devient la Péonodacie (*Paionodakia*) sous la plume du même Chalcocondyle. Mais il ne faut point négliger la forme populaire roumaine d'*Ardelion* pour la dite province, forme que certains manuscrits appellent aussi *Erdelion*, encore plus proche du mot magyar Erdelyi. Pour Doucas, la Valachie est la *Blachia*, et son voïévode Vlad l'Empaleur est le "Vlaque" (*Blachos*).

La forme d'*Ardelion* est très importante aussi pour la toponymie roumaine du Nord du Danube. Fondées par les Saxons de Transylvanie, les villes de Sibiu et Brașov conservent jusque de nos jours leurs dénominations allemandes de Hermannstadt et Kronstadt. On doit toutefois remarquer que c'est la forme roumaine

que ces sources byzantines nous transmettent, c'est-à-dire *Sibinion* (ou *Zipinion* chez Doucas) et *Prasobon* ou *Prasobos*. Ce fait souligne que les auteurs byzantins ont reçu ces toponymes par l'intermédiaire des Roumains, chose explicable par la communauté de vie et de foi des peuples orthodoxes. Il était par ailleurs fort naturel que les Byzantins empruntassent la toponymie d'un espace géographique de la bouche de ses habitants en tout premier lieu. Cette constatation est valable aussi pour le grand centre commercial de Brăila (*Prailabos*), car pour Cetatea Albă (*Asprokastron* chez Pseudo-Sphrantzes, c'est-à-dire Macaire Melissenos, ou *Leukopolichni* chez Chalcocondyle) et Chilia (*Kellion* chez Chalcocondyle, *Kellion* ou *Kellin* chez Sphrantzes) la discussion pourrait être élargie.

Au XIVe siècle, l'appellation officielle des sources byzantines pour la Valachie est celle de Hongrovalachie (*Oungroblachia*), tandis que pour la Moldavie nous rencontrons la Moldovalachie, Mauroblachie ou Russoblaquie (*Moldoblachia*, *Mauroblachia* ou *Rhoussoblachia*). Ces dénominations soulignent l'unité ethnique de ces deux Valachies ou Blaquies, ainsi qu'une liaison quelconque avec les deux Blaquies – la Grande et la Petite – de la Grèce continentale. Vu la fréquence de l'anthroponyme Bogdan parmi les voievodes moldaves – le fondateur de cet État y compris – la Moldavie est désignée aussi comme la Bogdania, et son voievode le plus connu (Étienne le Grand, mais sans que son nom soit précisé dans ces circonstances) devient Bogdan le Noir (*Melas Mpogdanos*), car son pays devient lui-aussi Bogdanie la Noire (*Mpogdania he Melainē*) chez Chalcocondyle. Les groupes des épithètes « blanc-noir » et « grand-petit » soulignent une fois de plus l'unité médiévale du peuple roumain, ainsi que de ses pays.

O condiție necesară și esențială pentru cunoașterea unei civilizații este aceea de a cunoaște și stăpâni limba civilizației respective. Au existat însă civilizații, precum cea romană sau bizantină, a căror limbă și prin urmare ale căror izvoare se dovedesc de primă însemnătate pentru a cunoaște nu numai civilizația pe care ele o reflectă, ci și viața ori civilizația altor medii politice sau etnice înconjurătoare. În privința surselor bizantine, importanța lor în acest sens, adică pentru cunoașterea realităților etno-politice cu care Imperiul bizantin s-a aflat într-un contact permanent, a oferit și continuă să ofere informații și materiale suficiente pentru cărți de referință ca *Byzantinoturcica* lui Gy. Moravcsik, sau pentru reviste ca „Byzantinoslavica” de la Praga, ori „Byzantinobulgarica” de la Sofia.

Izvoarele bizantine ne transmit chiar și termeni proveniți din aceste medii străine apropiate sau aflate ori intrate în legături directe cu Bizanțul, foarte des sub forma unor coruptele, mai cu seamă atunci când e vorba de termeni comuni, faptul fiind valabil și pentru numele proprii care provin din mediile etno-politice străine, dar cu care Bizanțul

întreținea legături, atât strânse și permanente, cât și ocazionale. Spre exemplu, Ioan Kinnamos relatează trecerea cruciaților francezi și germani prin Europa Centrală și Bizanț, către Ierusalim. Era în timpul Cruciadei a II-a, când se înregistrează o serie de animozități nu numai între bizantini și apuseni, realitate bine cunoscută, permanent manifestată pe parcursul cruciadelor, ci și în interiorul taberei apusene, evidentă pentru bizantini fiind cea dintre germani, numiți în acest context „alamanii”, pe de o parte, conduși de împăratul Conrad al III-lea, și francezi, numiți „germani”, conduși de regele Ludovic al VII-lea, pe de altă parte. Trecuți primii în Asia Mică, pentru că și sosiseră mai devreme în Bizanț, germanii au apucat-o pe o rută sudică, prin Laodiceea Frigiei și Filomêlion spre Iconium, unde n-au mai ajuns însă, confruntându-se cu rezistența și atacurile seldjukide. „Dar alamanii, așa cum s-a spus, respinși adeseori de perși și confrunțați cu pierderi grele, renunțară să mai traverseze Filomêlion, făcând calea întoarsă. Ajunși la Niceea, se alăturară germanilor <adică francezilor, n.n.> care soseau, precum și altor regi care aduceau cu ei considerabile oștiri. Unul dintre aceștia, rege urcat la tron de către Conrad, îi comanda pe cehi, altul pe lehi, neam scit, vecin cu hunii de la vest. Când oștirile ajunseră în același loc, a început să se folosească în mod deschis o vorbă pe care germanii o spuneau de demult împotriva alamanilor: «Pousse, Allemand»! Exact așa era această expresie. De unde venea această glumă, o să explic pe scurt. Aceste neamuri n-au același mod de luptă: germanii sunt foarte pricepuți să urce ușor pe cal și să șarjeze, cu lancea-n cumpănire, iar cavaleria lor îi depășește prin rapiditate pe alamanii. Dar alamanii sunt mai pricepuți decât germanii la lupta pedestră și superiori lor la mânăuirea sabiei. Astfel, într-o zi când alamanii luptau contra germanilor, neavând încredere în propria lor cavalerie, s-au decis să lupte pe jos. Germanii s-au năpustit atunci asupra acestei cavalerii care nu era-n ordine de luptă, au învins-o, susținând ușor o șarjă contra alamanilor și-i puseră pe fugă pe pedestrași, deși le erau cu mult inferiori ca număr; ei le plasară atunci gluma pe care am citat-o <mai sus>, întrucât aceștia preferau să poarte războiul pedestru, atunci când puteau să lupte călare. Și așa cum am spus, această glumă repetată constant de germani la adresa alamanilor, îi irita mult pe aceștia din urmă”¹.

În alte surse bizantine, numele contelui Louis de Blois, căpetenie cruciată ce și-a aflat sfârșitul în lupta susținută cu forțele vlaho-bulgare ale lui Ioniță Caloian lângă Adrianopol (13 aprilie 1205), apare

¹ Ioannes Cinnamus, *Historia*, ed. A. Meineke, Bonn, 1836, II, 18, p. 84 – 85.

sub forma Pleês Doloïkos², în care forma Pleês reprezintă o coruptelă pentru Blois, iar Doloïkos metateza lui Lodoïkos, o formă greacă pentru „Ludovic”, nume a cărui formă franceză Louis avea încă de pe atunci o istorie în societatea franceză a epocii.

Georgios Akropolites relatează plecarea în Occident a ultimului împărat latin de Constantinopol, Baudouin al II-lea (1237-1261), chiar la începutul domniei sale. Înrudit cu regele Franței, Baudouin a primit cu acest prilej din partea acestuia un ajutor militar substanțial, în valoare de 60.000 de oșteni, în vreme ce alte surse apusene vorbesc de 700 cavaleri și 30.000 pedestrași³. Akropolites precizează și ruta urmată de acest corp militar prin Franța (Galia), Italia, Austria, Ungaria și „țara bulgarilor”. În acest context, este de subliniat faptul că numele de țară „Austria” este redat în textul grec sub forma *Ostrikion*⁴, ceea ce înseamnă că autorul a luat cuvântul din gura germanilor sau, mai probabil încă, a francezilor, care în loc de „Autriche” puteau pronunța atunci „Austrie”, de la germanul „Ostreich”, care înlocuise termenul „Ostmark” din perioada carolingiană, aflându-se totodată la originea lui „Österreich”, numele german al Austriei de azi. Valoarea surselor bizantine rezidă deci nu numai în mărturia de o însemnătate cu totul aparte pe care o aduc cu privire al acest nume, ci și în indiciile pe care ni le oferă cu privire la filiera prin care el a pătruns în sursele respective.

* * *

În paginile ce urmează, atenția noastră se va îndrepta asupra modului în care spațiul românesc de azi și-a aflat reflectarea în cronicile ultimilor patru istorici bizantini, care au trăit și cunoscut căderea Bizanțului în mâinile turcilor otomani: Ducas (Doukas), Critobul din Imbros, Georgios Sphrantzes și Laonic Chalcocondil.

Relatând campania pe care istoriografia a botezat-o drept „cea lungă”, întreprinsă de Iancu Corvin de Hunedoara în anul 1443, ajunsă până la jumătatea distanței dintre orașele Sofia și Filippopol (azi Plovdiv), istoricul Doukas ne-a transmis și numele localității unde Iancu

² Nicetae Choniatae, *Historia*, Recensuit I. A. van Dieten, Berlin – New York, Ed. W. de Gruyter, 1975, vol. I, și I₂ (= „Corpus Fontium Historiae Byzantinae” XI₁₋₂), aici I₁, p. 539, r. 90; p. 615, r. 12; p. 616, r. 60 și p. 620, r. 59 (cf. și I₁, „Index nominum”, p. 28, s. v.); Nicephori Gregorae *Byzantina Historia*, ed. Bonn, vol. I, 1829, p. 14, r. 6 și p. 15, r. 25.

³ George Akropolites, *The History*, Introduction, translation and commentary <by> Ruth Macrides, Oxford University Press, 2007, cap. 37, p. 203 și p. 205, n. 4.

⁴ *Ibidem*, p. 205, n. 6 (cf. G. Acropolitae, *Opera*, ed. A. Heisenberg, I, Leipzig, 1903, Index nominum, p. 358, s. v.).

și-a încheiat campania din cauza apropierei iminente a iernii, făcând cale întoarsă către patria sa. Această localitate se numea „Izlati în limba bulgarilor, ceea ce se traduce Aurie”⁵. Este vorba de Zlatița, diminutiv de la Zlatna, toponim de origine slavă existent pentru o altă localitate auriferă din Transilvania, renumită încă din vremea romanilor, când purta numele de „Ampelum”. Faptul că forma transmisă de cronicarul bizantin are o vocală înaintea cuvântului inițial care începe cu două consoane, regulă fonetică valabilă limbilor turce, ne permite supoziția că autorul bizantin a auzit toponimul „Izlati” din gura turcilor, chiar dacă termenul „Zlatna” e slav sau bulgăresc. Același Doukas transmite numele lui Ioan de Hunedoara sub forma românească „Iancu”, după cum mai transmite și alte nume de voievozi români, cum ar fi Vlad Dracul, sub forma *Dragoulios*, foarte apropiată de *Drakoulis*, prin care Critobul din Imbros, alt autor care a trăit sfârșitul Bizanțului, îl desemna pe Vlad Țepeș, fiul lui Vlad Dracul, numit de către același autor „hegemonul geților”, întrucât prin „geți” el îi desemnează pe românii din Țara Românească. Laonic Chalcocondil, alt autor bizantin al perioadei, îi numește „daci” sau „vlahi” pe aceștia din urmă, afirmând chiar că vlahii din Munții Pindului, adică din Epir, își trag originea din acești locuitori ai Țării Românești, nefiind însă sigur în această privință⁶. Același autor îl desemnează atât pe Vlad Dracul, cât și pe fiul său Radu cel Frumos prin *Drakoulês*, pe acesta din urmă numindu-l chiar „Draculea cel Tânăr” o singură dată, în timp ce fratele său, Vlad Țepeș, faimosul Dracula, erou al unor creații literare ori cinematografice de ficțiune din zilele noastre, este numai Vlad⁷, fiu al lui Vlad Dracul ori Drăculea, adică *Drakoulês*, în terminologia utilizată de el. După campania condusă de Mehmet al II-lea personal împotriva lui în anul 1462, Vlad s-a văzut constrâns să se retragă la peoni, *paiones*, adică panonieni, cum îi desemnează Laonic pe maghiari, adică la regele Mathias Corvinul, întrucât supușii *daci*

⁵ Ducas, *Istoria turco-bizantină, 1341 – 1462*, ed. critică de V. Grecu, București, Ed. Academiei, 1958, XXXII, 1, p. 273, r. 3 (am urmat traducerea editorului, p. 272, r. 1 – 2). V. și *Tabula Imperii Byzantini* (= TIB), 6 (*Thrakien*), auctore Peter Soustal, s. v. „Izlate”, p. 289 – 290.

⁶ „Tot așa a ajuns și din Dacia => Țara Românească în accepțiunea autorului> să locuiască pe Muntele Pind poporul ce se întinde până în Tessalia. Vlahi se numesc amândouă popoarele. Dar n-aș putea să fac o expunere și să spun care din aceștia la care au venit” (Laonic Chalcocondil, *Epuneri istorice*, Traducere de V. Grecu, București, Ed. Academiei, 1958, I, 35, p. 40, r. 36 – 41, r. 2).

⁷ *Ibidem*, p. 282 – 293, unde Vlad, „feciorul lui Draculea” sau „domnul Daciei”, ocupă întreaga descriere.

ai lui Vlad l-au abandonat pe acesta din urmă în favoarea fratelui său Drakoulès, Țepeș realizând și el „că în zadar săvârșise mai înainte atâta omor”⁸.

Dacă pentru Laonic românii din Țara Românească sunt „daci”, iar maghiarii „peoni” („paiones”, de la „Pannonia”), Transilvania devine *Pe-onodacia* sub pana sa. Nu putem însă trece sub tăcere numele *Ardelion*, prin care românii desemnează aceeași provincie, termen pus în legătură cu maghiarul Erdelyi. Începând cu vocala „A”, forma transmisă însă de autorul bizantin este prin urmare cea românească, indiciu evident al faptului că el a auzit și preluat termenul din gura românilor, deși unele manuscrise redau forma ungurească „Erdelion”⁹. E posibil ca istoricul nostru, sau mai degrabă unii copiiști ai scrierii sale, să fi auzit termenul din ambele părți. Deosebit de important pentru subiectul abordat aici, aspectul este valabil și pentru toponimia românească nord-dunăreană îndeobște: deși Sibiul și Brașovul sunt orașe întemeiate de sași, care-și păstrează până astăzi numele german consacrat alături de cel românesc, respectiv Hermannstadt și Kronstadt, constatăm că autorul bizantin nu le transmite denumirea germană, ci pe cea românească, adică *Sibinion* și *Prasobon* sau *Prasobos*, ultima formă chiar cu accentul schimbat când pe prima, când pe ultima silabă, indiciu evident al faptului că e vorba de un termen străin, adică de un „verbum peregrinum”, pe care autorul bizantin l-a preluat din gura românilor, adică numele lor românesc era cel mai cunoscut la sud de Dunăre. Faptul este confirmat și de Ducas, care pentru Sibiu folosește tot forma românească, ușor coruptă în *Zipinion* (*Zipênion*)¹⁰. Circulația mai mare a toponimelor românești în Sud-Estul Europei, comparativ cu cele germane sau maghiare, se explică și prin comunitatea de credință ortodoxă a popoarelor din acest spațiu

⁸ *Ibidem*, p. 291, r. 31 – 32 (sau p. 517 din ed. Im. Bekker, Bonn, pasajul încheind cap. al IX-lea).

⁹ *Ibidem*, p. 193, n. 1.

¹⁰ Relatând campania întreprinsă de Murat al II-lea în Transilvania (1438), în care Vlad Dracul a jucat un rol important, autorul relatează cum „venind până la Zipinion – acesta e unul din orașele strălucite ale Ungariei – <turcii> n-au îndrăznit să se apropie, iar locuitorii orașului, căutând sălbatic la turci, se luptau piept la piept fără să încuie porțile, care rămâneau deschise; și omorând mulți turci, aceștia au luat-o la goană înapoi, avându-l mereu pe Dragoulios mergând înaintea lor; căci Murat se temea să nu i se întindă vreo cursă de către Dragoulios. Și ajungând la marginea Dunării, au trecut-o. Căci în vremea aceea era rege un copilaș și nici regent nu era. Dar îndată ce au văzut îndrăzneala turcilor, regina (*rêgena*) l-a instalat ca mare domestic al oștirii pe unul din <nobilii> viteji, un bărbat îndrăzneț și inimos și în ale războiului, un al doilea Ahile sau Hector” (Ducas, *ed. cit.*, XXX, 2, p. 258/259, r. 10 – 20). Cel comparat aici cu Ahile e Iancu de Hunedoara.

istorico-geografic, românii făcând și ei parte din „Commonwealth”-ul bizantin.

Era altminteri întru totul firesc ca bizantinii să preia toponimia spațiului românesc de la înșiși locuitorii săi în primul rând. Faptul este valabil și pentru centrul comercial Brăila, pentru care avea să se suprapună ulterior forma turcească Ibrail, mai cu seamă după ce orașul a devenit raia turcească, pe la anul 1540. Nu forma turcească a numelui ne este însă transmisă de autorul bizantin, ci tot cea românească. Descriind expediția condusă personal de Mehmet al II-lea împotriva lui Vlad Țepeș și a Țării Românești, oștirea turcească cifrându-se chiar la 250.000 oameni, cifră care și autorului nostru i se pare exagerată, dar pe care o consideră acceptabilă în virtutea unui raționament de o remarcabilă modernitate la care recurge el: relatarile făcute de „bancherii <italieni> care au luat vadul Istrului și care au cumpărat de la împărat trecerea peste fluviu cu trei sute de mii de galbeni și se spune că au câștigat mari sume de bani”. Întrucât în acest context e vorba de oastea de uscat care pornise de la Filippopol către Țara Românească, altă parte a oastei otomane fiind transportată prin Marea Neagră, de unde a pătruns pe Dunăre în direcția Vidinului, atacând orașele riverane ale Țării Românești și debarcând oaste turcească pe malul stâng al fluviului, s-ar înțelege că aceeași flotă, compusă din 250 de trireme și 150 de alte vase de război, a transportat și oastea turcească de uscat de pe tărmlul drept pe cel stâng al Dunării. „Așadar flota, potrivit poruncii împăratului <turcesc>, a plecat prin Pontul Euxin la gurile Istrului; și îndată ce a ajuns la gură, s-a dus pe fluviu în sus spre Vidin. Deci pe unde flota a făcut vreo debarcare, dădea foc la case de ardeau și, punând foc, au ars Brăila, oraș al *dacilor*, în care fac un comerț mai mare decât în toate orașele țării. Căci mai peste tot, casele sunt din lemn. Dar *dacii*, când au auzit că împăratul vine asupra lor, copiii și femeile le-au adăpostit, pe unele în *Muntele Brașov*, pe altele într-un oraș cu numele <Târgoviște>, în jurul căruia întinzându-se în cerc loc mlăștinos, îl apăra și-l păzea și-l făcea foarte întărit din fire, punându-l foarte bine la adăpost. Iar pe altele le mai adăpostește în pădurile de stejar, greu de străbătut pentru un om nou venit și care nu e localnic, căci sunt foarte dese și acoperite de copaci foarte deși, încât foarte puțin se poate intra mai adânc în ele”¹¹.

Autorul surprinde bine tactica de luptă la care au recurs românii în perioada medievală, cu folosirea exemplară a avantajelor terenului

¹¹ *Ibidem*, Traducere de V. Grecu, 1958, p. 285 – 286 (= ed. Bekker, Bonn, p. 505 – 506).

muntos și mai ales împădurit, care atunci acoperea aproape integral și zona de câmpie, relieful accidentat și acoperit de codri greu de pătruns constituind pentru ei locuri de apărare, dar și de atac asupra inamicului, mai sigure și mai avantajoase decât orașele înconjurate de ziduri, sau cetățile întărite. Și din acest motiv, comparativ cu Moldova cetățile erau mult mai puține la număr și mai reduse ca valoare în Țara Românească, nu întâmplător numită de ei și *Muntenia*, nume cu care greșita medievală a intrat în contact abia după perioada bizantină, când numărul grecilor a sporit treptat în Țările Române. Nu am urmărit până în prezent prima atestare a termenului în textele grecești post-bizantine, dar această apariție a fost devansată de cea a textelor slavo-române ori românești medievale. Importantă este însă frecvența termenului „muntean” în Moldova medievală, cu referire la românii din Țara Românească, indiciu elocvent pentru conștiința de românitate a moldovenilor, care se considerau la fel de români ca și cei pe care-i numeau munteni. Acest ultim termen este prezent într-un text neogrec redactat pe la mijlocul veacului al XVII-lea chiar pe teritoriul românesc: e vorba de extinsul text oracular compus de Paisios Ligaridis și rămas inedit până în zilele noastre. Valoarea acestei scrieri pentru istoria românească a fost remarcată de Demostene Russo acum o sută de ani deja¹², pătrunzând însă mai adânc în circuitul istoriografiei noastre abia în vremea din urmă: ne referim la legenda privitoare la originea Corvineștilor și a blazonului acestora, prin introducerea în narațiune a unui strămoș legendar al acestei familii, numit „Vlahul Munteanu”¹³. În mod alegoric se făcea aluzie la originea Corvineștilor din Țara Românească, dar la fel

¹² D. Russo, *Studii critice*, București, 1910, p. 101; T. Teoteoi, *L'Europe confessionnelle dans l'Oracle inédit de Paisios Ligaridis*, in „Nouvelles études d'histoire”, X, 2000 (Publiées à l'occasion du XIXe Congrès International des Sciences Historiques, Oslo, 2000), p. 91 – 96.

¹³ „Vlahul Munteanu, ieșind din Ungaria de Jos, din așa-zisa Pannonie, a venit și a locuit pentru prima oară la Câmpulung. Acest vlah era – după cum scriu unii – fiul regelui Ungariei, care s-a dus la mama lui pentru a fi recunoscut ca fiu de rege. S-a întâmplat ca mama lui să scoată pe lângă un pârâu inelul pe care i-l dăduse craiul <ca semn de recunoaștere> ... și să răpească un corb acel inel. Întristându-se foarte mult că mama sa a pierdut inelul de logodnă, Vlahul, fiul ei, a tras cu săgeata și a nimerit corbul, a luat inelul și l-a dat mamei sale. De aceea are Vlahul <adică românul „muntean”, deci din Țara Românească> până azi drept stemă un corb, iar după ce s-a creștinat, ca semn al creștinismului, a fost adăugată și crucea în ciocul lui” (Codex Bucarestiensis Graecus 386 = C. Litza, *Catalogul manuscriselor grecești*, București, 1909, nr. 4, p. 251, cf. D. Russo, *op. cit.*, p. 96, precum și *Istoria Românilor*, vol. IV, București, Ed. Enciclopedică, 2001, p. 339, n. 2).

de important este numele „Munteanu”, desemnând un român din Țara Românească.

La începutul veacului al XIX-lea, Dionisie Fotino explica termenul „munteni” (*mountianoï*), adică „oameni de la munte” pentru cititorii de limbă greacă ai sintezei sale de istorie românească, sau a „vechii Dacii”, cum a intitulat-o el¹⁴. Cu aproape 12 veacuri înaintea lui, bizantinul originar din Egipt relatează episoadele dramatice ale confruntării romano-bizantinilor cu migratorii slavo-avari. Luptele se purtau în Munții Balcani, iar unul dintre episoade se referă direct la romanitatea orientală, prin sintagma „torna, torna”. Este remarcabil faptul că în același context e menționat toponimul *Calvomuntis*¹⁵, adică „Muntele Pleșuv”, care atestă că la sfârșitul veacului al VII-lea latinul „mons” devenise deja „munte” în limba romanității orientale, care se afla într-un stadiu avansat de evoluție către limba neo-romanică a Sud-Estului european, care e limba română. Substantivul comun „munte”, atestat către anul 600, explică „Muntenia” de mai târziu.

Sursele bizantine nu cunosc însă termenul „Muntenia”, numind-o „Ungrovlahia”. Primul text narativ în care întâlnim acest termen este „Istoria” lui Ioan al VI-lea Cantacuzino, cu referire la evenimente petrecute în al III-lea deceniu al veacului al XIV-lea¹⁶. Momentul când fostul împărat consemna aceste evenimente este însă relativ contemporan, poate chiar ulterior anului 1359, când actele patriarhale bizantine menționează și ele același termen pentru prima oară în seria documentelor de cancelarie. Termenul „Ungrovlahia” este deci oficial, fapt ce avea să fie consacrat și prin Manualul cancelariei patriarhale bizantine redactat cu începere din vremea patriarhului Nil Kerameos (1379-1388)¹⁷.

¹⁴ D. Fotino, *Historia tēs palai Dakias*, vol. I – III, Viena, 1818 – 1819, aici vol. III, nota de la p. 3 – 4.

¹⁵ Teofilact Simocata, *Istorie bizantină. Domnia împăratului Mauricius (582 – 602)*, Traducere, introducere și indice de H. Mihăescu, București, Ed. Academiei, 1985, II, 15, 3, p. 53.

¹⁶ De fapt nu această țară, ci locuitorii ei *ungrovlahi* sunt menționați în acest text, pentru evenimente produse în Peninsula Balcanică în condițiile războiului civil purtat în Bizanț între cei doi Andronici, al II-lea și al III-lea (1321 – 1328). La începutul domniei sale, țarul bulgar Mihail al III-lea Șişman (1323 – 1330) a fost tentat să profite de această situație, „strângându-și oastea proprie și primind ajutor nu puțin de la ungrovlahi și încă și de la sciți” (Ioannis Cantacuzeni, *Historiarum libri IV*, cura L. Schopeni, Bonn, vol. I, 1828, p. 175, fragment excerptat în *Fontes Historiae Daco-Romanae*, titlu prescurtat în continuare FHDR, vol. III, publicat de Al. Elian și N.-Ș. Tanașoca, București, Ed. Academiei, 1975, p. 483).

¹⁷ *Ekthesis Nea*, cf. FHDR, vol. IV, București, Ed. Academiei, 1982, p. 313 și 315.

După cum Țara Românească era „Vlahia dinspre Ungaria”, adică „Ungrovlahia”, Moldova era pentru aceiași bizantini „Moldovlahia, Maurovlahia”, sau „Russovlahia”, adică „Vlahia dinspre Rusia”.

În această înșiruire de denumiri, foarte importantă este și „Maurovlahia”, adică „Vlahia Neagră”, pentru Moldova, ceea ce presupune existența implicită a unei „Vlahii Albe” în mintea contemporanilor. Deși această ultimă sintagmă nu apare în texte, se înțelege că acest rol era deținut de statul situat la sud de Munții Carpați până la Dunăre, acea Muntenie pe care istoria avea s-o consacre drept adevărata „Țară Românească”.

Denumirile Țării Românești și ale Moldovei la ultimii patru istorici bizantini reflectă legătura etnică și de neam pe care locuitorii acestor două Vlahii de la nord de Dunăre o aveau cu romanitatea sud-dunăreană, în speță cu vlahii din Grecia continentală de Nord și Centrală.

Sursele bizantine anterioare înregistrează mai întâi Vlahiile de la sud de Dunăre, după cum și pe românii sud-dunăreni i-au cunoscut înaintea celor de la nord de Dunăre. În mod tradițional, ele au îngăduit reconstituirea unui tablou istoric bine reliefat pentru Vlahia Mare din Nordul Greciei (în Thessalia și Epir)¹⁸, regiune care a evoluat cu un statut de oarecare autonomie în cadrul Imperiului bizantin. Pachymeres vorbește chiar de locuitorii ei „megalovlahiți”, considerându-i urmași ai „elinilor lui Ahile”¹⁹, având desigur în vedere calitățile lor militare, de care bizantinii s-au izbit ori chiar le-au folosit în diverse situații. Crearea unui stat epirot cu o istorie aparte în urma Cruciadei a IV-a, al cărui centru de greutate a migrat spre părțile apusene și sud-vestice ale Greciei de Nord și Centrale, cu orașele Arta și Iannina, a sporit rolul elementului vlah din aceste regiuni. Ultimii istorici bizantini se referă la o Vlahie „Mică” în aceste părți, chiar dacă dispariția statului epirot înaintea Imperiului bizantin, ca și prezența insistentă a unor stăpâniri străine, latine sau sârbești, în regiune, toate anihilate ulterior de cucerirea otomană, estompaseră distincția dintre cele două Vlahii²⁰. După

¹⁸ G. Murnu, *Istoria românilor din Pind. Vlahia Mare*, București, 1913 (reeditat în Idem, *Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre*, ediție îngrijită și studiu introductiv de N.-Ș. Tanașoca, București, 1984, unde au fost reproduse și alte studii ale lui G. Murnu, menționate de N. Saramandu, *Romanitatea Orientală*, București, Ed. Acad. emiei, 1984, p. 76 – 77).

¹⁹ G. Pachymeres, *Syngraphikai historiai*, fragmente excerptate în *Fontes Historiae Daco-Romanae* (= FHDR), vol. III, p. 442/443.

²⁰ Manualul de diplomatieă pentru uzul cancelariei patriarhatului ecumenic intitulat *Ekthesis Nea* se referă și la formulele de adresare către despoții „barbari”, asemenea lui Dobrotici, „ai Vlahiei și ai ținutului albanez” (ed. din FHDR, vol. IV, publicat de H. Mihă-

expediția condusă de Mehmet al II-lea contra lui Vlad Țepeș (1462), un alt corp de oaste turcesc ataca în anul următor Naupaktos și alte poziții venețiene din Grecia, precum și „pe cei care plăteau haraci și din Flambulos, în Vlahia Mică”²¹, probabil ultima mențiune bizantină despre această Vlahie „Mică” din părțile Etoliei și ale Acarnaniei. În Cronica Ianninei, Vlahia Mare este numită doar Vlahia (din Elada), iar Etolia desemnează de fapt Vlahia Mică²².

Revenind la cele două Vlahii nord-dunărene, aminteam că și în cazul lor sursele bizantine recurg la perechile de adjective „mare – mic” sau „alb – negru”. După vizita efectuată în Europa Centrală, la sfârșitul lui octombrie 1424 împăratul Ioan al VIII-lea (1425 – 1448) a revenit „dinspre numita Chilia de la Dunăre, corăbii plecând într-acolo de la Constantinopol”, unde el și-a anunțat de mai înainte sosirea, printr-o scrisoare cifrată, citită de însuși cronicarul Sphrantzes, încă de pe atunci înalt dregător la curte. Prin scrisoarea cifrată, împăratul anunța „că pornește cu bine spre părțile de la Marea Țară Românească (*Megale Blachia*)”²³. Întrucât cele două Vlahii din Grecia continentală – Mare și Mică – sunt prezente în sursele bizantine cu mult înaintea celor două Vlahii nord-dunărene – Țara Românească și Moldova – anterioritate explicabilă altminteri și prin realitatea istorică efectivă, ne putem pune problema dacă în transpunerea acestei terminologii la nord de Dunăre

escu et alii, București, 1982, p. 315). Chiar înainte de acest moment, Ioan Cantacuzino menționează cum înainte de 1350, pe când era regent al minorului Ioan al V-lea, în 1342 îl numise pe vărul său Ioan Angelos drept „cârmuitor pe viață al cetăților și ținuturilor Vlahiei” (ed. din FHDR, III, p. 487 – 489), prin care e de înțeles partea estică, thessaliotă a Vlahiei Mari.

²¹ G. Sphrantzes, *Memorii, 1401 – 1477*, ed. critică de V. Grecu, București, Ed. Academiei, 1966, p. 129, r. 18 – 19 (în reluarea lui Macarie Melissenos, toponimul Flambulos apare sub forma „Flamburos”, *Ibidem*, p. 555, r. 6).

²² Despotul Nikephor al II-lea, cumnatul lui Simeon Uroș, fratele țarului sârb Stefan al IV-lea Dušan (1331 – 1355), după moartea acestuia din urmă s-a proclamat „împărat al sârbilor și grecilor”, făcând astfel concurență lui Stefan Uroș al V-lea (1355 – 1371); îndepărtându-l pe Simeon, Nikephor „își asumă întreaga domnie, adică pe aceea asupra Vlahiei din Elada și pe cea asupra Etoliei” (ed. din FHDR, IV, 1982, p. 344/345). Pentru aceste denumiri, v. și G. Soulis, *Blachia – Megale Blachia – en Helladi Blachia*, în „Epistēmōnikē Pragmateia Hetaireias Makedonikōn Spoudōn, Seira Philologia kai Theologia”, IX, Athena, 1953, p. 489 – 497, cf. H. Mihăescu în FHDR, IV, p. 559, n. 8.

Pe seama populației vlahe din Grecia poate fi pus și toponimul *Muntinitza* de lângă Thermopyle, unde în Mănăstirea Prodromos și-a încheiat viața Michail Choniates, fost mitropolit al Athenei, după luna februarie a anului 1222 (cf. H.-G. Beck, *op. cit. Infra*, n. 52, p. 637).

²³ G. Sphrantzes, *Memorii*, p. 17, r. 25, resp. p. 19, r. 9 – 10 (= *Ibidem*, p. 259, r. 21, ca și la p. 552, în reluarea lui Melissenos, sau Pseudo-Phrantzes).

sursele bizantine din veacul al XV-lea nu au fost influențate de existența celor două Vlahii din Grecia medievală, cu care erau deja familiarizate. Un răspuns tranșant la această întrebare e greu de dat, mai ales dacă avem în vedere că și sursele occidentale ori călătorii străini apuseni au utilizat nu rareori, mai ales în secolele XVI – XVII, aceeași terminologie pentru Țara Românească și Moldova, fără a exista vreo dovadă că ea ar fi fost preluată din surse bizantine. Faptul nu face decât să evidențieze încă odată similitudinile din evoluția ambelor state sub toate planurile – etnic, socio-etnografic, politic, instituțional ori spiritual. Statutul lor politic față de Imperiul otoman fiind similar, a facilitat menționarea lor la un loc în multe tratate internaționale, ca și în diverse izvoare, uneori chiar și sub forma unor creații terminologice hibride, ca *Vlahobogdania*²⁴, spre exemplu.

În sprijinul acestor similitudini se adaugă constatarea că atât Sphrantzes în veacul al XV-lea, cât și Macarie Melissenos în cel următor, comit la un moment dat o confuzie între cele două țări române extracarpătice. Cel dintâi se referă, spre exemplu, la campania condusă de Mehmet al II-lea împotriva Moldovei în vara anului 1476 (adică văleat sau „anno mundi creationis” 6984), ca răspuns la înfrângerea suferită de otomani la Vaslui în anul anterior (10 ianuarie 1475): „Iar în vara din anul (69)84 <Mehmet> a pornit cu toată puterea sa asupra Vlahiei; în septembrie însă din anul (69)85 <adică tot în anul 1476> s-a întors mai mult învins decât învingător. Și pe beilerbei l-a lăsat în Sofia, iar el a venit la Adrianopol; și zăbovind câteva zile a pornit și a venit la Constantinopol”²⁵. Evident că Vlahia din cazul de față nu este Țara Românească, ci Moldova. Țara Românească este în schimb Vlahia Mare în optica aceluiași autor, care știe și despre expediția lui Mehmet al II-lea împotriva lui Vlad Tepeș din 1462, dar o pomeneste pe scurt, spre deosebire de ceilalți trei cronicari contemporani cu el: „Iar în primăvara din

²⁴ Atanasie Comnen Ipsilante, *Ta meta tēn alōsin*, fragmente traduse în ed. Hurmuzaki, Documente, vol. XIV, 2, p. 1189: „din partea leșilor a venit la 1767 – 1768 o scrisoare către sultan, oferind să dea Ucraina și Podolia spre a face două domnii ca *Vlahobogdania*, dacă-i va goni cu oastea pe muscali din Polonia” <căreia i se pregătea deja prima împărțire>.

²⁵ Sphrantzes, *ed. cit.*, p. 145, r. 6 – 11 (XLVIII, 6). Macarie Melissenos preia acest text aproape identic, repetând chiar referirea la aceeași Vlahie, care este Moldova: „În vara din anul 6984 <căpetenia necredincioșilor> a pornit cu toată puterea sa asupra Vlahiei; în septembrie din anul 6985 s-a întors însă din Vlahia mai mult înfrânt decât biruitor și pe beilerbei l-a lăsat în orașul Sofia, iar el a venit la Adrianopol” (*Ibidem*, p.589, r. 11 – 15, sau IV, XXIII, 15).

același an (69)70, sultanul a trecut în Țara Românească și a îndreptat tot ce se săvârșea acolo împotriva lui²⁶.

Scriind în veacul al XVI-lea, când Țările Române se afirmaseră mai mult pe scena internațională, Macarie Melissenos caută să le individualizeze mai bine, dar nu izbutește decât comițând o nouă confuzie, care arată cât de apropiate erau una de cealaltă. Cei doi termeni prin care el caută să realizeze această individualizare se referă în fapt numai la Moldova: „Mehmet <I, 1413 – 1421>, ajungând după atâtea osteneli și suferințe stăpân pe domnia și împărăția părintească în anul 6907, indicțiunea a treia, după ce a luat domnia, primul lucru pe care l-a întreprins a fost să îngreuneze pe cât posibil tributurile Moldovlahiei și Bogdaniei²⁷. Nu putem explica decât printr-o scăpare a lui Melissenos ori a vreunui copist al textului său utilizarea celor doi termeni care desemnează însă numai Moldova, autorul dovedind că știe foarte bine și Țara Românească, la care se referă atât înainte, cât și după acest pasaj²⁸.

Răspândirea mai mare pe care a cunoscut-o antroponimul Bogdan în Moldova, inclusiv ca nume voievodal, faptul că și voievodul întemeietor al acestei țări a purtat același nume explică extinderea lui și asupra numelui țării Moldovei, adevăr atestat de ultimii cronicari bizantini, pentru ca de la bizantini sistemul să fi fost preluat și de către otomani, care l-au dus mai departe. Pentru a nu ne extinde cu alte exemple din sursele otomane, ne limităm la a menționa că reședințele, destul de intermitente altminteri, ale reprezentanților diplomatici ai Țării Românești și Moldovei la Istanbul, începând cu veacul al XVI-lea în cazul Moldovei și cu al XVII-lea în cazul Țării Românești, purtau numele de Bogdan Saray și Eflak Saray (sau Vlah Saray)²⁹. În același timp, reședința

²⁶ *Ibidem*, p. 129, r. 11 – 13 (sau XLII, 3).

²⁷ *Ibidem*, (Pseudo-Phrantzes), p. 229, r. 11 – 15 (= FHDR, vol. IV, p. 443, I, 23).

²⁸ Spre deosebire de Sphrantzes, Macarie Melissenos vorbește și despre lupta de la Rovine: „Apoi <Bayezid> pornește contra lui Mircea, cârmuitorul Țării Românești (Miltzas, *archôn tês Blachias*), stricând mult loc. Deci Mircea a venit la luptă deschisă într-un loc neprielnic, iar sultanul (textual „emirul”), dându-și seama că locul îi e potrivnic, s-a retras părăsind lupta” (*Ibidem*, Pseudo-Phrantzes, p. 222, r. 13 – 15 = FHDR, IV, p. 443, I, 22). Și Murat I a raportat ulterior o serie de succese contra creștinilor, „dar mergând împotriva românilor din Țara Românească și Moldova (*Blachoi kai Moldoblachoi*), n-a izbândit nimic” (*Ibidem*, Pseudo-Phrantzes, p. 230, r. 13 – 15 = FHDR, IV, p. 443, I, 23).

²⁹ Ion Matei, *Reprezentanții diplomatici (capuchehâi) ai Țării Românești la Poarta otomană*, ed. îngrijită de Nagy Pienaru și T. Teoteoi, București, Ed. Academiei, 2008, cap. IX (p. 199 – 209).

din Istanbul a reprezentanților Principatului autonom al Transilvaniei era cunoscută ca Erdel Han sau Erdel Saray³⁰, sintagma turcească preluând în acest caz denumirea maghiară a Transilvaniei, unde supremația politică aparținea nobilimii maghiare, cu care otomanii aveau a face în primul rând atunci când tratau aspectele ținând de statutul politico-diplomatic. Am remarcat însă că ultimii istorici bizantini, mai apropiați de opinia publică balcanică și ortodoxă, se fac mai curând ecoul formei românești „Ardeal”, prin „Ardelion”.

Dintre acești istorici, cel mai important pentru subiectul de față este Chalcocondil, atât prin vastitatea cunoștințelor, cât și prin orizontul larg al acestora. El vorbește și de Mircea cel Bătrân, „domnul dacilor” care se aliase cu „peonii”, adică maghiarii, împotriva lui Bayezid. „Este acest neam, dacii, viteaz în ale războiului și are o organizare cu legi nu prea bune; locuiește prin sate și e aplecat spre viață mai mult păstorească. Țara lor începând din Ardeal, <care e> Dacia peonilor, se întinde până la Marea Neagră. Întinzându-se spre mare, are de-a dreapta fluviul Istru, iar la stânga țara așa-numită Bogdania Neagră. De Peonodacia îi desparte un munte ce se întinde mult, numit al Brașovului. ... Dacii au un grai asemănător cu al italienilor, dar stricat întru atâta și deosebit, încât italienii greu înțeleg ceva, când vorbele nu sunt exprimate deslușit, încât să prindă înțelesul, ce ar putea să spună. Se aseamănă însă cu italienii și în alte privințe și în întocmirea traiului de toate zilele și se folosesc de aceleași arme și de aceleași obiecte încă și acum ca și romanii. Dar sunt împărțiți în două domnii, în Bogdania și în țara aceasta de la Istru, având o organizare cu legi nu prea bune. Au obiceiul să nu rămână cu aceiași domni, ci mereu după interesul lor să-i schimbe”³¹. Veridică și remarcabilă prin puterea ei de pătrundere este pentru noi această caracterizare a autorului bizantin, care surprinde adevăruri confirmate și de istoria ulterioară, de cronicarii noștri ori de zicala „bună țară, rea tocmeală”.

Moldova e nu numai Bogdania, ci și Bogdania Neagră, iar voievodul Ștefan cel Mare e chiar Negrul Bogdan. O importantă acțiune de politică externă a lui Ștefan cel Mare a constat în cucerirea Chilie de la munteni, în anul 1465. Faptul a fost precedat însă de o primă încercare nereușită în același sens, care a avut loc în 1462, chiar în împrejurările

³⁰ *Ibidem*, p. 199 și 202.

³¹ Laonic Chalcocondil, *op. cit.*, p. 63, r. 7 – 32. V. și Hans Ditten, *Laonikos Chalko-kondyles und die Sprache der Rumänen*, în „Aus der byzantinischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik”, herausgegeben v. J. Irmscher, I, Berlin, 1957 (= Berliner Byzantinische Arbeiten, 5), p. 93 – 105.

campaniei întreprinse de Mehmet al II-lea împotriva Țării Românești, pentru a-i împiedica pe turci să ajungă în stăpânirea Chilie, obiectiv strategic și economic pe care aceștia din urmă aveau să-l atingă însă în 1484. Laonic cunoaște destul de bine aceste detalii, vorbește chiar despre intervenția voievodului Moldovei în conflictul dintre Vlad Țepeș și Mehmet al II-lea. Acesta din urmă, „împărțindu-și armata în două, o parte o avea cu sine, iar pe cealaltă a trimis-o împotriva domnului Bogdaniei Negre, ca să-l respingă, dacă acela ar încerca să năvălească. ... Și atunci Negrul Bogdan s-a pornit cu năvală să intre în țara dacilor”³², adică în Țara Românească, pe care autorul o înțelege drept Vlahia „Albă”, pe dată ce epitetul „Negru” este aplicat Moldovei, iar de aici și celui mai de seamă voievod al ei. Dacă Moldova era Bogdania „Neagră”, înseamnă că Țara Românească era Bogdania „Albă”. Epitetul „Negru” are însă o aplicabilitate bine cunoscută în cazul Țării Românești, la originile căreia o tradiție cristalizată în timp l-a așezat pe voievodul Radu Negru, devenit Negru Vodă în creația populară³³. O prefigurare cronologică a acestei legende a fost găsită în Mauros „bessul”, personaj reliefat de sursele bizantine privitoare la istoria veacurilor al VII-lea și al VIII-lea, legat deci de istoria mai veche a romanității orientale³⁴.

Considerăm remarcabilă aplicarea epitetului „negru” Moldovei, asociat cu cel de Vlahia „Mică”, inexistent, dar virtual prezent, fiind subînțeles din textul lui Sphrantzes, pe dată ce acesta numește Țara Românească drept „Vlahia Mare”. „Negru” și „mic” merg deci împreună, la fel ca și „mare” cu „alb”. Interesant este însă faptul că, în cazul Țării Românești și Moldovei, ambele perechi de epitete pot fi inversate: Țara Românească este de obicei Vlahia „Mare”, dar Moldova fiind mai mult impusă lumii europene în urma domniei lui Ștefan cel Mare, în condițiile unei dependențe mai mari a Țării Românești de puterea tur-

³² *Ibidem*, p. 286, r. 7 – 23 (sau FHDR, IV, p. 507). Despre numele „Bogdania” aplicat Moldovei, ca și despre sintagma „Negrul Bogdan” (*ho Melas Mpogdanos*) aplicată voievodului acestei țări, v. și H. Ditten, *Der Russland-Exkurs des Laonikos Chalkokondyles*, Berlin, Akademie-Verlag, 1968 (= „Berliner Byzantinische Arbeiten”, Bd. 39), p. 62, fără precizarea că în acest caz e vorba de Ștefan cel Mare.

³³ N. Stoicescu, „Descălecat” și „întemeiere” în istoria Țării Românești, „Revista de istorie” (=RdI), 33, 1980, 1, p. 43 – 61.

³⁴ A. B. Černjak, *Vizantijskie svidetel'stva o romanskom (romanizovannom) naselenii Balkan V – VII vv.*, partea a II-a, „Vizantijskij Vremennik”, 53, 1992, p. 97 – 105, aici p. 103, cu n. 38, reia într-un totu justificat o mai veche remarcă a istoriografiei, conform căreia în numele creștin Mauros își făcea deja apariția echivalentul grec al românescului „Negru”, „nume foarte popular printre voievozii valahi”. Referirea se face evident la Radu Negru, sau Negru Vodă din tradiția populară românească.

cească, a făcut ca Moldova să fie uneori Vlahia „Mare”³⁵, inclusiv la călătorii străini.

Cronicarii Ducas și Critobul nu vorbesc despre Moldova, ci numai de Țara Românească, pe care primul o denumeste Blachia, în chipul cel mai firesc posibil, după cum și locuitorii ei sunt „vlahi” (*blachoi*) pentru el; al doilea autor preferă în schimb arhaismul „Țara geților” (*hê Getôn chôra*), ai cărei locuitori sunt, firește, geți. Iancu de Hunedoara, numit tot de Critobul „Ioan, căpetenia peonilor și dacilor”³⁶, adică a ungurilor și românilor din Transilvania, devine și „Ioan Getul”, mai exact „Getul Ioan cu peonii și dacia”³⁷, sub pana aceluiași autor. Dacii sunt românii din Transilvania, iar cei din Țara Românească sunt „geți” la Critobul, desemnarea lui Iancu de Hunedoara prin „Ioan Getul” vrând să indice originea familiei sale din Țara Românească. Dintre voievozii Țării Românești, Critobul vorbește de Vlad Țepeș, numit de el *Drakoulis*³⁸, formă foarte apropiată de *Drakoulês*, prin care Chalcocondil îl desemnează atât pe fratele acestuia, Radu cel Frumos, cât și pe tatăl lor, Vlad Dracul³⁹, Vlad Țepeș fiind „Vlad” pentru acest ultim autor⁴⁰.

Desemnând Țara Românească prin Blachia, Ducas se referă la mai mulți voievozi ai acesteia, începând cu Mircea cel Bătrân, Dan (*Ntanos*) al II-lea, tatăl și un frate al acestuia din urmă, fără a le da însă numele, continuând cu Vlad Dracul, căruia-i spune *Dragoulios*, spre a încheia cu campania otomană din 1462 împotriva Țării Românești, al cărei voievod din acel moment – e vorba de Vlad Țepeș – nu este însă menționat decât prin determinantul etnic „Vlahul” (*Blachos*)⁴¹. Faptul că au-

³⁵ O relatare a unui episcop de Veszprem cu privire la situația Ungariei după înfrângerea de la Mohács (1526), se referea și la cele două Țări Române extracarpatice, dând și numele celor doi voievozi, anume Ștefăniță al Moldovei (1514 – 1527), numită „Valahia Mare” în acest context, precum și Radu de la Afumați (1522 – 1529) al Țării Românești, numită Valahia „Transalpină” sau „Mică” („*Majori Valachie, que Moldavia, Stephanus, minori, que Transalpina* vocatur, Radul, vojevode imperabant, uterque regi Ungarie subiectus”, în Hurmuzaki, Documente, vol. II, 3, București, 1892, doc. nr. CCCXCVIII, p. 568 – 591, aici p. 569).

³⁶ Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea, anii 1451 – 1467*, București, Ed. Academiei, 1963, II, 18, 4 – 20, 2, adică p. 200 – 204 (sintagma se află la p. 201, r. 25).

³⁷ „Care trecuse de două sau trei ori Istrul” împotriva turcilor, până în 1453 (*Ibidem*, I, 17, p. 65, r. 18 – 19).

³⁸ *Ibidem*, IV, 10, p. 290, r. 1 – 9.

³⁹ L. Chalcocondil, *op. cit.*, p. 158, r. 6, 8, 23; p. 171, 184, 193, 199, 210 și 282 – 283; pentru Radu cel Frumos, *Ibidem*, p. 291 și 293, cf. Indice, p. 327, s. v.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 282 – 291 și 293, cf. Indice, p. 348, s. v; v. și *Supra*, textul de la n. 7.

⁴¹ Ducas, *ed. cit.*, cap. XLV, 21 – 22, p. 430 – 433; V. Grecu a tradus „Blachos” prin „Românul” în acest context.

torul bizantin nu-i dă numele înseamnă că nu i-l cunoaște. De fapt și numele tatălui său – Vlad Dracul – e redat imprecis de el, forma „Dracoulis” fiind mai apropiată de „Dragul”, decât de „Dracul”, cum reiese din „Drakoulis”, numele aceluiași personaj la Critobul. Ducas știe totuși ceva în această privință, explicând că „numele Dragoulis se și tălmăcește ca rău și viclean (*ponêros*)”⁴², termenul vizat fiind aici cel de „drac”, exprimat prin latinul „draco”, echivalent al grecescului „diabolos”. Terminologia pornea evident, de la ordinul „Dragonului”, ce-i fusese conferit lui Vlad Dracul de către împăratul Sigismund de Luxemburg.

De la începuturile lor, adică din veacurile IV – VI, bizantinii au cunoscut romanitatea orientală, plasând-o inițial alături și chiar împreună cu ei. Definindu-se pe ei înșiși drept „romani”, atașați însă din ce în ce mai exclusiv la limba și cultura greacă, cu timpul acești bizantini au devenit tot mai exclusiviști în a contesta altora calitatea romană, adică apusenilor deveniți „latini” întrucât foloseau latina ca limbă a culturii și cultului lor creștin, după anul 800 având și cutezanța de a-și proclama un împărat „roman” aparte de cel bizantin, precum și romanității orientale din părțile lor, care vorbea și ea o latină „barbară” și „scitică”, definind această romanitate inițial fie prin diverse arhaisme ca „sciți, bessi, daci, geți, masageți”, fie prin ipostaze mai apropiate de realitate ca „dezertori, fugari, hoți, mixobarbari”, fie acoperind-o sub pălăria diversilor migratori care i-au dominat politic habitatul ei tradițional, nord- sau sud-dunărean (gepizi, bulgari, pecenegi, cumani), fie prin termenul de „vlahi”, pe care l-au împrumutat de la alții, începând din veacul al X-lea. Acest ultim termen avea s-o individualizeze cel mai bine, făcând carieră mai ales după întemeierea celor două „Vlahii” de la nord de Dunăre, cu diverse variante, care ilustrează unitatea lor etnică și spirituală. Ultimii patru istorici bizantini confirmă pe deplin acest adevăr, cu abateri și excepții care-l confirmă odată mai mult.

* * *

Ambele țări române extracarpatiche sunt deci prezente la cei patru istorici bizantini, Țara Românească mai mult decât Moldova, care nu apare la Ducas și Critobul, iar la Sphrantzes e doar subînțeleasă ca „Vlahia Mică”, pe dată ce Țara Românească e „Megale Blachia”. Dacă Țara Românească este mult mai prezentă decât Moldova în opera celor patru istorici bizantini, aceasta din urmă își ia în schimb revanșa în Memoriile lui Sylvestros Syropoulos asupra Conciliului florentin (1438 –

⁴² Ibidem, cap. XXIX, 8, p. 253, r. 21 („panourgós” și „ponêros”).

1439), la care ea a avut o notabilă participare, în frunte cu mitropolitul grec Damian. Atât „Moldovlahia”, cât și „moldovlahii” sunt prezenți în aceste împrejurări, când nici „vlahii” (*blachoi*) nu lipsesc cu desăvârșire, fiind menționați de împăratul Ioan al VIII-lea într-o înșiruire a popoarelor ortodoxe, între ruși și sârbi⁴³. Întrucât „moldovlahii” nu figurează în respectiva enumerare, „vlahii” din ea îi desemnau nu numai pe românii din Țara Românească, ci și pe moldoveni.

Scriind ceva mai târziu, când Moldova se afirmase considerabil pe plan politic și militar, Chalcocondil include și această țară în narațiunea sa, oferind în ansamblu cele mai bogate informații despre spațiul românesc. Viziunea largă și formația umanistă evidentă explică bogăția cantitativă și nota calitativă superioară a informațiilor sale, privitoare nu numai la spațiul românesc altminteri. Alături de formele vorbite ca „Ardelion” sau „Blachia” pentru Transilvania, respectiv Țara Românească, tenta arhaizantă e la fel de prezentă la el, întâlnindu-ne mai des cu „Peonodacia”, respectiv „Dacia” în Istoria sa, pentru cele două provincii. În această privință, el se apropie considerabil de Critobul, la care însă „Dacia” e Transilvania, iar Țara Românească e „Țara Geților”, geții fiind pentru acest autor românii din Țara Românească, iar cei din Transilvania „daci”. La Chalcocondil, „dac” este și tunarul Orban (care din serviciul bizantinilor, „pentru că nu avea din ce trăi”, trecuse „cu leafă mare” la turci, ajutându-i să cucerească orașul Constantinopol), ceea ce nu înseamnă că era neapărat român⁴⁴, ci mai degrabă sas din Transilvania, întrucât la Sibiu sunt atestate ateliere de fabricat bombarde încă din a doua jumătate a veacului al XIV-lea. Mai avem în vedere faptul că referindu-se la un oraș din zona baltică, același autor precizează că acostau acolo și corăbii din Dacia și Germania⁴⁵, Dacia de aici fiind însă Dania, adică Danemarca, fapt ce reiese și din descrierea pe care Laonic o face Germaniei⁴⁶. Această confuzie dintre formele Dacia și Dania, a cărei origine și perpetuare a făcut carieră în literatura istorică ulterioară, până la cronicarul sas din veacul

⁴³ Excerptele din FHDR, IV, p. 370/371 și 382/383 (cf. ed. V. Laurent, Paris, 1971, p. 150 și 584).

⁴⁴ Cum admite V. Grecu în Laonic Chalcocondil, *op. cit.*, p. 225, n. 7. Oferind mai multe detalii, Ducas, *ed. cit.*, cap. XXXV, 1, p. 307, r. 24 – 25, îl dă „ungur de neam” (*to genos Ounghros*), ceea ce nu e deloc exclus, dar credem că autorul bizantin are aici în vedere stăpânirea maghiară asupra Transilvaniei. Iată că pentru maghiari Ducas folosește în primul arhaismul „huni”, cât și termenul real „ungroi”. Reamintim că maghiarii și românii din Transilvania sunt „peonodaci” la Chalcocondil.

⁴⁵ L. Chalcocondil, *op. cit.*, p. 92, r. 4 și n. 2.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 59, r. 18 și n. 4.

al XVII-lea Lorenz Toppelt, a servit sașilor din Transilvania pentru a-și constitui, pe baza asemănării dintre noțiunile „Dacia” și „Dania”, o origine în vechii noștri daci, dobândind astfel o autohtonie pe teritoriul transilvan în care fuseseră aduși de regii arpadieni.

Mania arhaizantă a autorilor bizantini persistă la cei patru cronicari din secolul al XV-lea și în denumirile aplicate altor popoare, autorii de care ne ocupăm preferând uneori termenul real (ca, de exemplu, „polanoi” pentru poloni, sau „tzechoi” pentru cehi, ori „angloi” pentru englezi la Chalcocondil, care-i numește în schimb „celți”, *keltoi* pe francezi). Același lucru se aplică și popoarelor balcanice: albanezii sunt „albanoi”, dar și illyri, ultima noțiune fiind însă aplicată de Chalcocondil și altor popoare balcanice ca sârbii din Bosnia ori croații din Dalmația (fapt ce avea să se exprime și mai concludent în teoriile „illyrice” din secolele XVII – XVIII), sârbii sunt și tribali (*triballoi*), iar bulgarii sunt și mysieni sau misi (*mysoi*). Nu trebuie să ne scape însă faptul că o singură dată „mysoi” îi desemnează pe românii din Țara Românească: în acest sens, Mircea cel Bătrân este și „stăpânitorul de atunci al mysilor”⁴⁷. Faptul ne apropie de remarca făcută pe la 1200 de Niketas Choniates, care se referise la „barbarii din Muntele Haemus, care mai înainte se numeau mysieni, iar acum se cheamă vlahi”⁴⁸.

Ultimii istorici bizantini transmit și nume de voievozi români, Mircea cel Bătrân și Ștefan cel Mare întreținând chiar corespondență cu patriarhul ecumenic, după cum reiese din manualul de cancelarie „Ekthesis Nea”, deși scrisorile respective nu s-au păstrat. Nu știm nici cât de susținută va fi fost această corespondență, reiese însă cu siguranță că măcar o singură dată patriarhul le-a adresat câte o scrisoare, în momente și situații evident diferite de la un caz la altul⁴⁹. În privința lui Ștefan cel Mare, e de reținut faptul că patriarhul i-a scris și doamnei Maria de Mangop⁵⁰, a doua soție a voievodului, care era o bizantină din Theodoro sau Mangopul Crimeii, identificată drept Maria Asanina Paleologina⁵¹. În aceeași „Ekthesis Nea”, Mircea e redat drept *Myrtzas*, formă apropiată de *Myrxas* la Chalcocondil, în vreme ce la Ducas și Sphrantzes apare ca *Miltzas*, cu forme diferite de declinare (la genitiv

⁴⁷ Ducas, *ed. cit.*, XXIV, 5, p. 189, r. 14.

⁴⁸ Ed. din FHDR, III, București, 1975, p. 254/255, apropiere făcută și de V. Grecu în Ducas, *ed. cit.*, nota de la p. 188 – 189.

⁴⁹ *Ekthesis Nea*, cap. 62 – 63 din textul excerptat în FHDR, IV, p. 314/315.

⁵⁰ *Ibidem*, cap. 64, cf. FHDR, IV, p. 314/315.

⁵¹ Maria Magdalena Székely, Șt. S. Gorovei, *Maria Asanina Paleologhina: o prințesă bizantină pe tronul Moldovei*, Suceava, Ed. Mușatinii, 2006.

fiind *Miltza*, *Miltzês*, dar și *Miltzou*)⁵², acest nume de origine slavă, ca de altfel și altele la români, nefiind obișnuit limbii grecești.

Dincolo de numele de voievozi români menționate, se cuvine să mai zăbovim odată asupra lui Iancu sau Ioan Corvin de Hunedoara, căruia Chalcocondil îi spune Iancu *Choniates*, autorul auzind în acest caz numele maghiar *Hunyádi*, pe care prin „interpretatio graeca” l-a apropiat de localitatea *Chonai*, numită în antichitate *Colossai*, situată în dioceza Laodiceei din Phrygia Pacatiana, cunoscută și prin scrisoarea adresată de Apostolul Pavel comunității creștine a Colossenilor. Fortăreața *Chonai* a fost înălțată apoi de împărații isaurieni, de fapt sirieni, pentru a-i pune pe colossenii la adăpost în timpul raziilor arabe⁵³, iar minunea săvârșită de Arhanghelul Mihail față de locuitorii din *Chonai* este o temă predilectă a iconografiei bizantine. Orașul mai e cunoscut și ca patrie a celor doi frați „Choniați”, Michail [Akominatos] *Choniates*, fost mitropolit al Athenei, ca și Niketas *Choniates*, istoricul de la începutul veacului al XIII-lea. Pentru un bizantin era deci ușor ca „Chouniades” să devină „Chouniates”, apoi *Choniates*. Stilul acesta s-a transmis și umaniștilor apuseni: cu două luni înaintea dezastrului de la Varna, la 7 septembrie 1444, Ciriaco d’Ancona (Cyriaco Pizzicolti, 1391 – 1452) traducea pentru Ioan al VIII-lea Paleologul un mesaj „al neînvinsului comandant de oaste Ioan Coniatul” (*invictissimi Coniati Iani ducis*)⁵⁴.

În sursele bizantine târzii apar nu numai nume de voievozi, ci și alte antroponime românești, ca jupanul (*zoupanos*) Neagoe, nume purtat de solul voievodului Moldovei trimis în delegația condusă de mitropolitul Damian la Constantinopol, apoi la Conciliul unionist din Italia (1438 – 1439)⁵⁵. Numele apare și în Țara Românească încă din secolul anterior, când e documentat un Neagu Viteazul⁵⁶, care făcea deci parte din corpul de „viteji” ai domniei, existent pe întreg spațiul românesc,

⁵² L. Chalcocondil, *op. cit.*, p. 63, 64, 114 – 115, 158, 193 și 200; Ducas, *ed. cit.*, p. 123, r. 6, 189, r. 14, 251, r. 23 și p. 253, r. 5. În adăogirile lui Pseudo-Phrantzes, alias Macarie Melissenos, la Sphrantzes, adică în „Chronicon maius”, figurează și lupta de la Rovine, Mircea cel Bătrân fiind în egală măsură *Miltzas*, cu genitivul *Miltza* (Sphrantzes, *ed. cit.*, p. 222, r. 13 – 14).

⁵³ H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München, 1959, p. 171.

⁵⁴ Apud A. Pippidi, *Trei note despre Ioan de Hunedoara*, în vol. „Vocația istoriei. Prinos Profesorului Șerban Papacostea”, îngrijit de O. Cristea și Gh. Lazăr, Brăila, Muzeul Brăilei, Ed. Istros, 2008, p. 557 – 566, aici p. 564.

⁵⁵ S. Syropoulos, *ed. din FHDR*, IV, p. 372/373 și 382/383.

⁵⁶ În al doilea Testament al mitropolitului Chariton (~1372 – ~1381) al Ungrovlahiei, *ed. din FHDR*, IV, p. 296/297.

mai ales în Moldova⁵⁷, despre cei din Transilvania vorbind și Chalcocondil în două rânduri⁵⁸. În Țara Românească, primul domn provenit din stirpea boierească a Craioveștilor a fost chiar Neagoe Basarab (1512 – 1521).

Revenind acum pentru ultima oară la toponime, cei din urmă istorici bizantini se mai referă la orașele Chilia (*Kellion*, cu ușoare variante, ca și *Lykostomion*⁵⁹) și Cetatea Albă (*Asprokastron*, cu varianta *Leukopolichni*⁶⁰, numele *Maurokastron*⁶¹ nefiind documentat în aceste texte). Cetatea Belgrad, capitala de azi a Serbiei, e bine cunoscută de către Ducas, Critobul, Sphrantzes (care o menționează doar în legătură cu victoria lui Iancu de Hunedoara din 1456) și Laonic; acesta din urmă se referă odată și la actuala Alba Iulia, al cărei nume românesc a fost „Bălgrad” în toată perioada medievală. Și aici cronicarul ne transmite toponimia românească din Transilvania, deși nu pare să știe că acest „Belgrad”⁶² e altul decât cel din Serbia.

Încheiem cu două observații privitoare la două toponime mari, de caracter permanent. În privința Dunării, predomină denumirea arhizantă Istros la toți acești autori, dar și *Danoubis* sau *Danoubios* se întâlnește la Ducas și Sphrantzes. Constatarea e valabilă și pentru Marea Neagră, cunoscută din antichitate ca *Pontos Euxeinos*, nume perpetuat și la cei patru autori, chiar sub forma simplificată *Pontos*, pe care o utilizează și Critobul, iar o singură dată îi spune *Melas Pontos*⁶³. Epitetul

⁵⁷ Mai recent despre subiect, v. T. Teoteoi, *Ștefan cel Mare între tradiția bizantină și cea apuseană*, în „Ștefan cel Mare și epoca sa”, București, Ed. Universității, 2007, p. 145 – 201, subcap. II.4, p. 190 – 195 (*Instituția „vitejilor” – ipostază a cavalerismului apusean*).

⁵⁸ L. Chalcocondil, *op. cit.*, p. 196, r. 36 și p. 210, r. 21 – 22 (precum și în FHDR, IV, p. 488/489 și 496/497; la p. 488, n. 9, N. Ș. Tanașoca trimite originea termenului românesc la maghiarul „vitéz” = lat. „fortis”). E de observat similitudinea redării termenului aici, cu forma din Testamentul al doilea al mitropolitului Chariton.

⁵⁹ Ducas, *ed. cit.*, p. 427, r. 24, face referire chiar la „vlahii din Lykostomion”, cu puțin înainte de anul 1462, fapt ce leagă orașul Chilia de locuitorii Țării Românești la momentul respectiv, înainte de cucerirea ei de către Ștefan cel Mare (1465).

⁶⁰ L. Chalcocondil, *op. cit.*, p. 91, r. 19 și p. 93, r. 22; *Asprokastron* apare în „Chronicon maius” din Sphrantzes, *ed. cit.*, p. 456, r. 30, ca și la Ducas, *ed. cit.*, p. 253, r. 13.

⁶¹ Discuția și bibliografia subiectului la Vitalie Josanu, *Quelques considérations sur la double dénomination de Cetatea Albă*, în „Études byzantines et post-byzantines”, V, București, Ed. Academiei, 2006, p. 387 – 405. Este de remarcat că termenului „Maurokastron”, cu varianta italiană „Moncastro”, îi corespunde slavul *Czarnigrad*, atestat prin mărturii polone, după cum lui „Asprokastron” îi corespunde slavul „Bel(o)grad”, Cetatea Albă fiind astăzi Belgorod Nestrovski.

⁶² L. Chalcocondil, *op. cit.*, p. 247, n. 2 și p. 293, n. 1.

⁶³ Critobul, *ed. cit.*, I, 17, 3 (p. 75, r. 29).

„Negru” își făcea deja efectul, întrucât Sphrantzes preferă popularul *Maurê Thalassa*⁶⁴. Mai târziu, Macarie Melissenos se dovedește însă mai atașat arhaismului, motiv pentru care și dă explicația că „Maurê Thalassa”, cu care se întâlnește evident, la prelucrarea lui Sphrantzes, e același lucru cu „Euxeinos Pontos”⁶⁵.

În virtutea unei vechi tradiții medievale, ultimii patru istorici bizantini au în vedere aspectul politic și se ghidează după el, văzută ca realitate primordială. Deși puternic atașați lui, tendințele arhaizante îi ispitesc în continuare, nu numai în redarea toponimelor, ci și în cazul antroponimelor: Iancu Corvin de Hunedoara devine astfel Iancu Choniatul (Choniates) la Chalcocondil. Nu e vorba aici numai de un arhaism, ci și de o firească aplecare către o „interpretatio graeca” a numelor, adică spre o adaptare a lor la realitățile bizantine. Mania arhaizantă s-a perpetuat și în perioada post-bizantină, inclusiv în produsele istoriografice minore, prin care înțelegem în primul rând cronicile scurte. Redactată între anii 1520 și 1553, *Cronica primelor cuceriri turcești* pomenește cucerirea Chilei și a Cetății Albe de către Bayezid al II-lea (1484), care „a pornit cu război împotriva *mysilor*”⁶⁶, adică a moldovenilor. Ducas aplicase același arhaism românilor din Țara Românească, fapt care întărește opinia că prin acest termen el nu i-a desemnat exclusiv pe bulgari, ci și pe români.

Comparativ cu perioada anterioară, când toponimele și antroponimele românești transmise de sursele bizantine sunt mult mai numeroase la Sud de Dunăre decât la Nord, apariția celor două state românești extracarpatiche modifică situația în mod considerabil, informația favorizând realitățile românești nord-dunărene. O concluzie și mai importantă evidențiază însă faptul că izvoarele bizantine confirmă din nou ideea pe care o susținuseră și în perioada anterioară, cu privire la unitatea și similitudinile remarcabile ale românilor de la Nord de Dunăre cu romanitatea de la Sud de marele fluviu.

⁶⁴ Sphrantzes, *ed. cit.*, V, 1 (p. 6, r. 19) și XVII, 1 (p. 26, r. 34 și 37).

⁶⁵ *Ibidem*, II, 3 (p. 276, r. 4 și 8).

⁶⁶ Ed. din FHDR, IV, p. 557.

PĂCATUL ȘI PUTEREA LAICĂ – VOCABULAR SEMNIFICATIV ÎN TEXTELE PARENETICE BIZANTINE

La conduite, les qualités et les faiblesses d'un empereur byzantin ne peuvent être jugées que par la divinité qui l'a désigné en tant que maître des pays et des peuples. Pour cette raison, les miroirs des princes – un corpus de textes byzantins dont la fonction principale est celle de conseiller le prince porphyrogénète – retrouve une difficulté conceptuelle. Car le conseil a un double volet : il construit le modèle exemplaire, mais il doit également montrer l'erreur, réprimander. Comment on peut imaginer le péché commis par le *basileus*, quelle est la typologie de l'erreur et le vocabulaire qui la représente ce sont des thèmes qu'on peut suivre dans les parénèses byzantines, à partir du Ve, jusqu'au XVe siècle. Trois sont les archetypes du péché dont l'empereur peut se rendre coupable, en tant que *basileus*, être humain, créé par la divinité, ou simple individu : le péché originel, l'erreur humaine qui définit l'âme de l'empereur et le péché politique, qui touche la communauté entière des sujets. L'analyse des oeuvres de Synésios de Cyrène, Agapet, Pseudo-Basile, Théophylacte d'Ochride, Nikephoros Blémmites et Manuel Paléologue, relève les artifices utilisés pour donner au péché un rôle secondaire, car on ne peut pas imaginer un *basileus* corrompu, qui ne peut ou ne veut pas se sauver, se dresser contre le mal. Une morale positive domine les textes mentionnés, tout en tenant compte de l'ambivalence du terme : une morale imposée par une expérience historique et largement culturelle, qui a un caractère de certitude et une utilité pratique et, bien sûr, une morale qui évite le modèle négatif de même que le reproche.

Mots-clés : miroirs des princes, Byzance, péché originel, faute.

Demnitatea acordată împăratului bizantin de către divinitate dă naștere unor drepturi și îndatoriri a căror dreaptă folosință și împlinire este apreciată doar de judecata divină. Manuale de învățătură pentru mintea și sufletul viitorului împărat, textele parenetice bizantine asumă așadar funcții contradictorii.

Un prim aspect este acela de a îndrepta, călăuzind spre înțelepciune, învățătură și bunătate (παιδεῖν πρὸς φρόνησιν, παίδευσιν καὶ χρηστότητα¹) comportamentul prințului porfirogenet și de a-l pregăti pentru demnitatea (ἀξίωμα) pe care o are de întruchipat. Putem considera acest rol asumat de către autorii textelor parenetice ca fiind unul „pozitiv”, ce urmărește creionarea unui portret ideal al *basileului*, la care tânărul prinț va trebui să se raporteze.

Un al doilea aspect este acela de a îndrepta (de data aceasta – κολάζειν²) purtarea și alcătuirea sufletească a viitorului basileu, semnalând abaterea (ἀμαρτία – în toate înțelesurile termenului grec, de eroare, greșală, păcat) și restabilind ordinea zdruncinată. Cum, în cazul basileului, rolul din urmă îi revine doar Domnului din înalt, căci asupra celui pe care El l-a ales, doar El poate emite judecată, textele parenetice se află în aporie. Felul în care se rezolvă, îndeosebi la nivelul vocabularului, această dificultate conceptuală constituie subiectul acestei analize, întemeiate pe un corpus alcătuit din textele parenetice ale lui Synesios din Cyrene, Agapet, Pseudo-Vasile, Theophylact din Ochrida, Nikephoros Blemmides și Manuel Paleologul.

Trei sunt, în aceste texte, abaterile majore de la lege cu care se confruntă sau se poate confrunta basileul: **păcatul originar** – ce-i reunește, după cum apreciază Alain Boureau³, pe toți creștinii, fără nici o distincție, într-o comunitate ecumenică; **păcatul individual**, omenesc – cu diversele sale aspecte, moral, trupesc, răsrânt asupra propriei persoane sau a celor din jur, și păcatul ce poate fi numit **politic**, pentru că alterează demnitatea imperială însăși și se întoarce asupra întregii comunități. Toate aceste chipuri în care un *basileu* – în calitatea sa de domn sau de om – greșeste în fața lui Dumnezeu trebuie „prevenite” sau, odată ce s-au consumat, „pedepsite”, „răscumpărate”. Dar ele trebuie mai cu seamă semnalate, ca un rău potențial și ipotetic, ca revers al medaliei pe a cărei față rămâne gravată imaginea ideală a împăratului legitimat de voința divină.

¹ Manuel Paleologul, *Υποθήκαι τῆς βασιλικῆς ἀγωγῆς* (Sfaturi pentru educația împăratească), cap. 1, in J.-P. Migne, *Patrologiae graecae*, vol. 156, col. 313-384.

² Nikephoros Blemmides, *Cum trebuie să fie un împărat* (Ὅποιον δεῖ εἶναι τὸν βασιλέα), cap. 3, *idem*, vol. 142, col. 611-674.

³ Alain Boureau, *La religion de l'état*, Les Belles Lettres, Paris, 2008, p. 25.

1. Păcatul originar

În lucrarea *La religion de l'état*⁴, Alain Boureau argumentează ipoteza susținută și de Iaroslav Pelikan⁵, conform căreia o teologie a păcatului originar s-a dezvoltat mai ales în Occident unde „preeminența răului fondator făcea parte din viața religioasă, dând naștere unor adânci tensiuni cognitive”⁶. Teoretician al păcatului originar și al grației divine, Sfântul Augustin a conturat, în privința mântuirii, o doctrină articulată a neputinței naturii omenesti decăzute. Pentru episcopul Hipponei, cel dintâi om a fost exilat din Paradis, „după păcatul prin care a viciat întreaga sa stirpe, din rădăcină și a legat-o prin pedeapsa morții și a damnării, încât orice vlăstar s-ar naște din el (...) să-și atragă asupra-i (...) pedeapsa (...) prin care să fie târât, prin erori și dureri felurite, împreună cu îngerii căzuți (...) la acel cumplit supliciu și fără de sfârșit”⁷. Conceperea și justificarea răului în adâncul ființei create de Dumnezeu avea așadar drept corolar predeterminarea, necesitatea de a ține cont de „egalitatea în rău” a oamenilor ce împărtășesc, conform acestei doctrine, același păcat, dincolo de ascendență, ierarhie, individualitate. În oglindă, orientul creștin nu pune – în aprecierea acelorași cercetători – un accent deosebit asupra determinării pe care păcatul adamic o exercită asupra neamului omenesc, închipuind o cale de mântuire, fie prin Sfintele Taine, fie prin liberul arbitru ce-i este dat omului prin voința divină. „De păcatul strămoșesc ne-am slobozit prin botez”⁸, afirmă Maxim Mărturisitorul, menționând totodată că „mântuirea noastră depinde de voia noastră”⁹.

Cuvintele monahului bizantin din veacul al VII-lea sunt și cheia în care pot fi citite două texte din corpusul pe care l-am avut în vedere, texte ce se referă explicit la greșeala adamică: lucrarea numită *Κεφαλαῖα παραινετικά*, atribuită împăratului Vasile I Macedoneanul, dar redactată probabil de către patriarhul Photios și Ὑποτίγκαι τῆς βασιλικῆς ἀγωγῆς, scriere a altui basileu, Manuel Paleologul.

⁴ *ibidem*, pp. 25-54.

⁵ Iaroslav Pelikan, *Tradiția creștină*, vol. II (*Spiritul creștinătății răsăritene*), pp. 242-253, vol. III (*Evoluția teologiei medievale*), p. 56, pp. 139-140.

⁶ A. Boureau, *op. cit.*, p. 30.

⁷ Sfântul Augustin, *Encheiridion* (Manualul), Cluj-Napoca, Editura Dacia, 2002, traducere Vasile Sav, cap. 26, v. și nota 88, p. 280.

⁸ Τῆς μὲν γὰρ προγονικῆς ἀμαρτίας, διὰ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος ἐλευθερώθημεν, Maxim Mărturisitorul, *Λόγος ἀσκητικός* (*Capete ascetice*), în J.-P. Migne, *op. cit.*, vol. 90, col. 956.

⁹ καὶ ἐν τῷ θελήματι ἡμῶν ἐστὶ λοιπὸν ἡ σωτηρία ἡμῶν, *ibidem*, col. 953.

Află, și să te încrezi în faptul acesta, că întreaga lume este atinsă de păcat (coruptă) – τὸν κόσμον εἶναι φθαρτόν – de vreme ce s-a născut¹⁰, spune autorul *Capetelor parenetice*. Acestei afirmații i se contrapune însă explicația că păcatul dintru-nceput nu este veșnic. Dar să mai știi, afirmă împăratul, adresându-se fiului său, Leon, că după cea păcătoasă, lumea se transformă din nou într-una fără de prihană. Mântuirea este așadar posibilă, dar ea presupune mărturisirea învierii și a judecății din urmă (νεκρῶν ἀνάστασιν ὁμολόγει καὶ κρίσιν δικαίαν¹¹). Expierea păcatului adamic în fața lui Dumnezeu impune, în ordinea lumii pământești, un comportament ireproșabil, căci *niciun rău nu va scăpa nepedepsit de dreptatea divină și orice faptă bună își va primi cununa*¹². Afirmarea și asumarea condiției păcătoase nu este în acest text, din punct de vedere moral, o judecată definitivă, implacabilă, ce condamnă aprioric, ci un comandament care obligă la o permanentă scrutare a propriei vieți pământești.

La nivel lexical, păcatul adamic este definit printr-un câmp semantic construit în jurul a doi termeni: cel dintâi desemnează stirpea păcătoasă: φθαρτός (cu derivatele sale ἄφθαρτος, φθορά, ἀφθαρσία), iar cel de-al doilea, ἁμαρτία, păcatul însuși. Derivat al verbului φθείρω, adjectivul φθαρτός nu are doar sensul de « corupt, păcătos », ci și pe acela de « destructibil, pieritor », reunind în același cuvânt *vina* și *pedeapsa*: pentru greșeala sa, pentru faptul că a comis păcatul (așadar a fost φθαρτός), omul este pieritor, închis într-un trup perisabil (φθαρτός). Termenul implică totodată și o acțiune exterioară, exercitată de altcineva, fapt ce reflectă circumstanța păcatului (indus de un principiu al răului, al cărui simbol biblic este *șarpele*) și nu alterează condiția umană originară.

Alți doi termeni se opun în același fragment celor discutați anterior, pentru a desemna, de această dată, răul săvârșit în lume, cel pentru care fiecare individ este răspunzător. Aceștia sunt « τὸ κακόν » și « φαῦλος » și refac simetric argumentația precedentă: cel dintâi este răul, greșeala, iar al doilea desemnează omul care o săvârșește, de data aceasta cu propria voie, și suferind el însuși pedeapsa (κόλασις). Păcatul originar, asumat de stirpea întreagă (ὁ κόσμος), și cel lumesc, pentru care singur vinovat este individul, se regăsesc așadar, la nivel lexical, în termeni deosebiți.

¹⁰ Pseudo-Vasile, *Κεφαλαῖα παραινετικά* (66 de capitole de învățătură), cap. 4, in J.-P. Migne, *op. cit.*: "Ἰσθὶ πιστεῦειν τὸν κόσμον εἶναι φθαρτόν, ἐπειδὴ καὶ γέγονε μετὰ δὲ τὴν φθοράν, εἰς ἀφθαρσίαν πάλιν μεταποιούμενον.

¹¹ *ibidem*.

¹² *ibidem*, οὐδὲν γὰρ κακὸν ἀτιμώρητον τὴν θείαν διαφεύξεται δίκην, οὐδέ γε καλὸν ἀστεφάνωτον διαλάθη.

Semnificativă este în analiza prezenta ϑi utilizarea verbului μεταποιέω¹³, cu înțelesul « *se transformă* » ca participiu cu rol predicativ, folosit, într-o manieră expresivă stilistic, la timpul prezent (μεταποιούμενον). Lumea nu se va transforma „într-una fără de prihană”, în clipa judecării de apoi, ci fie se transformă *de acum*, fie este în curs de transformare, cu o valoare simultană sau durativă specifică temei de prezent. Afirmația poate fi interpretată, de asemenea, ca apoftegmatică, justificând, în egală măsură, utilizarea prezentului. Dar oricare ar fi explicația pe care o acceptăm, e limpede faptul că răscumpărarea păcatului inițial se face în cazul acestui text nu prin „cumplitul supliciu fără de sfârșit” amintit de Sf. Augustin, ci prin înțelegerea ade-vărului mântuirii. Accentul se deplasează astfel, subliniind nu condiția păcătoasă, implacabilă a umanului, ci posibilitatea de a „răscumpăra” păcatul ancestral printr-o viață lipsită de cusur.

În aceeași notă se înscrie ϑi textul lui Manuel Paleologul: *Cred, spune autorul, adresându-i-se fiului său, Ioan, că această inimă a ta este ca un pământ mănos prin sine, dar care nimic bun nu produce din pricina uscăciunii comune firii întregi (vorbesc de păcatul strămoșesc – ή προπατορικη άμαρτία – din pricina căruia am fost lipsiți de harul divin)*. Deși începe abrupt, condamnând întreaga creație, Manuel Paleologul absolvă ϑi el pe tot omul ce împărtășește credința în Dumnezeu. Dar, spre deosebire de textul atribuit lui Vasile Macedoneanul, cuvintele acestui basileu nu plasează răscumpărarea păcatului într-un prezent continuu, atemporal, ci în trecutul deja consumat, prin venirea lui Iisus:

*Apoi, prin botez, ca prin lucrarea plugului, s-a purificat prin Dumnezeu ϑi prin ungerea cu mir, din uscat a devenit reavăn ϑi în locul miasmei fără de har s-a simțit o mai dulce mireasmă. A primit apoi sământă poruncile lui Dumnezeu ϑi ceea ce a primit a hrănit la sânul său ϑi a sporit cu puterea potirului ϑi a sfintei cine, a desăvârșit ϑi a oblojit*¹⁴.

Diferența dintre cele două texte este semnificativă: pentru Ma-

¹³ *ibidem*, μετά δέ την φθοράν, εις άφθαρσίαν πάλιν μεταποιούμενον.

¹⁴ Νόει μοι την σήν καρδίαν οίονει χρησίμην γήν τὸ καθ'αυτήν οὖσαν, καὶ τῷ κοινῷ τῆς φύσεως αὐχμῷ (λέγω δὴ την προπατορικὴν άμαρτίαν, δι'ήν τῆς χάριτος έκπεπτώκαμεν) φύουσαν μηδέν υγιές. Εἰτα τῷ βαπτίσματι ὡσπερ άρότρῳ τινὶ άνακαθαρθείσαν Θεῷ, καὶ τῇ τοῦ μύρου άρδεία από σκληρᾶς εις άπαλήν μετενηνεγμένην, καὶ έξ όσμῆς οὐδέν έχούσης χάριεν εις εὐωδεστέραν έλθοῦσαν· σπόρον δέ τὰς έντολάς δεξαμένην· καὶ τῇ τοῦ ποτηρίου δυνάμει, καὶ τῆς τραπέζης, τρέφουσιν καὶ αὐξουσιν τὸ καταβλήθέν, καὶ τελειοῦσαν, καὶ διασώζουσιν, Manuel Paleologul, *op. cit.* cap. 27, col. 336.

nuel II „răscumpărarea” păcatului este dată de Dumnezeu prin întruparea lui Iisus, în vreme ce pentru Vasile, ea stă doar în puterea omului. Caracterul decisiv al făptuirii umane singulare, asumate, pe baza propriei judecăți, a liberului arbitru, face predestinarea, marcată de păcatul originar, secundară, obligând totodată basileul la acțiune permanentă asupra propriei sale ființe. Împăratul se află în condiția celui dintâi om, care a avut posibilitatea de a alege între bine și rău. Faptul că a fost ales și desemnat de aceeași mână divină ce l-a creat și pe Adam, nu îl plasează însă pe împărat în Grădina Paradisului, ci doar îl responsabilizează, mai mult decât pe orice altă făptură umană. Împăratul bizantin este ca și Dumnezeu, cel ce dă legea și împarte dreptatea. Ca și Hristos, el este părinte, păstor, tămăduitor, maestru. Și de aceea, după cum Hristos a luat asupra-i povara păcatului originar, tot astfel împăratul trebuie să asume apăsătoarea trudă de a-și salva poporul. Nu cred că e nepotrivit să amintesc aici contextul istoric în care își scrie textul Manuel II, într-un Bizanț amenințat, destrămat și redus aproape la granițele propriei sale capitale.

Așadar liberul arbitru ce-i este dat pe deplin basileului, trebuie resimțit mai degrabă ca o datorie decât ca un drept. Este un dar ce oferă nu o putere nelimitată aflată la bunul plac al celui ce o exercită, ci o autoritate cu stavile puse, impuse, și nu din exterior, ci din ființa proprie a împăratului. Absolvit, prin propria trudă, de păcatul originar ce-i apasă pe muritori, pe supușii săi, basileul este, în mod paradoxal, mai puțin liber, dacă-mi este îngăduit gradul de comparație, decât toți cei pe care îi conduce.

2. Păcatul politic

În această lectură, înțelegând demnitatea – ἄξιωμα – ca pe o constrângere suplimentară, ca pe o îngrădire a libertății individuale a împăratului, păcatul pe care l-am numit „politic”, dobândește sens, consistență și autonomie. Căci eroarea, fie că e nedreptate, nelegiuire, patimă omenească neînfrânată ori nesocotire a îndatoririlor ce-i revin, comisă de împărat de la înălțimea măreției sale, privește *laos*-ul întreg și-l atinge, individual, pe fiecare dintre supușii basileului, prin exemplul pe care îl oferă, prin conduita pe care o permite, în fond, prin norma pe care o impune.

Între corăbieri – spune Agapet¹⁵ – când un matelot greșeste,

¹⁵ Agapet, cap. 10: “Ὡς περ ἐπὶ τῶν πλεόντων, ὅταν μὲν ὁ ναύτης σφαλῇ, μικρὰν φέρει τοῖς συμπλέουσι βλάβην· ὅταν δὲ αὐτὸς ὁ κυβερνήτης, παντὸς ἐργάζεταιται

produce camarazilor săi o suferință neînsemnată; când însă face o eroare comandantul, greșeala sa duce la pieirea întregii corăbii. Tot astfel și în cetate: dacă greșește vreunul dintre supuși, cu fapta lui nu îi nedreptățește într-atât pe cei mulți, cât pe sine însuși; dacă însă greșește conducătorul, el face să sufere întreaga cetate.

O primă formă a greșelii politice este păcatul de a nesocoti înțelepciunea. Căci *împărăția*, spune Blemmides încă din primul capitol al scrierii sale, *poartă în sine imaginea și asemănarea lui Dumnezeu, iar filozofia, imaginea pronoiei lui Dumnezeu*. Și de aceea, *împărăția care nu iubește înțelepciunea este departe de Dumnezeu*¹⁶. În ordinea lumii pământești, rațiunea este podoaba cea mai de preț a coroanei împărătești, câtă vreme *împăratul nu poate stăpâni ca un basileu înțelept, dacă nu știe să se folosească de rațiune, în fiecare împrejurare* (Pseudo-Vasile, *op.cit.*, cap. 64).

Un alt mod în care basileul se află în eroare, în calitatea sa de împărat, este nerespectarea legii, a celei pe care el însuși o hotărăște, dar și a celei așezate de către înaintașii săi. Basileul trebuie să impună domnia legii mai cu seamă sieși și mai apoi supușilor. Deși tema respectării cu strictețe a legii, corelate cu gravitatea încălcării regulii, revine cu insistență în toate textele parenetice, violarea acesteia nu aduce cu sine pedeapsă imediată pentru împărat, ci mai degrabă pentru poporul său, căci împăratul nu are a da seamă nimănui, în ordinea lumii pământești:

*Căci dacă nu te vei conforma legilor de mai înainte de tine, spune textul atribuit împăratului Vasile Macedoneanul, nici alții nu vor urma legile pe care tu le impui. Și, în felul acesta, legile fiind răsturnate, viața întreagă se va umple de tulburare și de confuzie, pricină pentru care, de multe ori, popoare întregi au alunecat spre pieire*¹⁷.

În același chip îl îndeamnă și diaconul Agapet pe împăratul Iustinian, spunându-i că are obligația (ἀνάγκη) de a păzi legea (νόμος), *căci*

τοῦ πλοίου ἀπώλειαν, οὕτω καὶ ἐν ταῖς πόλεσιν, ἂν μὲν τις τῶν ἀρχομένων ἀμάρτη, οὐ τὸ κοινὸν ποσοῦτον, ὅσον ἑαυτὸν ἀδικεῖ· ἂν δὲ αὐτὸς ὁ ἀρχων, πάσης ἐργάζεται τῆς πολιτείας τὴν βλάβην, in J.-P. Migne, *op. cit.*

¹⁶ Nikephoros Blemmides, *Cum trebuie să fie un împărat* (Ὅποῖον δεῖ εἶναι τὸν βασιλέα), cap. 1, in J.-P. Migne, *op. cit.*, col. 613: τοῖνυν ἡ βασιλεία μὲν εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν ἔχει Θεοῦ, ἡ δὲ φιλοσοφία εἰκόνα τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας· ὥστε ἡ βασιλεία ἡ μὴ ἀγαπᾶσα τὴν σοφίαν μακράν ἐστι τοῦ Θεοῦ.

¹⁷ Pseudo-Vasile, *op. cit.*, in J.-P. Migne, *op. cit.*, col. XXXVII: Εἰ γὰρ αὐτὸς τῶν πρὸ σοῦ τοῖς νόμοις οὐ πολιτεύσῃ, οὐδὲ τοῖς σοῖς ἕτεροι θεσπίσμασιν ἔψονται· καὶ οὕτως οἱ νόμοι ὑπ' ἁλλήλων ἀνατρεπόμενοι, ταραχῆς καὶ συγχύσεως τὸν βίον ὅλον ἐμπλήσουσι, δι' ὧν πολλάκις ὁλόκληρα ἔθνη πρὸς καταστροφὴν κατωλίσθησαν.

pe pământ nu este nimeni care să îl poată sili și că doar înclinându-se el cel dintâi în fața acesteia le va arăta supușilor că nu-i lipsit de primejdie să o nesocotească¹⁸.

Pentru Manuel Paleologul, păcatul cel mai grav nu este încălcarea legii laice, ci a dogmei bisericești:

A te război cu dogmele Bisericii înseamnă a face întocmai unui cal nărvaș ce se opune fără noimă pintenilor. Spune-le adio celor care se încumetă la așa ceva, de vreme ce nu-i cu putință să-i aduci pe calea cea dreaptă. Privește furia lor în ce rău i-a împins! Vor să dea cu picioarele în Biserica lui Dumnezeu, pe care El a salvat-o cu sângele propriu. Dar nu se aleg cu nimic altceva în afara picioarelor sângerânde de curajul nebuniei¹⁹.

Păcatul puterii laice, în sensul etimologic al termenului, *id est* cea care se răsfrânge asupra *laos*-ului, cunoaște o întruchipare paroxistică în comportamentul și atitudinea *tiranului*. O teorie a acestei abateri totale de la normă formulează Theophylact. Reluând triada clasică – monarhie, aristocrație, democrație – autorul din Ochrida numește și cele trei forme de guvernământ care se opun acestora, uzurpându-le: tirania, oligocrația și ochlocrația. Păcatul de care se fac vinovate toate aceste manifestări ale puterii imperiale lipsite de legitimitate, dar mai ales cea dintâi, pentru că vina se concentrează într-un singur individ, este folosirea forței distrugătoare. Cele trei rânduiri sunt numite ἐκβίαζόμεναι, βία fiind îndeosebi puterea constrângătoare, silnică, ce se exercită împotriva voinței celui supus²⁰. Echivalată cu silnicia, cu violența barbară, dezlănțuită, lipsită de raționalitate, tirania este păcatul suprem ce se poate încarna în făptura basileului, dar și în rânduiala guvernării. De aceea, *fiara aceasta*, cum o numește Theophylact, este singurul păcat pentru care basileul, devenit ilegitim, de vreme ce asupra lui nu mai veghează mâna dumnezeiască, dă seamă încă din timpul vieții sale pământești. Îngenunchind prin crimă mârșavă și vărsare de sânge

¹⁸ Agapet, cap. 27

¹⁹ Manuel Paleologul, *op. cit.*, cap. XII, in J.-P. Migne, *op. cit.*, col. 325, 327.

²⁰ În șirul sinonimic foarte mare al cuvintelor ce numesc forța în limba greacă, βία este singurul care s-a specializat doar cu înțeles negativ, deși etimologia cel mai des acceptată trimite către înțelesul de forță vitală (v. βίωω, βίος). Toate celelalte sinonime au înțeles pozitiv sau neutru: δύναμις – este forța fizică, ἀλκή (poetic) – forța defensivă, ἐνέργεια – energia, potențialul, εὐρωστία – vigoarea, ἰς, ἰσχύς, ῥώμη – forța fizică, καρτερία – dârzenia, κράτος – puterea acceptată de cel asupra căruia se exercită, σθένος – fermitatea, și șirul ar putea continua (v. Gabriel Liiceanu, *Epistolar*, Cartea românească, 1987, p. 239).

(σφαγαῖς τε καὶ αἵμασι – tăieri de capete și puhoi de sânge, spune Theophylact cu un plural poetic, αἵμασι), o putere de drept divin – βασιλεία, tirania se răzbună împotriva tiranului însuși: acesta *tremură când își vede soția culcată lângă el*, de teamă ca nu cumva să-l încredințeze morții în timpul somnului; când pentru toți ceilalți masa e prilej de bucurie, tiranul e cuprins de groază ca nu cumva să i se fi amestecat o otravă în mâncare; se teme visceral de garda proprie, pe care el însuși o înarmează, așteptându-se, clipă de clipă, ca aceasta să se întoarcă împotriva sa. Groaza care se naște în sufletul unui astfel de împărat este, după cum spune Theophylact, pe măsura cugetului său tiranic și necredincios: *căci nimeni nu-l poate pedepsi mai crunt pe tiran, decât se pedepsește el însuși, sub teroarea gândurilor ce-l frământă*²¹.

Scăpând cu totul frâiele cugetului și sufletului său, despotul arbitrar și crud își pierde și demnitatea cu care a fost investit, și calitatea de om, păcătuiind totodată și în sfera moralei, a moralei creștine îndeosebi. În tiran se concentrează așadar toate relele care nu puteau fi nici măcar arătate împăratului legitimat de divinitate. În cazul acestuia din urmă, parenezele nu numesc aproape niciodată păcatele pe care le săvârșește sau le-ar putea săvârși, ci doar opusul lor, faptele virtuozose spre care e îndemnat să se îndrepte basileul. Tiranul însă e îngropat sub povara păcatelor, devenind arhetipul răului de care împăratul legitim trebuie să se ferească. El se dedă plăcerilor trupești, dezlănțuite, se folosește de putere doar pentru a se distra, își înrobește supușii pentru a-și satisface poftele, susținând că rolul lor este de a fi sclavi devotați capriciilor sale, într-un cuvânt, spune Synesios, tiranul este un măcelar ce nu își îngrașă turma, ci se îngrașă el însuși de pe urma acesteia²².

3. Păcatul omenesc

Un alt mod de a-i arăta împăratului chipul greșelii, este acela de a aduce în scenă nu demnitatea, ci omul care o întrupează. Împăratul este țărână din țărână, sclav al lui Dumnezeu prin natura sa umană, asemenea oricărui om în alcătuirea trupului²³.

Păcatul omenesc ce revine în mai multe scrieri parenetice, la Pseudo-Vasile (cap. 9), Blemmides (cap. 2), Theophylact (cap. 2.4) sau Agapet (cap. 68) este neînfrânarea poftelor trupești. Însă verbul acid al lui Blemmides ce colorează reproșul, apelând la mitul antic, este oarecum

²¹ Theophylact, cap. 2.10.

²² Synesios, cap. 6.

²³ Agapet, cap. 21.

disonant în rândul celorlalte texte, fiindcă adresează dojana, în chip direct, basileului:

Căci cine nu s-ar rușina chiar și numai la gândul că majestatea împărătească a putut cădea în fapte demne de batjocură și necuviincioase, pătimind ceva asemănător cu aceia care au fost transformați de Circe, despre care vorbește istoria, în porci și în câini. Devenind, cu alte cuvinte, porci, prin aceea că se tăvălesc în mocirla poftelor, iar câini pentru că turbează și se înfierbântă de iubiri nelegiuite.

Mai păcătuiește împăratul în sfera moralei creștine cu mânia, minciuna sau beția. Dar, de fiecare dată un păcat de felul acestora îl rânduiește pe basileu printre oamenii cei mai josnici, negându-i statutul:

Mânia și furia trebuie lăsate pe seama tâlharilor, spune Blemmides²⁴ sau: Micimea de suflet și zgârcenia sunt trăsături ale sclavului; căci sclavul nu dăruiește sau, chiar dacă o face, lucrul dat este neînsemnat și este furat dintre bunurile stăpânului²⁵.

Ferește-te să te îndeletnicești cu băutura, îndeamnă textul lui Pseudo-Vasile, căci mintea amețită de vin, pătimește întocmai cu a vizitiilor nepricepuți, care, neputând să-și conducă așa cum se cuvine carul, în timpul alergărilor, se poartă, și pe ei, și bieții cai, de colo până colo, și produc noian de răsete în rândul asistenței²⁶.

Dificultatea, chiar imposibilitatea de a face reproșuri împăratului, face ca inventarul păcatelor ce se poate desprinde din analiza oglinzilor principilor din literatura bizantină, să fie, raportat la calitățile menționate în aceleași scrieri, cu mult mai redus. La aceasta contribuie și faptul că aceste discursuri sunt concepute ca o manieră profilactică de acțiune asupra sufletului și a minții prințului porfirogenet, căci demnitățile imperiale, odată asumate, nu mai lasă loc de muștrare sau învinuire. *Împăratul nu poate greși nici cu gândul*, spune Theophylact. Chiar și păcatul ancestral, adamic, este greu de închipuit în această logică. Se construiește astfel un corpus de texte bazate mai degrabă pe toposuri, pe redundanțe, în cadrul aceleiași scrieri sau în ansamblul grupului, în care numirea explicită a păcatelor este înlocuită cu un catalog mult mai complet de calități spre care trebuie să-și îndrepte voința tânărul basileu. Putem vorbi de o morală pozitivă, în care păcatul dobândește așadar, un rol secundar.

²⁴ Blemmides, cap. 3.

²⁵ *Idem*, cap. 5.

²⁶ Pseudo-Vasile, cap. 25.

CONSTRUCȚIA IDENTITĂȚII CATOLICE ÎN BALCANI ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

L'espace balkanique durant le Moyen Age est marqué par la compétition de deux branches de la Chrétienté qui se revendiquent à partir de leurs centres religieux, devenus de vrais centres politiques, Rome et Constantinople. L'arrivée de l'Islam et l'imposition de sa domination politique soulève la question d'un nouveau rapport religieux et politique dans cette région. Chaque communauté religieuse développe des stratégies spécifiques dans le but de préserver mais aussi de ré-former les identités religieuses.

Cette coexistence de plusieurs religions apporte, tout d'abord, l'installation des barrières religieuses renforcées par des différences ethniques et sociales. La compétition entre les groupes et les conflits seraient à la base du syncrétisme qui caractériserait les Balkans, affirment surtout les anthropologues qui ont observé le « phénomène balkanique ».

Ce texte parle du catholicisme dans les Balkans mais la démarche se concentre sur les communautés catholiques existantes dans l'Empire ottoman dans sa partie européenne, et plus précisément des parties occidentales de la Roumélie.

Depuis le grand schisme du XIe siècle, 1054, l'Église catholique, centrée sur le Saint Siège et la ville de Rome, se détache significativement de l'Église d'Orient qui évolue, de plus en plus, en tant qu'entité séparée, indépendante, dans les Balkans. A cette occasion, peu de croyants restent sous la juridiction œcuménique du Pape et ils se trouvent surtout dans les zones les plus occidentales des Balkans : la côte dalmate, le nord de l'Albanie ou la Bosnie Herzégovine. En dépit d'une existence multiséculaire, le catholicisme connaît une régression constante due aux conditions historiques qui bouleversent souvent ces régions.

Du point de vue de l'existence du catholicisme dans la Péninsule Balkanique, le XVIIe siècle marque des changements significatifs et profonds autant dans l'organisation institutionnelle de l'Église dans le territoire, que dans la prise de conscience de la nécessité de conserver ces îles de croyance catholique. L'intérêt manifesté par Rome pour la situation des fidèles catholiques des Balkans s'inscrit dans le processus plus ample de la CONTRE-RÉFORME et coïncide avec l'éveil d'un intérêt économique et politique des pouvoirs occidentaux pour l'Empire « du Grand Turc ».

Dans le sillage du Concile de Trente et dans le cadre du mouvement réformateur qui touche le catholicisme occidental, une activité missionnaire intense est promue par les papes. Les nouvelles missions apostoliques mises en marche par le Saint Siège vont trouver dans la partie orientale de l'Europe des conditions parmi les plus complexes et les plus provocatrices pour l'enthousiasme réformateur qui anime la curie papale.

Quant aux Balkans, ils connaissent avec l'installation de la domination ottomane des mutations fondamentales dans la répartition des populations, dans la configuration des rapports confessionnelles et surtout dans la vie quotidienne, dans ses aspects économiques, sociaux, militaires ou religieux. Le nouvel Empire qui établit les cadres de l'existence des peuples balkaniques est soutenu par une nouvelle religion, islamique, et par une idéologie politique conforme à l'Islam. L'Empire ottoman, un Etat théocratique musulman, impose d'une manière unitaire autant son administration que ses privilèges sans apporter toutefois une aliénation profonde des peuples conquis. La réalité balkanique du XVIIe siècle, différente du reste de l'Europe chrétienne, se conduit selon des règles qui visent, d'un côté, la domination de l'Islam et, de l'autre côté, l'accommodation des préceptes dominants avec les institutions traditionnelles trouvées sur place avant la conquête.

Le concept clé de ce texte est celui de catholicisme de frontière. En ajoutant le mot de frontière, j'ai voulu accentuer le caractère particulier de cette réalité historique qu'est le catholicisme, tel qu'il se présente dans la Péninsule Balkanique. Au sens primordial du mot qui indique une limite spatiale, s'ajoute la dimension symbolique de séparation, de l'altérité. Le monde catholique balkanique se définit par la différence ; les catholiques se distinguent par rapport à la population orthodoxe, majoritaire dans les Balkans, par rapport à la population musulmane, qui possède les privilèges, mais aussi par rapport au monde occidental catholique.

Catolicismul în Balcani la începutul secolului al XVII-lea

Mai mult decât în oricare altă zonă geografică din lume, spațiul balcanic este marcat, în toată perioada Evului Mediu¹, de competiția și de rivalitatea celor două ramuri ale Creștinătății. Roma și Constantinopolul își revendică supremația asupra creștinilor viețuitori în Peninsula Balcanică, atât din punct de vedere religios cât și politic. Începând cu secolul al XIV-lea au loc modificări importante în raporturile religioase și politice din regiune, odată cu cuceririle întreprinse în numele Islamului de către otomani, cu prezența și dominația acestora sub forma, îndeobște, a unei dominații politice. Fiecare comunitate religioasă supusă acestor noi constrângeri își dezvoltă strategii specifice cu scopul

¹ Alain Ducellier, *Byzance et le monde orthodoxe*, Paris, 1986, p. 421.

de a-și prezerva dar și de a-și re-forma sau re-formula identitatea religioasă particulară. Această coexistență a mai multor religii favorizează, mai întâi de toate, instalarea unor bariere religioase care sunt întărite prin diferențe etnice și sociale. Trebuie spus, totuși, că, în ciuda acestor realități fragmentate și adesea potrivnice, competiția între grupuri și conflictele nu împiedică formarea unui sincretism care caracterizează populațiile balcanice ce-și împart același teritoriu.

Începând cu marea schismă din secolul al XI-lea, din 1054, Biserica Romano-Catolică care se revendică de la centrul religios și politic al Romei al cărui conducător unic și absolut este Papa, se detașează în chip semnificativ de Biserica orientală ortodoxă de la Constantinopol. Cele două au o evoluție separată, independentă una în raport cu cealaltă, evoluție ce va marca semnificativ destinul creștinilor din Balcani². Din ce în ce mai puțini creștini rămân sub jurisdicția ecumenică a Papei și aceștia sunt concentrați, îndeobște, în zonele cele mai occidentale ale Peninsulei Balcanice : coasta dalmată, nordul Albaniei, provincia Kosovo, enclave din Bosnia – Herțegovina de astăzi, comunitatea catolică din jurul Chiprovățului bulgar. De altfel, în mod voluntar mi-am redus cercetarea de față la această zonă geografică, lăsând deliberat deoparte comunitățile catolice din arhipelagul grecesc și din Constantinopol.

În ciuda unei existențe pluriseculare, catolicismul din aceste zone cunoaște o diminuare constantă atât din punct de vedere demografic cât și teritorial. În primul rând, organizarea administrativă a Bisericii catolice este deficitară iar instalarea dominației otomane în aceste teritorii, începând cu secolul al XV-lea, nu face decât să agraveze această realitate. Absența unei ierarhii ecleziastice locale care să-și exercite competențele juridice și sacerdotale determină o deteriorare și o corupere a termenului de « catolic » în Balcani până în această perioadă. Odată cu crearea Congregației De Propaganda Fide în 1622 și, mai ales, cu mijloacele puse la dispoziția acesteia de către instituția papală, se poate întrezări debutul unui intense activități de organizare și de luare în posesie a teritoriului de către Biserica romano-catolică. În primele decenii ale secolului al XVII-lea, vizitele episcopilor în propriile provincii sunt rare și foarte conjuncturale. Aceștia nu ocupă scaunele episcopale și mitropolitane decât nominal din cauza instabilității politice și pericolelor locale. Astfel, primul raport mai detaliat al unei vizite pastorale, *ad limina apostolorum*, este trimisă Romei în 1610 de către arhiepiscopul

² Charles A. Frazee, *Catholics and the Sultans. The Church and the Ottoman Empire, 1453-1923*, Cambridge University Press, 1983.

de Antivari (Bar), din Albania, Marino Bizzi (Bici, 1608-1624). Acesta precizează că vizita devine posibilă numai în momentul în care o rudă a sa, convertită la Islam, accede la funcția de secretar al Marelui Vizir și astfel i se asigură protecția necesară pentru a întreprinde această primejdioasă călătorie³.

Particularitățile politice, religioase și sociale ale lumii balcanice

În perioada pre-modernă, societatea balcanică experimentează, în mod fundamental, o existență profund gregară, rămânând o societate diferențiată cu o conștiință a diferenței bazate pe un cotidian al expunerii și al afirmării identitare. Cel puțin la nivelul normei, dar cu proiecții consistente la nivelul practicii, etalarea diferenței și al superiorității religiei musulmane face parte din existența cotidiană a locuitorilor Peninsulei Balcanice din această perioadă. *Kanun-i reaya* consemnează legea otomană referitoare la supușii sultanului⁴. Creștinilor, atât ortodocși cât și catolici, li se interzice construirea de așezăminte religioase, în timp ce repararea celor vechi necesită o aprobare specială din partea *kadi*-ului local. În general, în orașele construite după cucerire, construirea bisericilor și a sinagogilor era interzisă⁵. În ciuda acestor prevederi, în spațiul balcanic ortodox încă se construiesc biserici și mănăstiri. Mult mai dificilă pare a fi situația supușilor catolici din această zonă, căci ei cunosc o dublă presiune, după cum o atestă documentele; celei otomane i se adaugă presiunea constantă exercitată de episcopii greci care vor să-și impună autoritatea (autoritate care are o consistentă componentă materială, financiară) și asupra acestei comunități⁶. În toată această perioadă, numeroși trimiși ai Romei, de la vicari apostolici, episcopi catolici până la simpli misionari expun tot mai insistent necesitatea unei intervenții active a consulilor statelor occidentale pe lângă Poarta otomană pentru a se anula decizia acesteia prin care îngăduia administrarea de către patriarhul de la Constantinopol a întregii comunități creștine indiferent de apartenența confesională⁷.

³ Robert Elsie, *Early Albania. A reader of Historical Texts, 11th – 17th Centuries*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2003, pp. 77-130.

⁴ Thierry Mudry, *Histoire de la BosnieHerzegovine*, Paris, 1999, p. 63.

⁵ Suraiya Faruqi, *Subjects of the Sultans: Culture and daily life in the Ottoman Empire*, London, 2000, p. 58.

⁶ Slavica Jakelic, *Collectivistic religions. Religion, Choice and Identity in late modernity*, Ashgate, England, 2010, p. 83.

⁷ Marko Jačov, *Spisi Kongregacije za Propagandu Vere u Rumu o Srbima, 1622-1644*, vol. 1, Belgrad, 1986, p. p. 384.

De altfel, în domeniul religios și în cel al relațiilor cotidiene, pur umane, se impun principiile care compun structura ideologică a ceea ce înseamnă supușii de alte confesiuni decât cea musulmană. Acestea stau la baza a trei exigențe⁸ pe care fiecare musulman le recunoaște ca fiind o adevărată obligație religioasă și ca un act de credință : afirmarea în orice împrejurare a superiorității Islamului în raport cu ceilalți supuși necredincioși (dhimmi); diferențierea între musulmani și infideli printr-un ansamblu de norme practice, cei din urmă fiind obligați să poarte haine diferite, culori diferite, li se interzice portul turbanului, posibilitatea de a călări este limitată și în nici un caz permisă în fața unui musulman ; separarea celor două comunități și a cultului lor. În numele acestor principii, legiferate și prescrise în numeroase ordonanțe emise de-a lungul timpului, cultul religios al populațiilor supuse nemusulmane trebuia să se desfășoare în liniște și în umilință. Toate manifestările publice, de la simpla etalare a unor alte însemne religioase, cruce, icoană, steaguri la clopote sau toacă, la procesiuni sau lamentații ritualice, erau interzise în norma scrisă. Chiar înmormântările trebuiau să se desfășoare în secret și fără bocetele tradiționale⁹.

În realitate, practica religioasă, cel puțin în zona balcanică¹⁰ nu este atât de riguros controlată iar călătorii străini continuă să relateze cu descrieri amănunțite cortegii de înmormântare, practicile dezvoltate cu această ocazie în care bocitoarele profesioniste sau femeile din familie continuă să-și manifeste durerea și regretul despărțirii de defunct într-o manieră care-i impresionează pe occidentali prin violența gesturilor și a țipetelor. Tot aceștia arată că au loc importante procesiuni creștine cu ocazia unor sărbători religioase sau a unor pelerinaje anuale, în care prestigiul unei icoane făcătoare de minuni sau sfințenia probată a vreunui călugăr reunesc credincioși creștini dar și musulmani, chiar dacă poziția celor din urmă rămâne una ambiguă.

În secolul al XVII-lea, așa cum o arată și documentele vremii, supușii creștini posedă o conștiință a unei identități diferențiate în inter-

⁸ Braude Benjamin and Bernard Lewis, (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire; the functioning of a plural society*, New York, 1982, vezi Introducerea.

⁹ E. Blochet, "Relation du voyage en Orient de Carlier de Pinot, 1579, in *Revue de l'Orient latin*, XII, 1909-1919, pp. 141-203.

¹⁰ Alexandre Popovic, "Représentation du passé et transmission de l'identité chez les Musulmans des Balkans, Mythes et Réalités", (dir.) Daniel Panzac, *Les Balkans à l'époque ottomane*, *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, n. 66, 1992/4, pp. 139-153.

orul comunității creștine, *millet*, destul de palid conturată¹¹. Un vag sens al unei identități lingvistice a fost conservat datorită unei tradiții populare orale și a unei educații locale destul de slab dezvoltate. Majoritatea acestor creștini aparțin unui mediu rural în care predomină lipsa culturii scrise aceasta fiind înlocuită cu o literatură orală, cu cântece eroice, cu o înțelepciune pragmatică transmisă de generații, în care abilitățile agrare se împletesc cu o știință a supraviețuirii în raport cu natura și cu elementul dominant musulman¹². În această atmosferă agrară, educația nu este recunoscută ca fiind necesară și nici posibilă datorită costurilor prea mari pentru o populație săracă și sărăcită. Numai anumite categorii sociale, prin natura poziției lor, au nevoie să-și dezvolte abilități și să utilizeze scrierea și anume, clerul, artizanii sau negustorii¹³. Nu voi intra aici în detalii asupra diferențierilor sociale, de statut, căci accentul cercetării mele cade pe aspectul formării unei identități religioase catolice diferențiate față de cea ortodoxă.

Pentru a supraviețui într-o societate nu numai diversificată etnic dar și supusă arbitrariului și violențelor, grupurile și membrii acestora au nevoie de un anumit nivel de « competență socială », de mentalități și de obișnuințe care permit și favorizează coexistența. Două sunt explicațiile pe care antropologii le-au găsit pentru a defini această disponibilitate a coabitării și a înaltului grad de sincretism religios și ideologic care ar caracteriza Balcanii acestei perioade. Mai întâi, ar fi puternica fragmentare a populației în comunități sătești și vecinătăți, în clanuri și familii, o realitate compusă deci din particularități, spirit parohial, familiarism¹⁴. Cea de-a doua precondiție, ar fi aceea că populațiile balcanice n-au avut atașamente trainice nici în ceea ce privește vreo ideologie, nici în ceea ce privește credințele religioase. Preponderența unui creștinism popular ca și a unui Islam popular, în care elementele păgâne furnizează o puternică bază comună celor două religii¹⁵, au favorizat apariția unei perspective particulare asupra lumii și asupra existenței, în general. Această

¹¹ Gabor Agoston, Bruce Alan Masters, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, New York, 2009, p. 240.

¹² Georges Drettas, "Pratiques de la différence et idéologie populaire: de quelques clivages constitutifs de l'aire culturelle ottomane", in *Études Balkaniques*, 3, 1996, p. 98.

¹³ Georges Schopflin, "Defining south-Eastern Europe", in *Balkanologie*, vol. III, nr. 2, 1999, p. 71.

¹⁴ Klaus Roth, "Toward 'Politics of interethnic coexistence'. Can Europe learn from the multiethnic empires?" in: *Ethnologia Europaea*, 29(2), 1999, p. 41.

¹⁵ Georgieva, Tsvetana, "Coexistence as a System in the Everyday Life of Christians and Muslims in Bulgaria", in Zhelyaskova, A. (ed), *Relations of Compatibility and Incompatibility between Christians and Muslims in Bulgaria*, Sofia, 1995, pp. 151-178.

orientare de bază a generat o mentalitate a toleranței sau chiar a indifeerenței în raport cu credințele și convingerile altor grupuri sociale.

O singură observație cred că s-ar mai impune și anume cum sunt percepute diferențele în interiorul comunității creștine din Balcani. Și aici îmi pare semnificativă observația făcută de Pietro Mazrek, vicar apostolic în dieceza "Serbia", care, la 1624, observă reticențele ortodoxilor în ceea ce privește religia catolică: "provincia ecleziastică Pri-zren sau Serbia este plină de sate locuite de schismatici care nutresc o aversiune particulară împotriva Bisericii Latine și au o părere negativă despre aceasta. Mai ales din cauza a trei motive principale : 1. din cauză că îi urmează pe Grecii învățați, renumiți prin știința lor; 2. din pricina Calendarului gregorian care îi determină să se gândească la faptul că Biserica Latină a inventat „o lege nouă și contrară lui Dumnezeu” și 3. din cauza închrâncenării cu care preoții lor și mai ales călugării lor nu încetează de a discredita Scaunul pontifical, acțiuni cu atât mai ușoare cu cât ele au loc pe lângă un popor ignorant”¹⁶.

Iată cum descrie Andrea Zmaievich, abate de Perasto la 1660, de ce încercările autorităților venețiene de a-i converti la catolicism pe "morlachii de rit grec", adică triburi muntenegrene aflate pe coasta dalmată ce cunoaște încă dominația Republicii, așa numita „Albanie venețiană”¹⁷, nu pot fi încununat de succes : "Și pentru că era fără nici un folos încercarea de a-i face pe aceștia să-și abandoneze riturile și credințele și mai ales de a-i îndepărta pe preoții lor căci aceștia se bucură de mult respect din partea supușilor și mai ales ei sunt înrudiți cu șefii ai comunităților acestor neamuri”¹⁸.

Pentru a încerca o concluzie preliminară la acest sub-punct trebuie spus că această coabitare interreligioasă și interconfesională putea fi problematică sau cordială, în funcție de circumstanțe sau de buna înțelegere a liderilor religioși și politici ai locului. Andrea Zmaievich, ajuns arhiepiscop de Antivari, arată în raportul său din 1672 relațiile pe care creștinii catolici le au în Scutari cu autoritățile musulmane: "Trăiesc acele populații mereu chinuite de către comandanții turci dar numai în aceste locuri ei trăiesc printre turci și sunt bine tratați (catolicii) iar mie îmi arată multă prețuire. Practicarea religiei catolice este nu numai per-

¹⁶ F. Cordignano, S. I., *L'Albania a traverso l'opera e gli scritti di un grande Missionario italiano il P. Domenico Pasi S.I., 1847-1914*, Roma, 1933, vol. I, p. 248.

¹⁷ Tea Mayhew, *Dalmatia between Ottoman and Venetian Rule, Contado di Zara 1645-1718*, Viella, Roma, 2008.

¹⁸ Marko Jačov, *Le Missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669)*, vol. II, Citta del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1992, p.144.

misă dar Comandanții din Scutari, sub jurisdicția cărora se găsesc acești fideli, nu interzic folosirea clopotelor”¹⁹.

Numeroase documente întăresc ideea că cei care strică oarecum fragila armonie a coabitării sunt, în general, persoane străine a căror autoritate are ca sursă de legitimare autoritatea centrală a statului, a Patriarhiei din Constantinopol sau a Congregației De Propaganda Fide. Și se poate vedea cu ocazia organizării diverselor locuri de pelerinaj cum aceste instituții încearcă să recupereze autoritatea lăsată în mod circumstanțial factorilor locali. Mai mult decât atât, se poate afirma că acest fenomen al coabitării, este un fenomen dinamic, conjunctural, în care perioadele de pace sau război pot modifica substanțial raporturile în interiorul comunităților.

Misiunile catolice în secolul al XVII-lea

Pentru a descrie catolicismul din zonele vestice, mărginașe, ale Balcanilor, am utilizat conceptul de catolicism de frontieră căci, adăugând cuvântul frontieră, am încercat să accentuez caracterul particular al acestei realități istorice. Alături de o indicație pur geografică, cuvântul frontieră explică și justifică dimensiunea simbolică a separării, a alterității. Lumea catolică din Balcani se detașează ca fiind diferită în raport cu populația ortodoxă, majoritară din punct de vedere demografic și de cea musulmană, diferită din punct de vedere religios dar și politic, fiind o populație privilegiată, în raport cu toate celelalte. Geografic, enclavele catolice se conservă mai ales în zonele occidentale ale Imperiului otoman, la frontiera cu Venetia și cu Imperiul Habsburgic, zone marcate de intense conflicte militare. Aceste războaie antrenează de fiecare dată o sporire a ostilității și a neîncrederii autorităților dar și a celorlalte comunități față de catolici, căci aceste războaie își păstrează un puternic caracter religios, de confruntare între creștini și musulmani. Este o lume în mișcare, fără încadrări ferme, nici politice și nici religioase.

În perioada secolului al XVII-lea, Imperiul otoman se confruntă cu Republica venețiană în cel puțin trei războaie, dintre care cel în care-și dispută dominația asupra Cretei durează mai mult de 20 de ani (1645-1669). Iar cu Austria, Imperiul otoman poartă cinci războaie dintre care unul culminează cu asediul Vienei din 1683²⁰. În urma acestor succe-

¹⁹ Marko Jačov, *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due grandi guerre: Candia (1645-1669) Vienna e Morea (1683-1699)*, Citta del Vaticano, 1998, p. 274.

²⁰ Suraiya Faroqi, *The Ottoman Empire and the World around it*, Londra, 2006.

siuni de conflicte militare și tratate de pace încheiate, teritorii din cadrul peninsulei balcanice trec sub o dominație sau alta, în funcție de sortii campaniilor militare. Populația acestor zone este deosebit de mobilă, migrând dintr-o parte în alta în căutarea unei existențe mai liniștite și o protecție mai eficientă²¹. În 1661, raportul episcopului de Cattaro (Kotor), Giovanni Antonio Sborovazi, surprinde această realitate dinamică. Frica suscitată de raidurile sistematice ale trupelor venețiene, determină o parte din populația musulmană și ortodoxă să treacă frontiera imperiului pentru a veni în limitele deținute de Veneția pe coasta dalmată. Dacă musulmanii sunt obligați să se convertească la creștinism de către autoritățile politice și ecleziastice, ortodocșii sunt lăsați în propria credință și se mulțumesc să „trăiască precum catolicii”, fără să se convertească, cel puțin într-o primă perioadă a șederii lor în noile teritorii²².

Frontierei reale, geografice și politice (fluctuantă și vagă) îi corespunde o frontieră simbolică care ține de dimensiunea identitară. Catolicul se diferențiază de ortodox și de musulman prin atașamentul său la religia strămoșilor, prin afirmarea publică a identității sale proprii. Încadrarea ecleziastică a catolicilor este deficitară și doar organizarea comunitară, țesutul social și cutuma susțin viguros o memorie a diferenței. Aceste comunități suferă de absența unui cler parohial iar prezența lacunară și diseminată a Ordinului franciscan din Albania și Bosnia constituie un oarecare sprijin pentru conservarea credinței catolice în zonă. În 1625, Ottaviano Garzadoro, arhiepiscop de Zara (Zadar), din provincia ecleziastică Dalmația, numit vizitator apostolic al Sfântului Scaun în Bosnia, arată cum catolicii de aici „nu au preoți parohi așa cum au grecii schismatici și nu pot primi serviciile spirituale necesare. Și pentru acestea ei se adresează Venerabililor părinți ai Sfântului Francisc, minori observanți, care au mănăstirea foarte departe și numai doi preoți pot îndeplini aceste taine bisericești. Aceștia fac și ei ce pot căci nu stau mereu la mănăstire”²³. Și această realitate se reîntâlnește în cadrul multor comunități catolice din aceste zone. Bineînțeles, trebuie menționată situația particulară a Raguzei care, grație capitulațiilor încheiate cu Poarta otomană, își păstrează organizarea sa politică și religioasă în formele anterioare cuceririi de către imperiul Otoman a Peninsulei Balcanice.

Ceea ce lipsește, în primul rând, comunității catolice este organi-

²¹ Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan...*, pp. 80-101.

²² Marko Jačov, *Le Missioni cattoliche...*, vol. II, p. 174.

²³ Marko Jačov, *Spisi Kongregatije...*, p. 43.

zarea administrativă și ierarhia ecleziastică. Vicari apostolici purtând titlu de episcop sau arhiepiscop numiți în *partibus infidelium*²⁴ ajung din ce în ce mai mult în decursul secolului al XVII-lea să rezideze în diecezele lor, și cel mai important este faptul că aceștia încep să fie selectați din mediul catolic local. Episcopia de Sofia²⁵ care își întinde jurisdicția sa asupra întregului teritoriu al Bulgariei de astăzi primește primul său episcop catolic de origine bulgară în 1623, pe Elia Marinich. Pietro Bogdani Bakšić devine primul arhiepiscop de Sofia (după ce dieceza este ridicată la rang de arhiepiscopie în 1642) și iese și el tot din mediul catolic bulgar care are ca origine religia coloniștilor germani veniți să lucreze în minele din nord-vestul Bulgariei, slavizați între timp. Acești foști saxoni care se tolesc în masa slavă constituie nucleul comunității catolice din Bulgaria, comunitate concentrată în jurul orașului Chiprovăț²⁶.

Aceeași situație se întâlnește și în Albania de nord unde sunt mai întâi reactivate cele două arhiepiscopii antice, de Antivari (Bar), în nord și de Durazzo (Dures), în centrul țării. În 1643, Frang Bardhi, un albanez din nordul Albaniei este numit episcop de Sappa și Sarda, dieceze subordonate arhiepiscopiei de Antivari. Andrea Bogdani, și mai apoi Pietro Bogdani, albanezi care sunt formați în Colegiul Iliric din Loreto²⁷, unul dintre colegiile care pregătesc misionari pentru această zonă și care sunt administrate de Propaganda Fide, sunt numiți arhiepiscopi de Scopie, primul în 1656 și al doilea în 1681. Această episcopie constituie, alături de episcopia de Belgrad, provincia ecleziastică Serbia²⁸.

²⁴ *Voyage en Turquie et en Grece du R.P. Robert de Dreux, aumonier de l'ambassadeur de France (1665-1669)*, Paris, 1925, p. 98 : « Les papes étant informés de tous ces abus qui se commettent par les Grecs schismatiques ont soin pour y remédier, autant qu'il est dans leur pouvoir, de nommer des évêques qu'on appelle in partibus infidelium, qui, lorsqu'ils ne vont pas eux-mêmes sur les lieux exercer leur juridiction, y établissent des vicaires généraux, qui tachent avec les missionnaires d'y bien instruire les fidèles et d'y administrer les sacrements avec toutes les dispositions nécessaires, ce qui donne de l'émulation aux Grecs schismatiques et les engage à s'acquitter de leur devoirs avec plus de circonspection ».

²⁵ Ivan Duičev, "Il cattolicesimo in Bulgaria nel sec XVII, secondo i processi informativi sulla nomina dei vescovi cattolici", *Orientalia Christiana Analecta*, 111, Roma, 1937.

²⁶ James F. Clarke, *The Pen and the Sword : Studies in Bulgarian History*, East European Monographs, 1988, p. 207.

²⁷ Slavko Kovačić, "Il Collegio illirico presso il Santuario della Santa Casa di Loreto 1518-1798, in *Pellegrini verso Loreto. Atti del convegno pellegrini e Pellegrinaggio nei secoli XV-XVIII*, Loreto novembre 2001, Ancona, 2003, pp. 217-248.

²⁸ *Enciclopedia Cattolica*, Citta del Vaticano, 1952, vol. 11, p. 150.

În sfârșit, în ceea ce privește organizarea ecleziastică a Bosniei, trebuie spus că Propaganda nu reușește să-și impună propria ierarhie căci trimișii Romei rămân, pe tot parcursul secolului al XVII-lea, extrem de contestați de către franciscanii bosniaci. Provincia Bosna Argentina organizată încă din secolul al XIII-lea continuă să existe fără întrerupere iar călugării acestui ordin se bucură de adeziunea populației catolice dar și de sprijinul politic al musulmanilor de aici²⁹. Roma hotărăște, în cele din urmă, să pună capăt disensiunilor din provincie lăsând administrarea acesteia în mâinile franciscanilor, prin numirea din 1745 a Părintelui Matteo Delivić, în funcția de episcop al Bosniei³⁰.

Reorganizarea administrativă și formarea unui nou cler catolic în cadrul colegiilor din Loretto și Colegiului Urban din Roma – sunt instrumente care ajută biserica catolică să dea conținut canonic termenului de „catolic” în provinciile balcanice. Trimișii papei acționează pe două planuri pentru a-și atinge scopul. Pe de-o parte, ei vor să impună și să facă respectate de către fideli catolici, propriile legi religioase iar pe de altă parte, să recupereze catolicii care au apostaziat și să-i întoarcă la vechile lor atașamente. Toate rapoartele misionarilor vorbesc despre starea deplorabilă în care se află, deopotrivă, credincioși laici și slujitori ai bisericii: „mulți preoți sunt mai degrabă eretici decât catolici, sunt foarte ignoranți, nu știu să scrie, nici să slujească iar în viața de zi cu zi sunt diabolici” spune episcopul de Scutari în raportul său din 1623, Domenico Andreassi. Aceeași mărturie o trimite și Andrea Bogdani, 20 de ani mai târziu, 1642, fiind paroh în satul albanez Guri (devine mai târziu arhiepiscop), „acești catolici sunt foarte ignoranți, ei cred că Isus Christos, Domnul Nostru și Mahomed sunt aceeași persoană și că fiecărei limbi diferite îi corespunde o credință diferită. Dar, în ciuda acestor lucruri, ei sunt foarte devotați Sfântului Scaun”³¹.

Eforturile și mai ales viziunea integratoare a Congregației și a Curiei papale se lovește adesea de situațiile particulare care se găsesc în teritoriu. De regulă, o distanță substanțială se instalează între dispozițiile Romei și practica efectivă a misionarilor. Voința de a impune o disciplină ecleziastică, de a asana moravurile clerului și ale credincioșilor, de a formaliza viața religioasă a fidelilor, de a crește influența și controlul Bisericii asupra comunităților în ansamblul lor, se dovedesc a fi

²⁹ P. Michel, „Les Missions latines en Orient”, in *Revue de l'Orient chretien*, I, Paris, 1896, pp. 88-123.

³⁰ P. Marcerlino da Civezza, *Storia universale delle Missioni Francescane*, Libro VII, parte III, Florența, 1894, p. 588.

³¹ Marko Jačov, *Spisi Kongregatije ...*, p. 592.

obiective dificil de atins. Biserica catolică este implicată într-un proces de disciplinare socială a supușilor săi, un proces care are ca scop creștinarea profundă a comunităților catolice. Scopul final este ajungerea la un creștin model care să adere printr-un conformism social la un ansamblu de idei, de valori și de comportamente morale³².

Ca o concluzie generală, putem spune că asistăm în secolul al XVII-lea la demararea din partea bisericii catolice al unui ansamblu coerent de lucrări menite să umple de conținut termenul de „catolic” pe care unii locuitori ai Balcanilor și-l atribuie. Un proces lung și anevoios în care condițiile istorice și politice constituie adevărate bariere. Prezența unei religii populare dominante, a unei coabitări îndelungate a creștinilor catolici, ortodocși și musulmani, prelungesc acest proces la o durată de cel puțin trei secole : „Din cauza conversațiilor continue și zilnice cu turcii, creștinii încep să creadă în superstiții diverse și în spusele fără sens ale musulmanilor »³³.

Datorită formelor sociale particulare de organizare ale societăților balcanice unde se împletesc forme tribale cu cele comunitare și unde cutuma are valoare de lege, reprezentanții Romei găsesc rezistențe importante în aplicarea programului și misiunii lor. Comunitățile sunt prea atașate de tradiție și au, mai ales, o viziune pragmatică asupra vieții, viziune care are în centrul ei supraviețuirea. Căsătoriile mixte cu musulmani și schismatici, instituția leviratului, căsătoria cu persoane înrudite de gradul doi și trei, concubinajele preferate căsătoriilor *in faciam ecclesiae*, vendetele, sunt doar câteva practici care contrariază Roma care trimite dispoziții precise împotriva acestora. Scrisoarea secretarului general al Congregației, Francesco Ingoli destinată arhiepiscopului de Zara, în 1625, arată foarte clar poziția Romei : «în ceea ce privește căsătoriile Latinilor cu Schismatici, pentru că este cel mai rău exemplu de a da o dispensă pentru o asemenea căsătorie, nici măcar nu mai trebuie să vorbim cu Sfinția Sa, pentru că el nu va accepta niciodată să acorde o asemenea milă. Latinii ar trebui să se abțină de la astfel de uniuni pentru a-și salva sufletul și pentru faptul că sunt în mod expres interzise și detestate de către diversele Consilii generale»³⁴.

Mecanismele și strategiile aplicate vizează formarea unei biserici care să dețină o structură ierarhică – de la episcopat la parohie, realități

³² Heyberger Bernard, “Pro nunc, nihil respondendum. Recherche d’information et prise de décision à la Propagande: l’exemple du Levant (XVIII siècle)”, in *Mélanges de l’École française de Rome. Italie et Méditerranée*, 1997, vol. 109/2, p. 544.

³³ Marko Jačov, *Spisi Kongregatije ...*, p. 472.

³⁴ Marko Jačov, *Spisi Kongregatije ...*, p. 30.

instituționale capabile să proclame și să susțină ortodoxia istorică a religiei romane. Această identitate ortodoxă presupune educație dar mai ales este o construcție prin contrast. Comparația și conflictul (mai ales cu schismaticii ortodocși dar și cu musulmanii) participă la această strategie de identificare și de formare a unei identități distincte și superioare bazată pe « adevărurile universale », pe conformism și pe educație³⁵.

Începând cu secolul al XVII-lea, condiția catolicului din această zonă începe să fie tot mai formalizată și, în afara afirmării publice a identității distincte, misionarii și trimișii Romei încearcă tot mai mult să dea un conținut ortodox, dogmatic și canonic termenului de catolic. Biserica vizează tot mai insistent „să intervină în maniera de a fi, de a face, de a vedea și de a gândi încercând să rupă cu ceea ce este convenabil de a numi, tradiția autohtonă, cutuma indigenă. Ea încearcă să uniformizeze practicile, credințele și chiar tehnicile de comunicare (scrierea alfabetică)”³⁶.

Chiar dacă această viziune a Bisericii romano-catolice se lovește de multe rezistențe și obstacole locale, poziția ei este în deplină concordanță cu ideea de reformă a catolicismului post tridentin. Este interesant de analizat această acțiune tenace și consecventă a Bisericii dar și a celor care reacționează la încercările de uniformizare a condiției creștine catolice.

Concluzionând, aș putea spune că, în ceea ce privește construcția identității catolice din Balcani, în această perioadă, debutează un proces de lungă durată care are ca scop disciplinarea și educarea fidelilor catolici, clerici și laici deopotrivă. Reacțiile locale sunt încă foarte viguroase iar Biserica nu deține pentru moment, în această zonă a Balcanilor, nici pârghiile politice, nici instrumentele educative și de persuasiune pentru a-și putea impune controlul și deciziile de la centru. De aceea, se vede o poziție de compromis adoptată de clerul local, episcopi dar și misionari, ale căror acțiuni se îndepărtează deseori de dispozițiile ce vin în mod repetat dinspre consiliile generale și dinspre centru.

³⁵ Bernard Heyberger, “Le Catholicisme tridentin au Levant”, in *Mélanges de l'École française de Rome, Italie et Méditerranée*, 1989, 101, 2, pp. 897-909.

³⁶ Serge Gruzinski, „Christianisation ou Occidentalisation ? Les sources romaines d'une anthropologie historique”, in *Mélanges de l'École française de Rome, Italie et Méditerranée*, 1989, 101, 2, pp. 733-750.

DESPRE MANUSCRISELE STAROVERE DIN ROMÂNIA

Значительное число славянских рукописей, имеющих большое значение, и по сей день не поступили в публичные коллекции и остались, таким образом, неизвестными, или недоступными основательному изучению. Рукописи, привезенные староверами и сохраняемые веками, использовались во время богослужений, или в качестве духовного чтения (молитвы, жития святых). Они представляют собой особую ценность для славянской культуры. С сожалением констатируем, что в Румынии эти рукописи еще не полностью были исследованы. Цель настоящего изложения – указание ряда славянских рукописей, находящихся в частных коллекциях или в малодоступных библиотеках. Необходимо также обращать внимание на значение исследования этого сокровища научной информации.

Cuvinte-cheie: Рукописи, староверы, исследования этого сокровища.

Institutul de studii sud-est europene a inclus printre proiectele sale de cercetare, pe lângă cercetarea limbilor și literaturilor sud-slave și studiul documentelor, manuscriselor și tipăriturilor vechi slave. Un istoric al acestor cercetări în cadrul Institutului am realizat în studiul *Recherches sur le vieux slave à l'Institut des études sud-est européennes*¹. M-a preocupat cu deosebire activitatea profesorului Ion Radu Mircea, ale cărui ultime cercetări au apărut postum², dar și ale altor specialiști. Proiectul comun, care se derulează din 2009 între Institutul de studii lingvistice din Sankt Petersburg al Academiei Ruse de Științe și Institutul de studii sud-est europene cu tematica *Identitate, etnicitate, limbă în sud-estul Europei* ne-a dat posibilitatea să revenim asupra unor preocupări mai vechi și să continuăm cercetările în această direcție din Institutul nostru.

¹ Zamfira Mihail, *Recherches sur le vieux slave à l'Institut des études sud-est européennes*, « Revue des études sud-est européennes », XLV, 2007, 1-4, pp. 451– 461.

² Ion Radu Mircea, *Répertoire des manuscrits slaves en Roumanie. Auteurs byzantins et slaves*, Sofia, 2006.

Istoria diasporei starovere din România preocupă pe specialiștii originari din comunitățile aflate în diferite țări, dar și pe mulți istorici, lingviști și etnografi din afara comunității. Bibliografia este bogată. În capitolele referitoare la cultura spirituală, ne-a surprins însă sărăcia referirilor la transmiterea tradiției propriu-zise a cultului ortodox, ceea ce constituie, de fapt, particularitatea comunității, și a textelor de cult. Or, tocmai problema transiterii textelor de cult și respectarea cu strictețe a tradițiilor cultice au constituit nucleul opoziției pe care o parte a populației ruse a manifestat-o, începând de la mijlocul sec. al XVII-lea, față de încercările patriarhului Nikon al Moscovei de revizuire a textelor de cult traduse din grecește în slavă, dar modificate (alterate) prin copiere de-a lungul secolelor încât, în mare măsură, nu mai corespundeau prototipurilor. Acțiunea a început în primele decenii ale sec. al XVII-lea, după urcarea pe tron a țarului Mihail Feodorovici Romanov care a refăcut tipografia și a înființat un departament „de corectură”, în care angajați civili se ocupau atît cu corectura tipografică cît și cu selectarea și îndreptarea manuscriselor ce urmau să fie editate. După câțiva ani, s-a constatat că aceste cărți conțineau multe greșeli și selectarea și îndreptarea manuscriselor a fost încredințată unui grup de monahi. Au apărut reclamații de la membri ai protipendadei că textele ar fi fost „modificate”, considerate „abateri de la dreapta credință”. Reeditările au continuat mai multe decenii. Din 1665 activitatea patriarhului Nikon, personalitate autoritară, a complicat, a întesit și apoi a generalizat opoziția față de proiectele sale benefice referitoare la multiplicarea cărților slave care respectă textul prototipurilor vechi grecești. Mentalitatea clerului monahal a contribuit la crearea sciziei între segmente ale populației pravoslavnice și activitatea grupului de ieromonahi-duhovnici, cu adîncă cunoaștere a teologiei și a textelor liturgice, care se consacraseră unei munci temeinice de verificare a textelor din epocile anterioare, pe care observatorii-opozanți nu le-au acceptat. Au urmat represiunile puterii politice contra celor care își manifestau opoziția și apoi exodul celor care au continuat să creadă doar în textele de cult de dinaintea „îndreptării” lor. La începutul sec. al XVIII-lea, după peregrinări din Podolia, mulți emigranți dintre aceștia au ajuns în Țările Române, denumiți, ulterior, lipoveni. Majoritatea lingviștilor consideră că numele provine de la unul dintre conducătorii lor, Filip, ei fiind denumiți *filipovane* „ai lui filip”³. Localitățile în care s-au așezat se înșiră în partea de

³ Victor Vascenco, *Lipovenii. Studii lingvistice*, București, Editura Academiei, 2003.

răsărit a Moldovei, ca o salbă din nord spre sud, cu așezări numeroase în Delta Dunării.

Din punct de vedere confesional, de-a lungul timpului, după 1666-1667 când au fost anatemizați de către biserica ortodoxă oficială rusă, răscolnicii s-au divizat în două culte diferite: cultul sacerdotal (cu preoți) și „bez popovcy” (fără preoți; cineva din comunitate își asumă rolul de a citi textele de cult). Prof. Victor Vascenco, în lucrările sale: *Lipovenii. Studii lingvistice*, București, Editura Academiei, 2003 și *Rușii staroveri din America*, București, Editura Academiei, 2005, a consemnat faptul că transmiterea cunoștințelor de slavă veche în comunitate se face, până acum, pentru fiecare nouă generație, în grup, sub îndrumarea unui mentor. Cărțile de cult acceptate (folosite), până în zilele noastre, sunt din perioada prenikoniană.

În literatura de specialitate din România nu există încă o repertoriere a acestui tezaur de carte. A apărut însă recent, la Moscova, un catalog impresionant ca volum, al manuscriselor vechi slave a lipovenilor locuitori între Prut, Dunăre și Nistru, care se păstrează acum la Biblioteca Universității din Moscova (MGU), realizat de Elena Borisovna Smiljanskaja și Nikolaj Grigorjevici Denisov. Colecția de manuscrise descrise în lucrarea *Staroobriadčestvo Bessarabii: knižnostj i pevčeskaja kultura* (Staroverii din Basarabia, cultura cărții și a lucrărilor de muzică), Ed. Indrik, Moscova, 2002 este rezultatul „expedițiilor arheografice” din perioada 1973-1989 când, atât cei doi autori, cât și alți studenți din deceniile respective, și-au făcut practica de teren în zonele Moldovei (RSSM), ale Odesei și Cernăuțului din Ucraina, adunând manuscrise și cărți vechi și rare, 193 de mss., în „Fondul Basarabia” al MGU, inventariate și descrise în acest catalog. Autorii atrag atenția asupra faptului că în zona de nord, la Fântâna Albă (Bela Krinica) din Ucraina au făcut cercetări și au adunat manuscrise o echipă de la Biblioteca Academiei de științe a URSS, care păstrează acum 236 manuscrise în depozitele sale. Manuscrisele din lucrarea de față sunt din sec. XIV-XX, majoritatea texte de cult, cele din sec. XIX-XX fiind cu subiecte variate.

Atragem atenția asupra faptului că staroverii au folosit și manuscrise vechi slave din sec. XVI-XVII scrise la mănăstiri ortodoxe din Moldova dintre Prut și Carpați (vezi p. 40). Astfel *Minei și prolog pe februarie* din 1553⁴ (nr. 495) este de la măn. Beserecani sau alte mss.

⁴ A.D.Pascalj, *Slavijano-moldavskie rukopisi XV-XVI vv. v chranilisciach Moskvy i Sankt Peterburga* [Manuscrisele slavo-moldovenesti din sec. XV-XVI aflate în depozitele < bibliotecilor > din Moscova și Sankt Peterburg], apud Elena Borisovna Smiljanskaja,

Minei și prolog pe august din 1600-1601, *Minei și prolog pe iulie* (nr.661) scrise de ieromonahul Vasilie „cu cheltuiala” egumenului Feodosii de la „monastyru o Sočiavy”. Aceste manuscrise au ajuns în colecția MGU din „intrările” (achizițiile) din raionul Kiliia⁵, dovadă elocventă a acceptării de către comunitățile starovere din afara teritoriului slav a unor scrieri care circulau în mediul ortodox tradițional al țărilor române. Un număr apreciabil de manuscrise slave, unele de mare importanță, n-au intrat însă nici până astăzi în colecții publice și au rămas, în felul acesta, încă necunoscute sau inaccesibile unor cercetări aprofundate. Manuscrisele aduse de către staroveri și păstrate de-a lungul secolelor, folosite la serviciul divin (slujbele bisericești) sau pentru lectură duhovnicească (pentru rugăciuni sau citirea unor vieți de sfinți) reprezintă o valoare deosebită pentru cultura slavă.

Cu regret constatăm că în România această categorie de manuscrise încă nu au fost cercetate în extenso. Prezentarea de față urmărește să semnaleze o serie de manuscrise slave aflate în colecții particulare sau în biblioteci mai puțin accesibile, atrăgând totodată atenția asupra importanței pe care o prezintă explorarea acestui tezaur de informație științifică.

După ce la mănăstirile Neamț, Vorona sau Coșula nu s-au mai copiat manuscrise slave, în secolele XVIII-XIX copiii lipoveni sunt cei care au continuat să le transcrie pentru uzul lor (9 exemplare, dintre care ms. nr. 8 (26) și 10 (35) la mănăstirea Tisa, județul Vaslui sau nr. 13 (38) și nr. 14 (39), scrise la Iași, de către bunicul deținătoarelor, surori). După locul scrierii, manuscrisele se grupează astfel: 2 în Rusia, 4 în Galiția și 9 în Moldova, dintre care două la Iași. Slavona manuscriselor este de redacție medio bulgară, rusească sau ruteană.

Actualmente aceste manuscrise se păstrează în localitățile Iași și Roman; exemplarele cercetate se găsesc la persoane particulare sau în biblioteci bisericești (biserica sf. Voievozi, de rit vechi, din Roman). Persoanele particulare deținătoare ale manuscriselor descrise de noi sunt: 1) ultimii membri ai unor familii de scapeti din orașul Iași (Ana Susnieva, Daria și Maria Ivanova, Maria Arșinova); 3) lipoveni din orașul

Nikolaj Grigorjevici Denisov, *Staroobradčestvo Bessarabii: knižnostj i pevčeskaja kultura* [Staroverii din Basarabia, cultura cărții și a lucrărilor de muzică], Ed. Indrik, Moscova, 2002, nota 23

⁵ E.A.Ageeva, E.B.Smiljanskaja, *Nachodki archeografičeskich ekspedicii, popolniviše fondy MGU (obzor postuplenii 1984-1989 gg.)* [Lucrări găsite în expediția arheografică care au completat fondurile MGU (privire de ansamblu asupra intrărilor din anii 1984-1989)], *idem*, nota 24.

Roman (Chiril Savici, Ahei Cozma); 4) persoane care dețin în mod întâmplător exemplare de manuscrise sau descendenții unor personalități culturale și colecționari (Eufrosina Pereverzel, Eugenia A.Badareu – din Iași).

Capitolul, încă nescris în istoria culturii române, despre circulația cărților și manuscriselor în țara noastră se va îmbogăți prin însemnările cu conținut foarte variat de pe manuscrisele slave, de cele mai multe ori redactate în românește. Ele dau informații despre circulația manuscriselor sau despre copiiști. Ele conțin iscălituri de proprietari și, mai ales, note despre întâmplări considerate, la vremea lor, memorabile. Se pomeneste, spre exemplu, despre o năvală a lăcustelor și despre eclipsa de soare de la 14 iulie 1748, aflăm că un angajat al „posesorului satului Râsilci”, cu funcția de econom, primea, în 1845, 36 de ruble de argint și 24 măsuri de pâine pe an [ms. nr. 2(16)], că începutul „ereziei” s-a întâmplat în zilele Patriarhului Nikon, 6 iulie 1682 [ms. nr. 12 (37)].

Prezentarea manuscriselor o facem în ordine cronologică. Dintr-un catalog a 50 de manuscrise slave din Moldova, tipărit acum mai bine de 30 de ani de Paul Mihail împreună cu fiica sa, am selectat, în prezentarea de față, 16 manuscrise care au fost scrise de către staroveri și sunt păstrate, în majoritatea cazurilor, de către ei. Am numerotat cu caractere bold manuscrisele prezentate în articolul de față, cea de a doua cifră reprezentând numerotarea din catalogul publicat de cei doi autori în revista „Romanoslavica”⁶.

Am reprodus textul slav numai în traducere, pentru o mai bună înțelegere a conținutului. Reproducem incipiturile numai la textele canonice, patristice, istorice, literare, considerând că ele vor fi un indiciu pentru recunoașterea textului. În ceea ce privește identificarea filigranului, ne-am limitat la indicații sumare, datorită condițiilor particulare în care se găseau manuscrisele.

Nr. 1 (15)

Sec. XVII. 315 foi. 20 x 14 cm. Fără început și sfârșit.

<**Tipic – Ustav**>

f. 1 – 7 (Despre acea că nu se cade fraților ce stau în biserică a purta convorbiri).

f. 8 – 54^v (Tipic al slujbei bisericești. Această rânduială se face la

⁶ Paul Mihail, Zamfira Mihail, *Manuscrise slave în colecții din Moldova*, I, în „Romanoslavica”, XVIII, 1972, p. 265 – 319 și *idem*, II, în „Romanoslavica”, XIX, 1979, p. 33–76.

Ierusalim, în sfânta Lavră a prea Cuviosului și de Dumnezeu purtătorul nostru Sava. Această rânduială se face și în celelelalte sfinte mănăstiri din Ierusalim).

f. 55 – 229^v (Rânduiala cântării bisericești și sinaxar pe tot anul, ce se începe din luna septembrie până în luna august).

f. 230 – 274^v (Slujba sfântului și marelui post de patruzeci de zile).

f. 274^v – 301 (Despre slujba utreniei în sfânta și marea duminică a Paștelui și despre sărutarea ce se face la sfârșit).

f. 301 – 303 (Despre slujba și trăirea sfântului post a sfinților Apostoli. Arătare asupra lui, caută înapoi la capitolul 17).

f. 303^v–305 (Arătare cum se așează apostolul și evanghelia sfinților ce nu se prăznuiesc).

f. 305^v – 315 (Antifoanele la liturghie. Septembrie 14, la Înălțarea cinstitei Cruci).

Titlurile și inițialele – cu roșu. Frontispiciu geometric cu roșu la f.8 și 55. Hârtie cu filigran. Semiuncială cu câte 23 rânduri pe pagină. Ca-iete cu câte 8 foi. Numerotare recentă. Legătura în piele, pe scândură de stejar. Scrisul unei mâini.

Slavonă de redacție medio-bulgară. Scris în Moldova.

Depozit: Biserica sf.Voievozi, de rit vechi, Roman. Inventar nr.53.

Nr. 2 (16)

Sec. XVII (sfârșit). 69 foi. 20 x 15,5 cm. Fără foaie de început.

<Chiril al Beloozerului. Viața și opera>

f.1-27 (Chiril al Beloozerului. Cuvânt despre patimile Domnului și despre Înviere și despre Răstignirea Domnului nostru Iisus Hristos, cum l-au dat arhieriei și bătrânii, fariseii și cărturarii la osânda morții. Binecuvintează părinte !).

f.27^v albă.

f.28 însemnare.

f. 29 –32 (Stihire și canonul părintelui nostru Chiril igumenul Beloozerului. La mica vecernie. Stihire la „Doamne strigat-am”, glasul 1. Podobia: Pre lăudați).

f. 32 – 41^v (La vecernia mare, cântăm Fericit bărbatul. Stihire pe 8, glasul 4. Podobie).

f. 41^v – 44^v ((La utrenie, la Dumnezeu este Domnul, troparul de două ori și bogorodicina. După 1-1 stihologie, sedea la glasul 3. Podobie : frumusețea fecioriei).

f. 44^v – 59^v (Canonul sfântului Chiril. Facerea lui Pahomie iero-

monahul sfântului Munte, al cărui acrostih este acesta. Laudă cânt lui Chiril făcătorul de minuni. Glasul 6, cântarea 1).

f. 60 – 61 (La laude, stihirile glasul 8. Podobia: O prea slăvită minune).

f. 61^v (La liturghie, Fericitirile).

f.62 și 63 albe.

f. 64 – 77 (Viața cuviosului părinte Chiril al Beloozerului).

f. 77 (Această de Dumnezeu insuflată carte, viața cuviosului părintelui Chiril al Beloozerului făcător de minuni, s-a scris în anul 7196 <= 1688 ><în luna> mai, în 4 zile).

Însemnare:

f.28 (Notiță de când m-am angajat la d.posesor al satului Râsilci pentru slujba de econom, de la 5 octombrie 1845, pentru un an, drept 36 ruble de argint și 24 măsuri de pâine).

Titlurile și inițialele cu roșu. Semiuncială cu 18 rânduri pe pagină (f. 1–27), semiuncială mare, cu 15–16 rânduri pe pagină, cu cerneală lucitoare neagră (f. 29–61) și semiuncială cu 20 rânduri pe pagină (f. 72–77). Foaia de titlu lipsă. La început 5 caiete a câte 6 foi, apoi 6 caiete cu semnătură (1-6), cu câte 8 foi. Caietele 7-22 sunt rupte și ultimul este caietul cu semnatura (23), cu 6 foi. Filigranele (f. 52, 55, 60, 61 etc.) reprezintă stema orașului Amsterdam. A.A.Gheraklitov, în volumul *Filigrani XVII veka na bumage rukopisnykh i pečatnykh dokumentov*, Moscova, 1963, afirmă că hârtia cu această stemă a fost răspândită în Rusia începând de la sfârșitul secolului al XVII-lea. Față de reproducerea din album (p. 37, de la anul 1687), filigranul hârtiei manuscrisului are forme mai bine conturate. La f.11 filigranul k. Legătură originală în scândură de stejar și îmbrăcat în piele neagră, cu ornamentație florală și geometrică. Mijlocul încadrat în linii are flori stilizate. Marginea foilor are urme de foc.

Slavonă de redacție rusească. Scris în Rusia.

Depozit: Ana Susnieva, Iași, str. Păcurari nr.129.

Nr. 3 (19)

Sec.XVIII. 117 foi. 29 x 19 cm. Începutul și sfârșitul lipsesc.

<Triod>

Inc.: f.122 (Joi în săptămâna întâia la pavecerniță).

Des.: f.240^v (Vineri, în săptămâna a treia, la utrenie).

Însemnări (în subsolul paginilor):

f.131, 134-136 (Minune de la cer a fost cutremurul pământului; Miercuri la amiază în postul lui Petru, în prima săptămână, anul Domnului 1738).

f. 141-157 (Și a sfântului Duh. Amin. Această carte numită triod de post a săvârșit-o robul lui Dumnezeu Feodor Vițovschi din Movceani, bacalaureat de la Movceani, cu dragoste de muncă pentru iertarea păcatelor sale precum și a celor numiți pe nume, robul lui Dumnezeu: Maria, Grigorie, Ștefan, Vasilie). (Scriș sec. XVIII). Textul în continuare este tăiat de margine.

Titluri și inițiale – cu roșu. Filigran, stemă. Numerotarea originală a manuscrisului începe de la f. 122 și merge până la f. 240. Semiuncială cu 23-26 rânduri pe pagină. Legătura distrusă.

Slavonă de redacție ucraineană. Scriș în Galiția.

Depozit: Eugenia A.Badareu, Iași, str. Armeană nr.1.

Nr. 4 (22)

Sec. XVIII. 17 foi. 29 x 18 cm. Fără început și sfârșit.

<Minei pe decembrie>

f.1– 9^v colontitlu (Decembrie în 22 zile, înaintea praznicului Nașterii lui Hristos).

Inc.: (și a sfintei marei mucenițe Anastasii Farmacolitrie, adică mântuitoarea de otravă).

Des.: ... (în amintire veșnică).

f.10–17 colontitlu (Decembrie în 23 zile, înaintea praznicului Nașterii lui Hristos).

Inc.: (lui Hristos și sfinții zece mucenici cei din Creta).

Des.: ... (cântarea trei sfântă).

Titlurile, inițialele și colontitlurile în roșu. La f.1 spațiu liber 20 cm. și la f.10 spațiu liber 12 cm. pentru frontispiciu. Semiuncială cu câte 25 rânduri iar la cele cu spațiu liber, 17 (f. 1) și 15 (f. 10). Scrișul unei mâini. Numerotat recent; la călcâiul foilor s-au păstrat numerele originale din litere-cifre chirilice (361-377). A făcut parte dintr-un manuscris legat, având la cotor urme de legătură. Hârtie groasă, albă. Margi-nile foilor prezintă urme de foc.

Slavonă de redacție ucraineană. Scriș în Galiția.

Depozit: Eufrosina Pereverzel, Iași, str. Păcurari nr.125.

Nr. 5 (23)

Sec. XVIII. 63 foi. 22 x 18 cm. Fără început și sfârșit.

<Tipic – Ustav>

f. 1–2 (Vezi cunoaște și aceasta ce trebuiește, precum și în celelalte posturi).

f. 3– 8 (Duminică seara la antipashă).

f. 8– 16 (Despre sâmbetele Cincizecimii).

f. 16– 17 (Despre catavasiile Patruzecimii și ale Cincizecimii).

f. 17^v-18^v – cu indicații tipiconale scrise cursiv, mult mai recente.

f. 19-19^v (Despte semnele sărbătorilor Împărătești și ale Născătoarei de Dumnezeu și a sfinților).

f. 20-63 (<Sinaxar> luna septembrie – luna august).

Titluri, inițiale și zilele lunilor cu roșu. Semiuncială. Colontitlu. Redacția pe două coloane. Filigran: K.T.și semne heraldice. Scrisul unei mâini. Numerotat recent.

Slavonă de redacție rusească. Scris în Moldova.

Depozit: Biserica sf.Voievozi, de rit vechi, Roman.

Nr. 6 (24)

Sec. XVIII. 46 foi. 17,5 x 11 cm. Fără început și sfârșit.

<Tipic – Ustav>

f.1– 24 (Luna septembrie – luna august).

f.25–27 (Sfârșitul semnelor arătătoare pentru ochi. După tipicul slujbei dumnezeiești. Acesta s-a scris prin înfăptuirea sfântului Ghenadie patriarhul Constantinopolului).

f.27– 30^v (Spunerea tipicului a semnelor de ochi pentru fiecare zi).

f.31–39 (Arătare despre catavasiile la utrenie pe tot anul. Începutul facem de la luminata zi a Paștelui).

f.40^v (Cartea despre credință, foaia 129, când șezi la ospăț).

f.41 adăugată, cu citate din Apocalips.

f.42– 44^v (Cuvânt de învinuire împotriva ereziei iconoclaștilor).

f.45– 46^v (Cuvânt 21, 24, 51, 54, din Cartea Credinței).

Însemnare pe scoarță :

(Această carte numită tipic arătător pentru ochi aparține lui Andrei al lui Chirilă Xenofontov, binecuvântare părintească).

Titluri și inițiale cu roșu. Semiuncială cu câte 17-18 rânduri pe pagină. Scrisul unei mâini. Nenumerotat. Legătură originală în piele, pe scândură de stejar.

Slavonă de redacție rusească. Scris în Moldova.

Depozit: Biserica Sf.Voievozi, de rit vechi, Roman.

Nr. 7 (25)

Sec. XVIII (sfârșit). 132 foi. 19,5 x 15 cm. Fără început și sfârșit.

<Irmologhion>

f. 1–15. (Luna octombrie, în ziua 1, prăznuim Acoperemântul prea sfinței Născătoarei de Dumnezeu. La vecernia mică, stihuri pe 4, glas 1).

f. 16–30 (Cartea ce se cheamă irmoasele, facerea cuviosului Ioan Damaschin, glasul 1, cântarea 1, irmos).

f. 30– 41 (Începutul glasului 2, cântarea 1, irmos).

f. 41– 54 (Începutul irmosului, glasul 3, cântarea 1).

f. 54–75^v (Începutul irmosului, glasul 4, cântarea 1).

f. 75^v– 85^v (Glas 5, cântarea 1, irmos).

f. 85^v– 97 (Glas 6, cântarea întâia, irmos).

f. 97– 106 (Glas 7, cântarea 1, irmos).

f. 106^v– 107 (Glas 8, cântarea 1, irmos).

f. 127^v– 132^v, albe.

Titluri și inițiale cu roșu. Hârtie cu filigran. Semiuncială cu câte 16 rânduri pe pagină. Scrisul unei mâini. Numerotat recent. Legătura originală în piele, pe scânduri de stejar.

Slavonă de redacție rusească. Scris în Moldova.

Depozit: Biserica sf.Voievozi, de rit vechi, Roman. Inventar nr.172.

Nr. 8 (26)

Sec. XVIII (sfârșit). 38 foi. 25 x 16 cm.

<Ceaslov>

f. 1– 4^v (Începutul vecerniei).

f. 5– 14 (Cântarea lui David prorocul și împăratul. Catisma 1).

f. 14^v–17 (Rânduiala Utreniei).

f. 17^v– 20^v (Ceasul întâi).

f. 21– 31^v (Începutul ceasurilor).

f. 32^v– 37 (Rânduiala obedniței).

f. 37^v– 38^v albe.

Titlurile și inițialele cu roșu. Ornamente de litere mari la f. 28^v, 30^v, 32, 32^v. Colontitlu cu roșu. Semiuncială cu câte 18 rânduri pe pagină. Scrisul unei mâini. Numerotarea cu slove chirilice.

Slavonă de redacție rusească. Scris în Moldova.

Depozit: Biserica sf.Voievozi, de rit vechi, Roman. Inventar nr.240.
Provine de la mănăstirea Tisa, județul Vaslui.

Nr. 9 (27)

Sec. XVIII (sfârșit). 32 foi. 19,5 x 12 cm. Fără început și sfârșit.

<Vecernia și utrenia>

f. 1 – 11^v (Rugăciunile vecerniei. Rugăciunea antifonului 1).

f. 11^v – 25 (Rugăciunile utreniei).

f. 26 – 32 (Dacă se va întâmpla să fie litie).

Titlurile și inițialele cu roșu. Litere ornamentate. Colontitlu și frontispiciu în negru. Semiuncială, cu câte 17-18 rânduri pe pagină. Scrisul unei mâini. Nenumerotat. Legătura în piele pe scândură de stejar. Rupt și degradat.

Slavonă de redacție rusească. Scris în Moldova.

Depozit: Biserica sf.Voievozi, de rit vechi, Roman.

Nr. 10 (35)

Sec. XIX (început). 185 foi. 20 x 16 cm. Fără început și sfârșit.

< Miscelaneu >

f. 1-3^v (În sfânta marea vineri a săptămânii Patimilor. Spunere despre patimile de bună voie și despre Cina cea de Taină a domnului nostru Iisus Hristos).

f. 4 – 7^v (Despre învierea prietenului lui Hristos, Lazăr și așezarea lui ca arhiereu în orașul Chitei din insula Creta. Capul 2).

f. 8 – 11^v (Despre mergerea Stăpânului Împăratul Slavei, Domnului Dumnezeu și Mântuitorul nostru Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, pe asin cu apostolii săi în sfântul oraș Ierusalim ... Capul 3).

f. 11^v – 16 (Despre sfatul arhiereilor și cărturarilor ... Capul 4).

f. 16^v – 21^v (Capul 5).

f. 22 – 30 (Despre venirea lui Iuda cel fără de lege în sfântul oraș Ierusalim. Capul 6).

f. 30^v-40^v (Despre vestea dată de Domnul nostru Iisus Hristos preasfintei Mamei sale, precum că merge spre patimi ... Capul 7).

f. 41 – 169 (Capul 8 – <capul> 30).

f. 170 – 178 (Epistola lui Tiberiu, cezarul din Roma, către Pilat. Capul 31).

f. 178 – 185^v (Spunerea sfântului părinte al bisericii, Ieronim, despre Iuda trădătorul ... Capul 32).

Titlurile și inițialele cu roșu. Frontispiciu și colontitlu cu negru. Semiuncială cu câte 15 rânduri pe pagină. Scrisul unei mâini. Numerotarea cu litere-cifre chirilice. Hârtie albă, subțire. Legat în carton.

Slavonă de redacție rusească. Scris în Moldova.

Depozit: Biserica Sf. Voievozi, de rit vechi, Roman. Inventar nr. 275.
Provine de la mănăstirea Tisa, județul Vaslui.

Nr. 11 (36)

Sec. XIX (început). 51 foi. 21 x 17 cm.

< **Pravilă pentru împărtășanie** >

f. 1 – 28 (Cel ce dorește a se împărtăși, după pravila cea adevărată, acesta este începutul).

f. 28^v – 38 (Începutul ceasurilor).

f. 38^v – 43 (Rânduiala obedniței).

f. 44 – 45 (Duminica Luminată, după utrenie, în chilie începem ceasurile Paștelui).

f. 46 albă.

f. 47 – 51^v (Rugăciuni de mulțumire, după împărtășanie).

Titluri și inițiale cu roșu. Semiuncială, cu câte 16 rânduri pe pagină. Scrisul unei mâini. Numerotarea cu slove chirilice. Hârtie albă subțire. Legat în carton.

Slavonă de redacție rusească. Scris în Moldova.

Depozit: Biserica sf. Voievozi, de rit vechi, Roman. Inventar nr. 178.

Nr. 12 (37)

Sec. XIX (prima jumătate). 44 foi. 22 x 18 cm

< **Miscelaneu** >

1. f. 1. (Încercările sfintei poezii a lui Feodor Glinka. Sanktpeterburg. În tipografia Departamentului Instrucțiunii Publice. 1826).

f. 2 – 2^v (Tristețe).

f. 3 – 3^v (Plângerea iudeilor captivi).

f. 4 – 4^v (Rugăciunea sufletului).

f. 5 – 6 (Pocăința).

f. 6^v – 7^v (Fecioarei, alinătoarea tristeților).

f. 8 – 9 (Glasul lui Dumnezeu, celui ales de El).

f. 9^v – 10 (Glasul către Dumnezeu).

f. 10^v – 12 (Strigătul pocăinței).

f. 12^v – 13 (Lui Dumnezeu-Mântuitor).

f. 13^v – 14^v (Amărăciune și har).

- f. 15-16^v (Lumea trecătoare).
 f. 17 albă.
2. f. 18 – 18^v (Rugăciuni culese din diferite cărți sfinte. Duminica. Rugăciunea sfintei Treimi).
 f. 18^v – 19^v (Luni. Sfântului Duh).
 f. 19^v – 20 (Marți. Sf. Înger păzitor).
 f. 20 – 20^v (Miercuri. Sfântului al cărui nume îl purtăm).
 f. 20^v – 21^v (Joi. Prea curatului trup și sânge a Domnului nostru Iisus Hristos).
 f. 22 – 23 ... (Vineri. Patimilor Domnului nostru Iisus Hristos).
 f. 23 – 24 ... (Sâmbătă. Prea sfintei Născătoare de Dumnezeu).
 f. 24 (Aceste rugăciuni sunt alese din cartea: „Ziua creștinului”).
3. f. 24^v – 25 (Rugăciunea înainte de a merge la biserică, pentru a asculta liturgia și cuvântul lui Dumnezeu).
 f. 25 – 25^v (Pentru cei adormiți).
 f. 26 – 27 (Rugăciune pentru a ni se trimită moarte bună).
 f. 27^v – 30^v (Rugăciune pentru cele trebuincioase la mântuirea noastră).
4. f. 30^v – 31^v (Vezi, Doamne, smerenia mea și munca mea și iartă toate greșelile mele. Psalm 24).
 f. 32 – 33 ... (Boalele iadului m-au cuprins).
5. f. 33^v – 34 (Doamne, să nu mă înece furtuna apei nici să mă înghită adâncul. Psalm 68).
 f. 34^v albă.
6. f. 35 – 35^v (Istoria lui Petru cel Mare).
 f. 36 – 38 albe.
 f. 38^v – 39 (Vers).
 f. 39^v – 40^v (Psalmi).
7. f. 41 – 42 (Pribeag).
 f. 42^v – 43 (Despre aceea, cât de greu este a îndrepta pe iubitorul de bani).
8. f. 43^v – 44 (Dragul și unicul meu prieten Maria). Semnat ... (Vladimir. Satul Uspenscoe pe Volga).
 f. 44 (Raiul pierdut. Opera lui John Milton în trei părți. <Poem>).

Însemnări:

f. 35 (Începutul ereziei – înainte de sfârșitul lui Feodor Alexeevici, în Moscova, a apărut ... oarecare Nichita poreclit ... și Pustosveat ... 6 iunie 1682 în zilele patriarhului Nikon).

f. 44^v (Găina a cântat ca cocoșul. 5 februarie sfânta luni <din postul mare> anul 1862).

Pe scoarța exterioară : (Milostive domn, Ioan Ioanovici).

Scris cursiv, cu cerneală, de două mâini: I (f. 1 – 34) și II (f. 38^v – 44^v). F. 35^v scrisă cu creionul. F. 1^v ilustrată cu o harfă în culori și iscălitura (N. Kuști). Pe scoarța interioară desenat profilul unei mănăstiri medievale, înaintea căreia este un călăreț cu coif. Numerotarea făcută recent, completând cea originală până la f. 20. Volumul e format din 3 caiete legate, cu coperta de hârtie. Hârtia poartă signatura timbul sec (A fabricii lui Bobikov ...).

Slavonă de redacție rusească. Scris în Rusia.

Depozit: Maria Arșinova, Iași, str. Păcurari nr.131.

Nr. 13 (38)

Sec. XIX (prima jumătate). 86 foi. 21 x 17,5 cm. Fără început și sfârșit.
< **Miscelaneu** >

Colontitlu: (Slujba preasfintei Născătoare de Dumnezeu, Bucuria tuturor scârbiților).

1. f. 1–23^v (Veniți să se bucurăm).

2. f. 23^v–40 (Slujba Acoperemântului Născătoarei de Dumnezeu, Bucuria tuturor scârbiților).

3. f. 40^v–71 (Slujba prorocului Ilie)

4. f. 71^v–86 (Luna august, ziua 16, mutarea din Edesa în Constanti-nopol a chipului nefăcut de mână a Domnului nostru Iisus Hristos, care este sf. Năframă)

Însemnare: (Lui Ioan Kolokolov).

Titluri și inițiale cu roșu. Semiuncială cu câte 16–17 rânduri pe pagină. Scrisul unei mâini. Ornamente în roșu, ornament floral în negru. Signatura (timbru sec): (A fabricii din Troițk. „Toward” nr. 4).Caiete cu câte 8 și 6 foi.

Slavonă de redacție rusească, scris în Iași, după declarația proprietarei, de către bunicul ei

Depozit: Maria Ivanova, Iași, str. Păcurari nr.125.

Nr. 14 (39)

Sec. XIX (prima jumătate). 37 foi. 21 x 17 cm. Fără început și sfârșit.
< **Miscelaneu** >

1. f. 1 – 6^v (Luna lui octombrie, în 31 zile, a cuviosului părintelui

nostru Maroie făcătorul de minuni, care izbăvește de fierbințeli și friguri, tropar, glasul 4).

2. f. 7 – 13^v (Canonul lui Ioan ostașul. Troparul lui Ioan ostașul, glasul 4).

3. f. 14 – 20^v (Luna august, în 18 zile, sfinții mucenici Flor și Lavru. Canonul mucenicilor).

4. f. 20^v – 26 (Luna februarie, în 10 zile, sfântul sfințitul mucenic Haralambie. Canon. Tropar glasul 4).

5. f. 26^v – 31^v (Luna februarie, în 3 zile, sfântul dreptul Simeon primitorul de Dumnezeu, tropar, glasul 4).

6. f. 32 – 37^v (Luna aprilie, în 11 zile, sfântul sfințitul mucenic Antipa episcopul Pergamului, care are dar de la Dumnezeu a vindeca boala de dinți. Canon, tropar glasul 4).

Titluri și inițiale cu roșu. La începutul slujbei, ilustrații imitând flori și figuri geometrice, în acuarelă, care sunt acum șterse și urâte. Semiuncială mică, cu câte 16 rânduri pe pagină. Scrisul unei mâini. Urme de legătură. La marginea unei foi signatura: (A fabricii din Troițk. „Toward” nr. 4).

Slavonă de redacție rusească. Scris în Iași, după declarația proprietarei, de către bunicul ei.

Depozit: Daria Ivanova, Iași, str. Păcurari, nr. 125.

Nr. 15 (40)

Sec. XIX (prima jumătate). 14 foi. 22 x 17 cm.

<Cartea jumătate de tipic >

f. 1. (Cartea jumătate de tipic. Se cuvine a ști dacă se va întâmpla sărbătoarea Buna Vestire în sâmbăta lui Lazăr).

Titluri și inițiale cu roșu. Semiuncială, cu câte 15-16 rânduri pe pagină. Scrisul unei mâini. Numerotarea cu litere-cifre chirilice. Hârtie albă cu signatura: (A fabricii din Sursk nr. 5 N. Sergheev). Nelegat.

Slavonă de redacție rusească. Scris în Rusia.

Depozit: Chiril Savici, Roman, str. Bucovinei nr. 55.

ГИРФАНОВА А. Х.
СУХАЧЕВ Н. Л.
Ю. А. ЛОПАШОВ
(Institutul de Studii
Lingvistice
Sankt Petersburg)

ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ЯЗЫКАХ ЮГО- ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ (ХРОМАТИЧЕСКИЕ ТОНА)

DENOMINATION OF THE COLOURS OF TURKIC ORIGIN IN THE LANGUAGES OF THE SOUTHEAST EUROPE (CHROMATIC COLOUR TONES)

The article is based on the data presented in the dictionary of “Turkic Terms in the Languages of Southeast Europe” which is being compiled as a part of the jointly project «Ethnic factor, language and identity in the Southeast Europe» of the Institute of Southeast Europe, Romanian Academy, and the Institute for Linguistic Research, Russian Academy of Sciences. The starting point of the authors’ speculation is that the so-called Balkan language union is the result of contensive correspondences between the languages rather than formal linguistic ones. They reflect a partial similarity in multidirectional influences which have been differently adopted and transformed by traditional national cultures of Southeast Europe. This explains why the most significant and telling all-Balkan isoglosses can be found in the vocabularies of the languages discussed. The authors agree that the most promising is consistent and coherent research into Slavonic, Roman, Greek, Turkic and other lexical strata in the Balkan languages (e.g., see: A. Sobolev).

Among other problems discussed in the article is that of the colour terms in the Balkan languages and their dependence on national visual perception of both chromatic and monochromatic hues, generalized in the colour circle. Speakers of different languages distinguish between different hues and have names for them. For example, there are languages differentiating only two colours only (specifically: dark and light). When they find it necessary to specify a particular colour or its hue, they use the term from their basic vocabulary denoting a typical object of the colour in question.

The revealed Turkic loanwords are conventionally divided into two groups. The first one (basic colours) is represented mainly by forms made up in Roumanian language (and Aroumanian dialect as well) following the patterns: *Turk.*

stem + Rom. suf. -iu, compare (Turk. ≈ Rom./Arom. / Alb. etc.): *Çiçekli* 'flowery' ≈ *cice(a)cliu* 'bright red'. *Erguvanî* 'purple', Indian red' ≈ Arom. *argăvanliu* 'bright red, vermillion'. *Gülgün* 'vermillion; pink, rosy' ≈ *ghiurghiulu* 'bright red' / *ghivéz* 'dark red' / Alb. *gjyrgjylé* 'vermillion, rosy'. *Güvez* 'dark red (with violet nuance)' ≈ *ghiviziu* '(light) violet' / Alb. *gjyvéz* 'dark red', 'pinkish' / Bulg. *ювез* id., 'purple' / Serb. *ћвез* 'rosy'. *Kırmızı* 'red' ≈ *cârmâziu* 'carmine, bright red' / *cîrmêze* id., 'vermillion' / Mod. Greek *κρεμεί* 'cochineal (paint)'. *Narenci* 'orange (colour)' ≈ Bulg. → *неренджіен* id. / Serb. → *наранџаст* id. *Turuncu* id. ≈ → *turungiu* id. / Bulg. *турунджав* id. *Limonî* 'lemon (colour)' ≈ *limoniú* id. *Nefti* 'dark green' ≈ → *neftiu* id. *Yeşil* 'green' ≈ Alb. *jeshil* id. *Havai* 'azure, sky-blue' ≈ *havái* 'blue'. *Mavi* '(dark) blue' ≈ Alb. *mavi* 'blue' / Bulg. → *мавія* 'dark blue' / Serb. *mâven* id., 'bluish' (< Greek), Greek *μαβές* 'violet'. *Nur* 'light, shining' ≈ Arum. *năur* 'blue', *niură* 'blueness'. *Çivit* 'indigo, ultramarine' ≈ *civî* id., 'violet', 'dark blue' / *çivitlié* 'indigo, dark blue' / Alb. *çivit* id. / Serb. *чѣвум* id. *Mor* 'violet' ≈ Arum. *môrcu* 'purple', Alb. *mor* 'dark blue', 'violet' *mur* id. → *murmë* 'dark, black', (in Greece) 'grey', (in Italy) 'fair-haired'. This group lexicon, except Albanian *jeshil* 'green' and the names derived from the standard colours designations (lemon, violet) have been obsolete and it is of the rare use. The basic colours are usually represented by original roumanian, albanian, slavonic and grek words.

The colour hues called standard samples concern to the second group: *Çadırî* 'marquee' → 'khaki' ≈ *ceadiriu* 'green'. *Fistık* 'pistachio' → *fistiki* 'pistachio green' ≈ *fistichiu* id. / M.-Greek (το) *φιστικής* id. *Gülâp* 'rose water' ≈ Arum. *ghiulâpe* 'rosy'. *Hâki* 'khaki' ≈ Arum. *kakî* 'dark green' / Alb. *kaki* 'dark yellow'. *Kayısı* 'apricot' ≈ *caisîu* 'apricot-coloured'. *Kehlibar* 'amber' ≈ *chilimbariu* 'amber-coloured' / Alb. *ngjyrë qelibartë* id. *Leylâk* 'lilac' ≈ *liliachiú* 'light violet' / *lulakiú* 'indigo (paint)' / Mod. Greek *λουλάκι* 'dark blue'. *Kengel* 'artichoke' ≈ Bulg. → *дженгирѣя* 'sky blue', 'orange' *джингерлѣя* id. *Nohut* 'chick-pea' ≈ *năutiú* 'yellowish'. *Patlıcan* 'aubergine' ≈ *pătlăginiu* 'purple' etc. The reference patterns of colours are more usual in all the languages, independently of the basic colors, that are represented in their vocabulary.

Keywords: Balkan Languages, Colours, Etymology, Historical Lexicology, Semantics, Turkic Loanwords,

Статья примыкает к публикациям авторов, отражающих состояние работы над проектом сводного словаря «Тюркизмы в языках Юго-Восточной Европы»¹. Излагаются и некоторые идеи, связанные с так называемой «атакой на цвет»². Она велась в ос-

¹ См.: Гирфанова, Сухачев 2007a; 2007b; 2009. Ю. А. Лопашов обрабатывает греческий языковой материал для названного словаря.

² Открывавшая эту «атаку» монография Б. Берлина и П. Кея [Berlin, Kay 1969], была нацелена на изучение базовой терминологии цвета («фокусных тонов») в ее универсальности. Частичный обзор многочисленных публикаций на данную

новном в русле гипотезы лингвистической относительности, что не соответствует представлениям об идиоэтнической специфике языков, определяемой прежде всего сложившейся культурно-исторической традицией и гносеологической относительностью. Понятно, что последняя сама зависит от состояний культуры, а пережитки разновременных ее состояний аккумулируются в лексиконе языка.

В конечном итоге так называемый балканский языковой союз есть проявление частичного пересечения исторических судеб народов Юго-Восточной Европы. Поэтому и общеполканские соответствия наиболее отчетливо прослеживаются не в морфологии и синтаксисе, где явные изоглоссы немногочисленны, коль скоро речь идет все же о разносистемных образованиях – о разных национальных языках. Балканская общность проявляется прежде всего в качестве культурной составляющей, именуемой, в частности, «балканской картиной мира». Будучи отчасти интуитивным конструктом, эта «картина», если не упоминать реалий этнографического и фольклористического характера, просматривается в основном благодаря лексике. А историко-лексикологические разыскания наиболее продуктивны именно тогда, когда опираются на культурно-исторические реалии [например, см.: Mihail 1973; Iordache 1980; Pietreanu 1984]. Не случайно К. Сандфельд в “Linguistique balkanique” (1930) обращал особое внимание на греческие и тюркские заимствования, сформировавшие мощные пласты во всех балканских языках³. Не уступают им по значимости славянские заимствования в румыноязычных,

тему см. в кн.: Коул, Скрибнер 1977: 60–67 (англ. изд.: Cole M., Scribner S. Culture and Thought. A psychological Introduction. New York e. a., 1974); ср.: Сухачев 2001; 2003; 2009.

³ Напомним, что К. Сандфельд определял объект балканистики как «языковое единство» (“*unité linguistique*”). Это отметил в 60-х гг. В. Георгиев, как и то, что понятие языковой союз было предложено Н. С. Трубецким на I Международном съезде лингвистов (Гаага, 1928). Имея в виду спорность и даже отрицательное отношение к балканскому союзу, например, таких лингвистов, как А. Белич и С. Младенов, Георгиев дает следующую формулировку этому понятию: «языковой союз есть остановившееся на полпути движение языков к интеграции» [Георгиев 1972: 401. – первая публ.: Georgiev V. Le problème de l’union linguistique balkanique // Les problèmes fondamentaux de la linguistique balkanique. Sofia, 1966: 5–81]. Другой аспект той же проблемы отметила П. Асенова: «Со становлением литературных балканских языков развивается тенденция к устранению определенных черт общности, появившихся в результате диалектных контактов» [Asenova 1977: 30]

албаноязычных, грекоязычных ареалах, как и лексика восходящая к латинскому или проникшая из романских языков, включая румынский, в область южнославянских, албанского, греческого языков. Важность последовательного изучения такого рода изоглосс для современной балканистики подчеркивает А. Н. Соболев (Sobolev 2009).

Мы попытались лишь показать, как в составе цветообозначений представлены тюркизмы: в большинстве случаев – это турцизмы, которые начинают проникать в балканские языки, кроме греческого, не ранее XV в.

1. Линейный спектр и цветовой круг. Основные тона привычного нам линейного спектра – красный, оранжевый, желтый, зеленый, голубой, синий, фиолетовый – характеризуются убыванием длины световой волны⁴. Поэтому какие-либо его преобразования (кроме изменения последовательности основных тонов от фиолетового к красному) лишены физического смысла. Однако имея в виду чисто колористическое отношение к цвету, зрительное восприятие цветового ряда, его условно можно представить как замкнутую трехмерную (или двухмерную) структуру. Плоскостная проекция такой структуры образует цветовой круг (Цойгнер 1971: 31–32, см. схему).

Цветовой круг по Г. Цойгнеру

Белый

(абсолютно светлый)

ЖЕЛТЫЙ

Светло-серый

Желто-зеленый

Светло-серый

ОРАНЖЕВЫЙ

⁴ Цвет – это свойство света вызывать определенное зрительное ощущение в зависимости от спектрального состава испускаемого телом излучения (или отражаемого и поглощаемого им). Основные цвета соответствуют следующим длинам волн (1 нанометр = 10^{-9} м): фиолетовый – 460, синий – 470, голубой – 480, зеленый – 570, желтый – 580, оранжевый – 600, красный – 640, пурпурный – 740 нм. Человеческий глаз способен различать в спектре около 150 цветовых тонов. При нормальном освещении здоровый глаз различает более 100 тысяч цветовых стимулов (Цойгнер 1971: 81).

	ЗЕЛЕНЫЙ	КРАСНЫЙ	
Серый	Коричневый, Бурый (темный)		Серый
	ГОЛУБОЙ	Пурпурно-красный	
	СИНИЙ	ПУРПУРНЫЙ	
Темно-серый		Темно-серый	
	ФИОЛЕТОВЫЙ		
	(абсолютно темный)		
	Черный		

Полярные тона – *красный* и *фиолетовый* – зрительно сопрягаются при подключении к цветовой палитре «промежуточного» между ними *пурпурного* цвета, создающего впечатление смешанного *фиолетово-красного*.

Цветовой круг позволяет соотнести хроматические тона с ахроматическими по яркости (светлоте) отдельных его участков. Сложение всех цветов спектра, как известно, дает *белый* свет. Такой же эффект производит сложение определенных областей спектра – *желтой* и *синей*, *красной* и *сине-зеленой* (такие пары называются дополнительными цветами). Сложение соседних в спектре тонов дает смешанные цвета: *красный* и *желтый* дают *оранжевый*, *зеленый* и *фиолетовый* – *синий*, *желтый* и *синий* – *зеленый*, *оранжевый* и *зеленый* – *желтый*, *фиолетовый* и *красный* – *пурпурный*. *Коричневый* получается при смешении *красно-желтых* и *сине-зеленых* тонов. *Темно-коричневый* в восприятии приближается к *черному* цвету; *ярко-желтый* сливается с *белым*.

Разный набор обозначений основных тонов в различных языковых традициях отражает только возможности членения цветового круга. Когда возникает необходимость обозначить конкретный цвет из этого множества носители всех языков привычно пользуются относительно знакомыми им эквивалентами – предметами (субстанциями) окрашенными аналогично. Причем важную роль играют референция соответствующей лексемы и фактура окрашенной поверхности – матовая или блестящая, влажная или сухая, гладкая или грубая (шершавая): ср. варьирование названий для *белого*, *черного* и *красного* в арабском применительно к человеку, лошади, верблюду, вину [Badiu 1992: 275]. Отмечалось, что в

лексиконе народности дани (Новая Гвинея) выражены лишь два цвета, примерно равные *темному* и *светлому* [Heider, Oliver 1972]. В. Тэрнер обращал внимание на то, что у ндембу (Замбия) только *белый*, *красный* и *черный* имеют первичные обозначения [Тэрнер 71-72]: «Все прочие цвета передаются либо производными терминами (как в случае *chitookoloka* ‘серый’, который происходит от *tooka* ‘белый’), либо описательными и метафорическими выражениями, такими, как в случае ‘зеленого’ – *meji anatamba*, что значит ‘сок сладких листьев картофеля’. Нередко те цвета, которые мы сочли бы отличными от белого, красного или черного, у ндембу лингвистически отождествляются с ними. Синяя ткань, например, описывается как ‘черная’, а желтые и оранжевые предметы объединяются под одной рубрикой ‘красных’»⁵.

Цветообозначения, восходящие в балканских языках к тюркскому источнику, условно сгруппированы далее в следующем порядке: (1) основные тона от желтого к фиолетовому (пурпурному); (2) эталонные обозначения цвета (*лимонный*, *кофейный*, *сиреневый* и пр.). Часть такой лексики, когда обозначаемый каким-либо эталоном оттенок соотносится с основным цветом отражена, и в первом разделе.

Мы приводим только те случаи, когда тюркское слово заимствовано в одном или нескольких балканских языках в качестве цветообозначения, и при этом учитываем значения заимствованной, а не исходной формы. Другие значения, восходящие к тому же этимону, рассматриваются эпизодически: если они позволяют уточнить мотивацию и функционирование соответствующего названия цвета.

Напомним, что выявленные заимствования проникали в отдельные языки на фоне устойчивой системы цветообозначений романского, албанского, славянского, греческого происхождения, не претерпевшей сколь-либо заметных сдвигов. Как и в других лексико-тематических группах, тюркизмы и в данном случае располагаются на периферии нормативного словоупотребления.

2.1. Основные тона. КРАСНЫЙ: Çiçekli ‘цветистый, расшитый цветами’ [БТПС], рум. *cice(a)cliu adj.* ‘ярко-красный’, при тур. *çiçek*

⁵ Англ. изд. цитируемой статьи: Turner V. W. Colour Classification in Ndembu Ritual: A Probleme in Primitive Classification // Anthropological Approaches to the Study of Religion. ASA Monographs. III. New York, 1966.

‘цветок’ > рум. *рег.* *cicíc* ‘красный цветок (краситель)’ [Ciorănescu 1966: N 1886; *Suciu* 2006: 144 (< /gelincik/ çiçeği, ~ /boyası/)]. Значение рум. *cice(a)cliu* явно подхватывает семантику рум. *cicíc*.

Erguvanî ‘пурпурный, ярко-красный, багряный’ [БТПС], арум. *argăvanliu adj.* ‘ярко-красный’ [Papahagi 1974: 196 (< erghavâny)⁶; Поленаковиќ 1939: N 93 (< argovani)⁷].

Gülgün ‘алый, розовый; румяный’ [БТПС], рум. *уст. рег.* *ghiur-ghiuliu adj.* ‘светло-красный, розовый’ [Ciorănescu 1966: N 3719 (< g’ülg’üli)], алб. *gjyrgjylë* ‘алый цвет’, ‘розовый’ [Dizdari 2006: 318 (< gülgon)]. Тип форма восходит к иранскому источнику.

Güvez ‘красный с лиловым оттенком; темно-красный’ [БТПС], рум. *ghiviziu adj.* ‘фиолетовый; сиреневый’, *ghizăviu, ghivergiu id.*, арум. *сев.* *ghivéz adj.* ‘тёмно-красный’, ‘красноватый’ [Ciorănescu 1966: N 3747; Papahagi 1974: 614 (< guvez); Поленаковиќ 1939: N 736 (g’ivez)], алб. *gjyvëz adj.* ‘тёмно-красный’, *gjyves id.* [Dizdari 2006: 319], болг. *дуал.* *гювëз adj.* ‘тёмно-красный, пурпурный’, *гевëз id.* [Grannes e.a. 2002: 54], серб., хорв. *уст.* *ђу’вез adv.* ‘розово’ [Толстой 1957]

Kırmız ‘кармин, алая краска’ [БТПС], рум. ‘кармин (краска)’, ‘красный краситель’ [Ciorănescu 1966: N 2031; *Suciu* 2006: 141 (< ~ /böceği/⁸, /maden/ ~)], алб. *kërmë’s m.* ‘красный’, *adj.* ‘ярко-карминный’, *kërmë f.* ‘ярко-красный краситель’ (Г. Мейер) [Meyer 1891: 188 (kermes, kerme < kermes, kermes); Dizdari 2006: 534 (kërmëz)], болг. *дуал.* *кърмуз m.* ‘красный краситель’, *уст. adj.* ‘ярко-красный’ [Grannes e.a. 2002: 163]. Kırmızı ‘красный’ [БТПС], рум. *cârmâziu adj.* ‘карминовый, ярко-красный’, *cârmiziu, hermeziu id.* {(Транс.) *carmajin* ‘ярко-красная кожа’, *cărmăjin id.* (< венг. *kar-maszin id.* < *um.*)} [Ciorănescu 1966: N 2031], арум. *cîrmëze adj.* ‘ярко-красный, алый’ [Papahagi 1974: 364 (< qırmız)], ср.-греч. {κρῖμιζι ‘красный’ (< *um.*)}, н.-греч. {κρῖμιζι *id.*, κρεμῖζι ‘кошениль (краска)’ → κρεμῖζος *adj.* ‘кошенильный (о цвете)’} [Ανδριότη 1967: 172, 173].

Laka ‘лак’, *lak* [БТПС], рум. → *уст.* *leochiu adj.* ‘ярко-красный’, *liochiu id.* [Ciorănescu 1966: N 4787 (leochiu < lök), 4853 (liochiu < lök)].

⁶ Авторские этимологии и написания, не совпадающие с заглавным словом, приводятся при ссылке на соответствующий источник. В скобках могут быть представлены и вариативные формы соответствующего языка.

⁷ Полевой материал собран Х. Полинаковичем в Македонии (в 1936–1937) – в основном, в Скопье и Крушево.

⁸ Знак тильды замещает заглавное слово.

ОРАНЖЕВЫЙ: Narenc ‘цитрус’, ‘апельсин’ [БТПС], рум. *уст.* parámză *f.* ‘апельсин (плод)’ → paramziú *adj.* ‘ярко-оранжевый, апельсиновый’, parangiu, nărmziú *id.* [Ciorănescu 1966: N 5605 (< ~i)], серб., хорв. nàранца *f.* ‘апельсин (дерево и плод)’ → nàранцаст *adj.* ‘оранжевый’ [Толстой 1957]. Рум. формы могли быть опосредованы новогреческим. Narenci ‘апельсиновый, оранжевый (о цвете)’ [БТПС], болг. *дual.* неренджи‘ен ‘оранжевый’ [Grannes e.a. 2002: 199]. Как и предыдущая форма, тур. восходит к араб.

Turuncu ‘оранжевый’ [БТПС], рум. *уст.* turungiu *adj. id.* арум. turungiu *adj. id.* [Ciorănescu 1966: N 9000 (< turunci); Papahagi 1974: 1208 (< turundji)], болг. *уст.* туру‘нч *т.* ‘оранжевая краска’ → *уст.* турунджи‘ен *adj.* ‘оранжевый’, *дual.* турунджав, тору‘нджав, турунджи‘ев *id.* [Grannes e.a. 2002: 254 (турунджиен < ~)].

ЖЕЛТЫЙ: Limonî ‘светло-желтый с зеленоватым оттенком, лимонного цвета’ [БТПС], рум. (?) редко limoniú *adj.* ‘лимонный’ [DLRM 1958; СДЕЛМ 1978: 236; DEX 1996: 574; MDA 2010. 1: 1370]. Ср. редкое рум. (?) limonie *f.* ‘лимон’ (< *ит.* limone – только в DLRM) при обычном lămâie (< *н.-греч.* λιμόνι); если в DLRM субстантивная форма дана ошибочно, все же адъектив limoniú поддерживается рум. limonadă (< *фр.*), limonagiú ‘производитель (продавец) лимонада’ (< *тур.*) [Ciorănescu 1966: N 4691].

ЗЕЛЕНЫЙ: Neftî ‘темно-зеленый’ [БТПС], рум. *уст.* neftiu *adj. id.* [Ciorănescu 1966: N 5655].

Yeşil ‘зелёный’ [БТПС], алб. *разг.* jeshil *adj. id.* [Dizdari 2006: 454]. В отличие от других тюркизмов, обозначающих цвет, албанская форма достаточно активна.

ГОЛУБОЙ: Havaî ‘лазурный, голубой, небесный (о цвете)’ [БТПС], рум. *уст.* havai *adj.* ‘голубой’ [DLRM 1958; MDA 2010. 1: 1045].

Mavi ‘синий; голубой’ [БТПС], алб. *разг.* mavi *adj.* ‘голубой, синеватый’ [Dizdari 2006: 626], болг. *дual.* мави‘я *indecl. adj.* ‘синий’, *уст.* мави *id.* [Grannes e.a. 2002: 174], серб., хорв. {мáвез *т.* ‘синие бумажные нитки’, *уст.* мáвен *adj.* ‘синий’, ‘сизый’ (< *н.-греч.*)} [Толстой 1957], *н.-греч.* (?) μαβές ‘фиолетовый’.

Nur ‘свет, сияние’ [БТПС], арум. năur *adj.* ‘голубой’, niur *id.* → niură *f.* ‘голубизна’ [Papahagi 1974: 856 (< nou̯r), 900 (niur)].

СИНИЙ: Çivit ‘индиго; ультрамарин; синька’ [БТПС], рум. *рег.* civit ‘индиго; синий; фиолетово-синий; голубой’, ‘платье (сукно) синего цвета’, țivit *id.*, арум. čivitlie *f.* ‘индиго; синий’ [Ciorănescu

1966: N 2106; *Drimba* 2001: 117 (< ~ mavisi); *Suciu* 2006: 144, 181 ('синий' < ~ /mavisi/, 'одежда' < ~ /renginde elbise/, ~ /mavisi elbise/); *Parahagi* 1974: 454 (< tchivid)], алб. çivit m. 'индиго, тёмно-синяя краска' [*Dizdari* 2006: 176], серб., хорв. чи'вит 'индиго (растение)', 'синяя краска, индиго' [Толстой 1957].

ФИОЛЕТОВЫЙ: Menékşe 'фиалка (Viola)', 'фиолетовый' [БТПС], рум. mikşuneá f. бот. 'фиалка' → micşuniú adj. 'фиолетовый' [*Ciorănescu* 1966: N 5255 (< mehekşe /?/)], н.-греч. μενεξές 'фиалка' → менеξεδί 'фиолетовый цвет', менеξεδύ, менеξελί id., менеξεδής adj., менеξεδύς, менеξελύς id. [*Ανδριώτη* 1967: 202]. Производно алб. ngjyrë manusháqeje букв. 'цвет фиалки'.

Мор 'фиолетовый, лиловый' [БТПС], арум. {mórсу adj. 'пурпурный'} [*Parahagi* 1974: 821 (< н.-греч. μόρικος, ср. тур.)], алб. уст. mor adj. '(тёмно-)синий; фиолетовый', mur id. → murë, murmë 'тёмный; тёмно-серый', (Грец.) 'серый', (Фиери) 'светловолосый, белокурый', murëtohem vb. 'побагроветь (от злости)' [*Meyer* 1891: 286].

1.2. **Эталонные обозначения цвета.** Çadirî 'защитный (о цвете)' [БТПС], рум. уст. ceadirîu 'зеленый, соломенный', ceadâriu id. [*Ciorănescu* 1966: N 1599 (< ceadâr); *Suciu* 2006: 141, 181 (< çadiri /yeşil/)]. А. Чорэнеску вслед за Л. Шэиняну эксплицирует рум. форму как «зеленый, подобный ткани шатра».

Fistik 'фисташка' [БТПС], н.-греч. фистіки 'земляной орех, арахис', фустіки → (то) фистікής 'фисташковый (цвет)' [*Ανδριώτη* 1967: 406, 416]. В свою очередь, тур. ~ < араб. fustuq, fustağ < ср.-греч. πιστάκια < др.-греч. πιστάκιον [*Räsänen* 1969: 145]. Fistikî 'фисташковый (о цвете), светло-зелёный' [БТПС], рум. уст. fisti-chiú id. [*Ciorănescu* 1966: N 3408].

Gülar 'розовая вода' [БТПС], арум. ghiulápe f. id. → ghiulabíu adj. 'розовый (цвет)' [*Parahagi* 1974: 613 (< gulâb); *Поленаконик* 2006: N 749 (g'uleap < güllap)].

Hâki 'хаки (защитного цвета)' [БТПС], арум. kakí adj. 'хаки, тёмно-зелёный' [*Parahagi* 1974: 306 (< khaki)], алб. kaki 'хаки (цвета темно-желтой слегка красноватой травы) → ngjyrë kaki 'цвета хаки', bojë kaki id. [*FSHs* 1984: 477]. Показательны конкретизации оттенков цвета в арумынском и албанском.

Kayıı 'абрикос (плод)' [БТПС], рум. {caisă f. 'абрикос (плод)' → cais m. 'абрикос (дерево)', caisiú adj. 'абрикосовый (цвет)', (Олт.) caisă (< серб., венг.), окказ. caisie f. 'абрикос (плод)'} [*Suciu* 2006: 35

(caisîe < *тур.*, caisă < *н.-греч.* καΐσια)]. В рум. лексикографии форма caisă рассматривается и как производное от caisă; соглашаясь с этим, Э. Сучиу возводит назв. плода к *н.-греч.*

Kehlibar 'янтарь; янтарный (также цвет)', kehribar [БТПС], *рум.* chihlibár 'янтарь' → chihli(m)bariu 'янтарного цвета', chilimbariu *id.* [Ciorănescu 1966: N 1771], *алб.* qelibartë 'янтарь' → ngjyrë qelibartë 'цвета янтаря' [FShS 1984: 985].

Kengel 'артишок', kenger [БТПС], genger 'вид чертополоха', *болг.* разг. гѣнгер *т.* 'чертополох', *дуал.* ги'нгер *id.*, дженгири'я *adj.* 'небесно-синий', 'оранжевый', дженгери'ен, дженгири'ен *id.* [Grannes e.a. 2002: 49 (генгер < genger), 69 (дженгирия < kenger, cenger)]. Вероятна контаминация *болг.* дженгирия с рефлексам *тур.* kengerli, *дуал.* cengerli, *болг. дуал.* джингерли'я *f.* 'синяя краска' [ibid.: 71].

Lâciverdî 'синеватый, голубоватый' 'светло-синий; лазоревый' [БТПС], *рум.* *уст.* lagivérde 'оливково-зеленый' → lagiverzi *pl.*, lagi-vert 'темно-синий, (пепельно)-голубой, лазурный (небесный)', le-giver [Ciorănescu 1966: N 4681 (lagiverde < laciverd ?/); Suciú 2006: 87]. Рум. варианты восходят к разным *тур.* словоформам; на форму *мн. ч.*, как отметил Э. Сучиу, повлияла парадигма *рум.* verde 'зелёный' (< *лат.*), которая явно отразилась и на форме *ед. ч.*

Leylâk 'сирень обыкновенная (Syringa vulgaris)' [БТПС], *рум.* бот. liliác *т. id.* → liliachiu *adj.* 'сиреневый, лиловый' {редко lulachi *adj.* 'фиолетовый' (< *н.-греч.* λουλάκι)}, *арум.* → lulakiú *f.* 'индиго (краситель)', *adj.* (Скоп., Круш.) 'синий, синеватый' (Х. Поленакович) [DLRM 1958 (lilias < ~, liliachiu < *н.-греч.*); Ciorănescu 1966: N 4829; Parahagi 1974: 751 (< *н.-греч.* < *тур.* leilaq); Поленакович 1939: N 1056], *н.-греч.* λουλάκι 'синька', 'синий' → λουλακής *adj.*, λουλακός *id.* [Ανδριώτη 1967: 189 (< *перс.*)]. Ср. *тур.* leylakî 'сиреневый (о цвете)'.

Nohut 'нут, бараний горох (Cicer arietinum)' [БТПС], *рум.* năut 'нут', năhut → *уст.* năutiú 'желтоватый', nohotiu, nohutiú *id.* [DLRM 1958].

Patlican бот. 'баклажан' [БТПС], *рум.* pătlăgeá 'помидор (Solanum Lycopersicum)', 'баклажан (Solanum melongena)' → pătlăginiú *adj.* 'тёмно-фиолетовый' [Ciorănescu 1966: N 6207 (< ~)].

Pembe 'розовый (цвет)' [БТПС], *рум.* *уст.* pembé *adj.* 'светло-красный; розовый', *арум.* pembé *indecl. adj. id.* [Ciorănescu 1966: N 6251; Parahagi 1974: 967 (< penbé)]. Ср. *осман.* pãmbă 'светло-красный, розовый' < *иран.* pãmbă 'хлопок' [Räsänen 1969: 383].

Sedef ‘раковина’, ‘перламутр; перламутровый’ [БТПС], рум. *sidéf n.* ‘перламутр’ *sedef id.* → *sidefiu adj.* ‘перламутровый (цвет)’ [Ciorănescu 1966 : N 7777]. В данном случае речь идет не столько об определенном тоне, сколько о поверхности с «перламутровым эффектом».

Tarçın ‘корица’ [БТПС], рум. (Молд.) *редко tărciniu adj.* ‘цвета корицы’ [Ciorănescu 1966: N 8527 (< tarçin)].

В силу специфики цветообозначений они могут входить в лексико-семантические группы, в пределах которых пересекаются самые разнообразные осмысления фактуры и качества воспринимаемых вещей. В отличие от логических критериев, предполагающих номинацию сущностных признаков, прагматически ориентированное сознание носителей языка способно оперировать любыми признаками предмета – даже самыми случайными. Эта особенность языковой номинации не всегда оказывается в поле исследовательского внимания. По сути, уже применительно к основным тонам функционирование тюркизмов оказывается мотивированным именно тем, что они как бы предъявляют посетителю языка определенный образец подразумеваемого цвета (или его оттенка). Возможно, по этой же причине тюркские заимствования, представляющие почти все основные тона, не смогли существенно потеснить традиционные цветообозначения. Устоявшиеся понятия красного, желтого, зеленого и других тонов, образующие своего рода *символическое поле*, с одной стороны, а с другой – конкретные «образцы» аналогичного цвета, предъявляемые заимствованием и составляющие как бы *дейктическое поле*, практически редко пересекались.

Литература

БТПС — Большой турецко-русский словарь / А. Н. Баскаков, Н. П. Голубева, А. А. Кямилава и др. М., 1977.

Балканское языкознание. Итоги и перспективы (Материалы румынско-русского симпозиума, Санкт-Петербург, 2–3 октября 2009 г.) / Отв. ред. Н. Л. Сухачев. СПб., 2009. С. 266–274 (Acta linguistica petropolitana — Труды ИЛИ РАН. Т. V. Ч. 1).

Георгиев В. К вопросу о балканском языковом союзе // Новое

в лингвистике. Вып. VI. Языковые контакты / Сост., ред., вступ. статья и коммент В. Ю. Розенцвейга. М., 1972. С. 398–418.

Гирфанова А. Х., Сухачев Н. Л. О проекте словаря «Тюркизмы в языках Юго-Восточной Европы (Опыт сводного описания историко-лексикологических и этимологических данных)» // *Revue des etude sud-est européennes* (Bucarest). 2007. Т. XLV. N 1-4. P. 461–490. (a)

Гирфанова А. Х., Сухачев Н. Л. Балкано-тюркские изоглоссы, изопрагмы и изодоксы (музыкальные инструменты и термины) // *Восток и Запад в балканской картине мира. Памяти В. Н. Топорова* / Редколл.: Т. Н. Свешникова, И. А. Седакова, Т. В. Цивьян. М., 2007. С. 182–189. (b)

Гирфанова А. Х., Сухачев Н. Л. О работе над сводным словарем «Тюркизмы в языках Юго-Восточной Европы» // *Балканское языкознание...* СПб., 2009. С. 266–274.

Гирфанова А. Х., Сухачев Н. Л. Тюркские заимствования в лексико-тематической группе «Названия одежды» (Предварительные данные словаря «Тюркизмы в языках Юго-Восточной Европы») // *Revue des etude sud-est européennes*. 2010. Т. XLVIII. N 1-4. P. 25–71.

Коул М., Скрибнер С. Культура и мышление. Психологический очерк / Пер. с англ. П. Тульвисте. Под ред. и с предисл. А.Р. Лурия. М., 1977.

Поленаковић Х. Турските елементи во ароманскиот. Докторска дисертација одобрета во 1939 година на Филозофскиот факултет во Загреб. Скопје, 2007.

СДЕЛМ – Скурт дикционар етимоложик ал лимбий молдовенешть / Ред. Н. Раевски, М. Габински. Кишинеу, 1978.

Сухачев Н. Л. Некоторые размышления о специфике цветообозначений в латинском и романском языках // *Serta romanica*. Межвузовский сборник, посвященный 70-летию проф. В. П. Григорьева / Отв. ред. М. В. Зеликов. СПб., 2001. С. 119–129.

Сухачев Н. Л. О цветообозначениях в языковой традиции и этимологической реконструкции // *Индоевропейское языкознание и классическая филология – VII. Материалы чтений, посвященных памяти проф. И. М. Тронского. 16–18 июня 2003 г.* / Отв. ред. Н. Н. Казанский. СПб., 2003. С. 202–204.

Сухачев Н. Л. Прячущиеся цвета в сонете А. Рембо «Гласные» // *Nomo universitatis. Памяти А. Б. Муратова (1937–2005)* / Под ред. А. А. Карпова. СПб., 2009. С. 445–459.

Толстой И. И. Сербско-хорватско-русский словарь. М., 1957.

Тэрнер В. Символ и ритуал / Сост. и автор предисл. В. А. Бейлис. Отв. ред. Е. М. Мелетинский. М., 1983.

Цойгнер Г. Учение о цвете (популярный очерк) / Сокр. пер. с нем. Э. Н. Зеликиной. Научн. ред. Г. Г. Борис. М., 1971.

Asenova P. La notion de l'interférence et l'union linguistique balkanique // Балканско езикознание. 1977. Т. 20. № 1–2.

Badiu O. Analyse du systeme chromatique de l'arabe classique dans la perspective de la semantique du prototype // *Revue roumaine de linguistique*. 1992. Т. 37. N 4. P. 263–276.

Berlin B., Kay P. Basic colour terms: their universality and evolution. Berkeley, 1969.

Cioranescu A. Diccionario etimológico rumano. Tenerife, 1958–1966 (Univ. de la Laguna); рум. изд.: Ciorănescu A. Dicționarul etimologic al limbii române / Ed. îngrijită și traducere din limba spaniolă, de T. Șandru-Mehedinți și M. Popescu-Marin. București, 2002.

DEX – Dicționarul explicativ al limbii române. Ed. a 2-a / Conducătorii: I. Coteanu, L. Seche, M. Seche. București, 1996.

Dizdari T. N. Fjalor i orientalizmave në gjuhën shqipe. Botimi i dytë (Rreth 4500 fjalë me prejardje nga gjuhët turke, arabe dhe perse). Tiranë, 2006.

DLRM – Dicționarul limbii române moderne / Sub direcția prof. univ. D. Macrea. București, 1958.

Drimba V. Cercetări etimologice. București, 2001 (Etym. 8).

FShS – Fjalor i shqipes së sotme / Red.: A. Kostallari (kryered.) J. Thomaj, M. Samara, J. Kole. Tiranë, 1984 (Akad. e Shk. të Shqipërisë).

Grannes A., Hauge K. R., Sülemanoğlu H. A Dictionary of Turkisms in Bulgarian. Amsterdam, 2002.

Heider E. R., Olivier D. C. The structure of the color space in naming and memory for two languages // *Cognitive psychology*. 1972. Vol. 3. P. 337–355.

Iordache G. Mărturii etno-lingvistice despre vechimea meseriilor populare românești: Studiu cu privire specială la Oltenia. Craiova 1980.

MDA – Micul dicționar academic (MDA) / Red. responsabili: Acad. M. Sala și I. Dănăilă; Cuv. înainte de E. Simon; Pref. de M. Sala. București, 2010. Vol. 1–2.

Meyer G. Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. Straßburg: Verl. von K. J. Trübner, 1891.

Mihail Z. Terminologia portului popular românesc în perspectiva sud-est europeană. București, 1978.

Papahagi T. Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic – Dictionnaire aroumain (macédo-roumain) générale et étymologique. Ed. a 2-a augmentată. București, 1974.

Pietreanu M. Salutul în limba română. București, 1984.

Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuch der Türk-sprachen. Helsinki, 1969. Bd 1; 1971. Bd 2. Wortregister (Lexica Societatis Fenno-Ugricae. XVII. 1–2).

Sobolev A. N. On the Importance of Borrowing in the Languages of the Balkan Linguistic Area // Балканское языкознание... СПб., 2009. С. 234–265.

Suciu E. Cuvinte românești de origine turcă. București, 2006 (Ety-mologica. 21).

Ανδριώτη Ν. Π. Ετυμολογικό λεξικό της κοινής Νεοελληνικής. Θεσσαλονίκη, 1967.

БАЛКАНСКИЕ ФИТОНИМЫ ДЛЯ CONVULVULUS (ВЬЮНОК)

The present paper deals with the popular plant names of *Convolvulus* (bindweed) in 8 languages of Southeastern Europe and their dialects. A detailed classification of phytomastical models is given: I. Deverbative – 11 ('to twist', 'to drag', 'to wrap up', 'to weave', 'to bind', 'to hug', 'to attach to', 'to spread out', 'to hang', 'to shoot', and expressive 'to thump, to thunder'), II. Denominative – 1 ('sprout, fresh shoot'); III. Metaphors according to the flower's shape – 5 ('tent/umbrella', 'dress/skirt', 'small cup', 'zurna – an outdoor wind instrument', 'cup'), according to the stem's shape – 4 ('telegraph wires', 'chains', 'basket/smith. wicker', 'beard'), according to the time of its florescence (sunny weather) – 1; IV. Possibly based on legends – 3 ('priest', 'lady', 'minx') and theonyms (especially 'God' and 'the Virgin') as attributes for 'dress', 'shirt', 'skirt', 'umbrella' etc. V. Likeness other plants – only ivy.

The bindweed is not a cultivated and even not a useful plant that is why the descriptive aspect of the nomination prevails but not the functional one. The names for the bindweed "taken" from the mythological and theonymical world can be found only in Rumanian and Calabrian dialects of Albanian (*arbëresh*). No one of the Balkan languages has not preserved any traces of the pagan idea about this plant which could represent its irreal and imaginary qualities.

There are no *pan-Balkan* models in the nomination, but the mostly spread models are: 1. 'to twist' (Albanian, Rumanian, South Slavic); 2. 'dress/skirt' (Greek, Rumanian, South Slavic), 3. 'morning flower' (Rumanian, Bulgarian, Turkish).

There are no *pan-Balkan* words for the bindweed, but the mostly spread loan-word is Turkish *çadır*, *çatır* 'tent' (Albanian and South Slavic). There are only 2 South Slavic borrowings here: *moračë* (Alb.) and *poponef* (Rum.).

Статья примыкает к ономастическим исследованиям лексико-семантической группы «Названия вьющихся растений» в балканских языках и диалектах¹. Она охватывает сходные в кон-

¹ Об общебалканских, этнолингвистических и региональных особенностях номинации таких вьющихся растений, как *Hedera helix* 'плющ обыкновенный',

тексте *народной фитонимии* реалии флоры – растения (чаще травянистые) с ползучим длинным стеблем, требующим для своего роста опоры (в виде других растений, камней, построек и т.п.). Здесь рассматриваются наименования *Convolvulus* ‘вьюнок’.

На материале семи языков Юго-Восточной Европы (албанский, новогреческий, румынский, болгарский, македонский, сербский хорватский) и их диалектов предполагается установить закономерности, проявляющиеся в наименованиях полевого вьюнка, выявить взаимные заимствования, если они обнаружатся, и определить их ареалы. Конечная цель исследования – установить потенциально балканские модели номинации *Convolvulus* ‘вьюнок’.

Научное название рода *Convolvulus* происходит от лат. *convolvere* ‘свертывать, извивать, свивать, сплести, перемешивать, путать’ – по вьющимся стеблям растений, длина которых достигает 1–1,5 м. Тонкие, скрученные спиралью, они во множестве оплетают соседние растения. Это – разновидность вьющейся лианы², то есть обвивающей опору со всех сторон собственным стеблем. Вьюнки – многолетние корнеотпрысковые назойливые сорняки. Растут они в посевах, по насыпям, в мусорных порослях, вдоль дорог, оплетают ограды. Растение особенно опасно, когда поражает виноградники.

В Юго-Восточной Европе произрастают главным образом – *Convolvulus arvensis* ‘вьюнок полевой’ и *Convolvulus tricolor* ‘вьюнок трехцветный’. Отличия между ними заключаются только в окраске воронкообразных цветков: у *Convolvulus arvensis* они белые, бело-розовые, бледно-розовые, лиловатые (в зависимости от затененности участка), а у *Convolvulus tricolor* – бело-лиловые с продольными темными полосками. Особенностью цветков является четкая периодичность их открытия в зависимости от времени суток и изменчивости погоды: раскрываются они на рассвете и плотно закрываются с наступлением сумерек и пасмурной погоды (что нашло отражение в диалектной фитонимической номенклатуре румынского, болгарского и турецкого народов – см. ниже).

Все части растения содержат флавоноиды, а также токсичные алкалоиды конвольвин и конволюмин и имеют горький вкус, поэтому ни крупный, ни мелкий рогатый скот ими не питается. В *Clematis* ‘клематис’, *Humulus lupulus* ‘хмель обыкновенный’, см.: [Домосилецкая 2009а; 2009б; 2010].

² Известны лианы: опирающиеся, корнелазящие, вьющиеся, усиконосные или листолазы.

принципе растение ядовито, но ни у одного народа ядовитость его, как показывает исследование, не подчеркивается и в языке не отражается. В смесях с другой зеленью летом व्युнок часто в большом количестве дают в качестве корма свиньям и никаких признаков отравления при этом не замечается.

Классификация балканских ономаσιολογических моделей номинации *Convolvulus* व्युнок может выглядеть следующим образом³.

1. Глагольные мотивации

1.01. 'крутить, скручивать, вить, вращать': алб. *dredhje* (*arash*, *e arës*), *dredhkëz* ← *dredh* 'крутить, вить, вращать'; рум. *volbură*, *volvură*, диал. *volbură mică*, *bolbură*, *holbură*, *holboră*, *holbură mică* < лат. *volvula* ← *volvere* 'катить, вращать, крутить'; серб., хорв. *provonjica*, *повивка*, макед. *повивка*, болг. *повеица*, (*полска*) *повицица*, диал. *повой* < слав. **вити*.

1.02. 'волочить(ся), тащить(ся)': серб. *слак*, диал. *длак*, *злак*, *свлак*, *мали слак*, *њивни слак*, *појуски слак*, *польски слак*, *слаковина*, *слакућ*, *слатак*, *слачак*, *слачац*, *слачика*, *слатковина*, *сладофата*, болг. диал. *слачец*, *слачка*, *дива слачка*, *свлак*, *съвлак*, *съвлек*, *всеvlak* < слав. *(*сѣ*)/*влек*-/*(*сѣ*)/*влак*-.

1.03. 'завертывать, закутывать': алб. диал. *mushllinzë*, *pështjellës*, *pështjellcë*, *përshëllezë*, *gështallë*, *shtjellinzë*, *shtjellizë* ← *mbështjell* 'закутывать, обертывать, завертывать' ← *shtjell* 'бросать, швырять, кидать'.

1.04. 'плести, сплестать(ся)': н.-греч. *περίπλοκάδα*, *περίκοκλάδα* ← *περίπλέκω* 'усложнять, запутывать', *περίπλοκος* 'сложный, запутанный' ← *πλέκω* 'вязать, плести, заплетать'; болг. диал. *сплит* ← *сплитам* 'сплестать, заплетать', ср. болг. литер. *сплит* 'веноч, связка кукурузы, лука и проч.', а также макед. *сплит* '*Cuscuta* (повилика)'⁴.

³ Основные лексикологические источники (см. список литературы): БЕР; Вежинов 1883; Давидов, Явашев 1939; Козаров 1925; Младенов 1941; РБЕ 1977–2000; РСКНЈ 1962; Симоновић 1959; Хориков, Малев 1980; Шпис-Фулум 1995; Borza 1968; Butură 1979; DWEE; FEB; FGSSH; Lloshi 2010; Papahagi 1963; Scutari 2005; Sejdiu 1989; Skok 1971–1973; Šulek 1879; Ανδριώτη 1967. В тексте ссылки на них не приводятся.

⁴ Повилика – растение, не имеющее корней и листьев, стебель ее нитевидный или шнуровидный, желтоватый, зеленовато-жёлтый или красноватый; повилика обвивается вокруг растения-хозяина, внедряет в его ткань присоски-гаустории и питается его соками.

1.05. 'связывать': алб. диал. *lidhc* ← *lidh* 'связывать, соединять'.

1.06. 'сжимать': алб. диал. *lule strigle, stringël, strëngël, shtrëngë* ← *shtrëngoj* 'жать, сжимать' < лат. *stringere* 'натягивать, сжимать, стягивать'.

1.07. 'прикреплять, скреплять': алб. диал. *ngjits, lulengjitse* ← *ngjit* 'прикреплять, приклеивать'⁵.

1.08. 'расстилать': алб. диал. *bar shtroje* ← букв. 'расстилающая(ся) трава' ← *shtroj* 'расстилать, раскладывать'.

1.09. 'висеть': алб. *lulekacivare* ← *lule* 'цветок' + экспрессивный префикс *kaca-* + *vare* ← *var* 'вешать', ср. тур. *akasma* Clematis 'кле-матис, ломонос' также 'вьющаяся лиана' ← *ak* 'белый' (по окраске цветков) + *asma* 'висячий' (← *asmak* 'вешать, подвешивать'; ср. *asma* 'вьющиеся, ползучие растения, лианы') [Тюркизмы 2010].

1.10. 'стрелять, поразить (о болезни)': болг. диал. *устреличе* ← *устреля* 'застрелить; поразить (о болезни)', *стрелá, стрелвам* 'стрелять'. С одной стороны, это название может быть, связано с тем, что растение, будучи сорняком, как болезнь массово поражает виноградники. С другой стороны, оно может соотноситься с понятием 'побег, молодая поросль' (см. ниже 2.01.), поскольку особенно активно вьющейся частью растения является именно конец побега, его молодая отросшая часть, а в разных языках лексическое оформление понятия 'побег' иногда происходит именно от глагола 'стрелять', то есть 'то, чем выстрелило растение' (см. англ. *to shoot* 'стрелять' → *shoot* 'побег').

1.11. экспрессивные образования: болг. диал. *бухтица* ← ономат. *бух!* (→ *бухам, бухвам* 'бухать, ударять с шумом', ср. также *бухвам* 'буйно разрастаться; всходить, подниматься – о тесте', *бухлат* 'развесистый, кудрявый, пышный').

Итак, все глагольные признаки мотивации фитонима связаны с такой морфологической особенностью растения, как *вьющийся стебель*. Все они отражают отношение «растение – растение» (вьюнок обвивает другие растения, крутится вокруг них, закутывает, оплетает и т.п., а также поражает в качестве болезни). Никаких признаков, отражающих отношение «растение – человек», ни в одном из балканских языков не обнаружено.

⁵ Ср. также диал. (в Центральной Албании) *lule njica* 'Viscaria смолка' и *ngjitës* (в Химаре) 'подмаренник цепкий, царапница (*Galium aparine*)'. Оба растения при прикосновении к ним человека либо прилипают к одежде или телу, либо цепляются шершавым стеблем.

2. Именные мотивации

2.1. 'молодые побеги, молодая листва': н.-греч. *κληματίδα* < др.-греч. *κλήμα* 'побег, отломанный для прививки (винограда), черенок; ветвь; ползучий стебель' ← *κλάω* 'ломать, отламывать', ср. производное *κληματίς* 'веточка', *pl.* 'сучья, хворост'⁶; хорв. *брстаница*, ср. литер. *брст* 'молодые побеги, свежая молодая листва' < слав. **brǣstь* 'нечто лопнувшее, проклюнувшееся, молодое, растущее' (ср. болг. *бърсте* 'корм для скота из листьев деревьев и кустов', рус. диал. *брость* 'почка').

3. Метафоризация

3.1. По форме цветка

3.1.1. 'шатер; навес; зонт': алб. диал. *çadër* (< тур.), *llumbrelja Shën Meris* 'зонтичек святой Марии' (арбреши Калабрии); серб. диал. *бијели чадор*, *чадорчић*, *бијели чадорчић* (Босния), *чадрче*; макед. *шаторче*; болг. диал. *чадърче* (все из тур. *çadır*, *çatır* 'шатер, кибитка, палатка').

3.1.2. 'платье, платьице; юбка': н.-греч. диал. *φουσανάκι* *dim.* ← *φούστα* 'юбка', *φουσάκι* 'женское платье' (< ит.); рум. диал. (Трансильв.) *fusta doamnei* 'платье госпожи', *fusta rîndunicii* 'платье ласточки', *roala Maicii Domnului* 'подол Божьей матери', *roala rîndunicii* 'подол ласточки', *rochia rîndunelei* 'платье ласточки', *rochița rîndunicii* 'платьице ласточки', *rochița păsăricii* 'платьице птички' < нгр. *φουσάκι*; болг. *роклица*, *рокличка*, *бела рокличка*, *дива рокличка*, *дива бела рокличка*, *полска роклица* – где *роклица* 'платьице' < серб. *рокља* < венг. *rokol(y)a* < бавар.-австр. *Röckel* = нем. *Röcklein* 'платьице'.

3.1.3. 'чашечка, маленький сосуд для жидкости': алб. диал. *lulefilxhani* 'цветок-чашечка' ← *lule* 'цветок' + *filxhan* 'чашка' < тур. *fincan* 'чашка, чашечка'; серб. *туталка* < серб., хорв. диал. *tuta* 'ночной горшок' Возможно, из алб. *tytë* 'дуло, отверстие (воронкообразное) воронка' < лат. *ducta* < *dūco*, *ducere* 'водить, проводить, вытягивать, протягивать' [Skok 1973: 529].

⁶ В н.-греч. семантическое развитие слова отклонилось, в основном, в сторону обозначения винограда: *κλήμα* 'виноградная лоза', *κληματίδα* 'виноградная ветка, побег; стелющееся (ползучее) растение', *κληματάρια* 'виноградная лоза; беседка, увитая виноградом' и др.

3.1.4. ‘зурна’: болг. диал. зурличка букв. ‘дудочка, маленькая зурна’ < тур. *zurna*.

3.1.5. ‘хохолок’: болг. диал. червена чучулига, червено чучюлига ‘красный хохолок’ < чучул экспрес. ‘хохолок (у птицы)’ перен. ‘ненужное украшение’.

3.2. По форме длинных вьющихся стеблей

3.2.1. ‘телеграфные провода’ (позднее, ср. рус. *граммофончики* – форма цветка): болг. диал. телеграф, тилиграф, телеграфче, диво телеграфче.

3.2.2. ‘вериги’: болг. диал. веруга < верига («понеже има коленчато стъбло като верига» [БЕР]) < слав. верига < верати ‘совать’ [Фасмер 1964: 299]. Сходство не по форме стебля, а по функциям – обертывание, опутывание.

3.2.3. ‘корзинка, плетенка’: болг. диал. кошари (< общеслав. *košъ*, ср. болг. *кош* ‘большая корзина, верша, плетеный амбар’, *кошара* ‘овчарня; загон для скота’, *кóшер* ‘улей (плетеный)’ и др.).

3.2.4. ‘борода’: рум. *barba-împăratului* ‘борода императора’

3.3. По времени цветения (цветки закрываются к вечеру и в пасмурную погоду и раскрываются ранним утром)⁷: рум. диал. *bună dimineață* ‘доброе утро’, *zorele, zoreă, zori* ‘заря, рассвет’, *a zori* ‘светать’ (< слав.), *adormițele* (< *a adormi* ‘засыпать’), *răcorele* (< *răcoare* ‘прохлада, холодок, утренняя свежесть’, *dim. răcorel*); болг. *заран-вечер*; тур. *gündüzsefası* (*gündüz* ‘вечер’ + *sefa* ‘наслаждение, веселье, беззаботность’).

Итак, все метафорические наименования вьюнка в балканских языках связаны с внешними морфологическими особенностями строения растения (форма цветка и стеблей), а также со временем цветения. Никакие внутренние свойства и специфические особенности растения, полезные или вредные для человека, по обнаруженным метафорам не прослеживаются.

4. Эпитеты и названия по этиологическим легендам

4.1. ‘поп, священник’: рум. *poroneț* (< слав.); серб. *попонац*, диал. *попанац, попунац, папонац*; болг. *попенец*. Эпитет частотен в славянской фитонимии, ср.: рус. *поповник* ‘нивяник обыкновенный (*Leucanthemum vulgare*), ромашка луговая’, *большой по-*

⁷ Ср. англ. *morning glory* ‘вьюнок (букв.: утренняя радость)’

повник (канупер бальзамический (*Pyrethrum majus*), диал. *попёнок* 'Convolvulus', болг. диал. *попова лъжичка* рум. *runga-porii* 'пас-тушья сумка (*Capsella bursa pastoris*)', серб. диал. *попина кана* 'водосбор (*Aquilegia vulgaris*)', *поповак*, *поповац*, *попонац* 'повилика (*Cuscuta*) и др.

4.2. 'госпожа' (по восприятию цветка как женского платья): рум. диал. (Транс.) *fusta doamnei* 'платье госпожи' (< нгр. *φοῦστα* 'юбка'); болг. диал. *кадънче* (< тур. *kadın* 'женщина; госпожа' + суф.; ср. болг. *кадъна* 'замужняя турчанка', диал. *кадънка* – все виды дикого мака).

4.3. 'блудница' (с пейоративной окраской): серб. диал. *дивја курвица* = *дивја* 'дикая' + деминутив (< общеслав. **kuryvъ* 'блудница' Genetiv. ← **kury* 'курица' → 'потаскуха' [Фасмер 1967. 2: 423-424])⁸.

4.4. теонимические названия: алб. (Калабрия) *llumbrelja Shën Meris* 'зонтичек Святой Марии'; рум. диал. *sătașa lui Dumnezeu* 'рубашка Бога', *sătașa domnului* 'рубашка господа', *sătașa Maicii Domnului* 'рубашка Божьей матери', *roala Maicii Domnului* 'подол Божьей матери', *fusta doamnei* 'юбка Богородицы'

Все метафорические эпитеты обнаруживают «женскую» семантическую направленность, что может объясняться уподоблением цветка длинной женской расширяющейся к подолу одежде (юбке, подолу платья). Использование лексемы *поп*, возможно, также связано с типом одежды – с длинными широкими одеяниями православных священнослужителей – стихарем и ризой (фелонью).

5. Уподобление другим растениям

5.1. н.-греч. *κισσάμπελος* ← *κισσός* 'плющ' + *ἀμπέλι* 'виноградник', *ἀμπέλος* 'виноград; виноградник'. Также ср.: алб. книжн. *shermashek* (< тур. *sarmaşığı* 'плющ' ← *sarmaştak* 'переплетаться, сплетаться'); болг. диал. *сарамашик* 'плющ' (< тур.)⁹.

6. Заимствования

6.1. алб. диал. *morenxë* (← ? *moraçë* 'сладкий укроп, фенхель' < южнослав. **moraçь* *id.*, серб. *морач* *id.* (*Foeniculum vulgare*), болг. диал. *морач* '*Artemisia vulgaris* (полынь)').

⁸ М. Фасмер приводит аналогию с франц. *cocotte* 'курочка' и 'проститутка'.

⁹ В данном случае имело место не столько уподобление вьюнка плющу, сколько переосмысление заимствованного слово.

6.2. рум. диал. *poroneț* < серб. *попонац*, *попанац*, *попунац*, болг. *попенец*.

6.3. болг. диал. *дива джефа*, *цвете джефа*, *дива ачик джефа*, *сефа* (< тур. *asik* 'открытый', *sefa* 'мученье, страдание').

6.4. К заимствованиям можно отнести также перечисленные выше в составе других групп фитонимы, изначально проникшие в диалектную речь в ином значении – как названия реалий быта и предметов одежды, но в силу метафоризации функционирующие в них и в качестве названий выюнка, ср.: алб. диал. *çadër*; серб. диал. *бијели чадор*, *чадорчић*, *бијели чадорчић*, *чадрче*; болг. диал. *чадърче*; алб. диал. *lulefilxhani*; рум. диал. *fusta doamnei*, *fusta rîndunicii*, *rochia rîndunelei*, *rochița rîndunicii*, *rochița păsăricii*; болг. *роклица*.

Выводы. В наименованиях выюнка (*Convolvulus*) форм, которые охватывали бы все балканские языки, не обнаружено. Широко представлен как фитоним только турцизм *çadır*, *çatır* 'шатер' (см. 3.1.1), весьма распространенный и в своем основном значении.

Взаимных заимствований в данном случае также почти не отмечено – наблюдается лишь редкое влияние южнославянских диалектов на диалектные румынские и албанские образования: *poroneț* (см. 3.1.1) и предположительно *moraçë* (см. 6.1).

Если иметь в виду различные аспекты номинации растений, то при наименовании *Convolvulus* в балканских языках преобладает или представлен единственно *характеризующий аспект*, то есть узнавание растения по его характерным признакам. Практически все наименования выюнка учитывают исключительно его внешние признаки. *Функциональный аспект* номинации, связанный с практическим использованием человеком природных ресурсов, не представлен вообще (что естественно, так как это растение не включено в хозяйственную практику). Некоторым исключением является опора на данную функцию в негативном смысле, ср.: болг. *устреличе* (см. 1.10.), возможно и н-греч. *κισσάμπελος* букв. 'плющ + виноград' (см. 5.1.) – по способности сплошь поражать участки виноградников). *Культурно-мифологическое* освоение человеком растительного мира отражено только в восточно-романских наименованиях выюнка и (под влиянием итальянского) в калабрийских говорах албанского. Никаких мотивировочных

признаков, отображающих приписываемые предмету мысли *ирреальные свойства и качества* и свидетельствующих о сохранении языческих представлений о растении, ни в одном из балканских языков не выявлено.

Что касается ономаσιологических сходжений, то их также на общевалканском уровне не установлено вообще. Относительно распространенными на Балканах можно считать следующие мотивационные модели (мотивировки, ономаσιологические признаки, а также метафоры): (1) 'крутить, скручивать, вить, вращать' (рум., алб., южнослав.); (2) 'платье, юбочка' (рум., южнослав., н-греч.); (3) 'утренний цветок', 'цветок зари (раскрывающийся на утренней заре и зарывающийся на вечерней заре)' (рум., болг., тур.).

Остальные модели представлены значительно уже: (1) 'плести, сплести' (болг., макед., нгр.); (2) 'висеть, свешивать' (алб., тур.); (3) 'молодые побеги, молодая листва' (хорв., нгр.); (4) 'чашечка, маленький сосуд' (алб., серб.); (5) 'госпожа' (рум., болг.).

Таким образом, этнолингвистическая специфика в мотивациях названий вьюнка (*Convolvulus*) преобладает, однако при этом наблюдается все же определенный параллелизм в образном мышлении разных балканских народов.

Литература

БЕР – Български етимологичен речник / Съст. В. Георгиев, И. Гълъбов и др. Т. I – VI. София, 1971–2002.

Вежинов С. Д. Азбучен списък от българските имена на главните и по-известни растения // Наука. 1883. Т. III. Кн. II. С.309–325.

Давидов Б., Явашев А. Материали за български ботаничен речник. София, 1939.

Домосилецкая М. В. Фитоним *Clematis* клематис, или ломонос в балканских языках и диалектах // Индоевропейское языкознание и классическая филология – XIII. Материалы чтений, посвященных памяти проф. И. М. Тронского. СПб, 2009. С. 139–153 (ИЛИ РАН). (a)

Домосилецкая М. В. Фитоним *Hedera helix* плющ обыкновенный в балканских языках и диалектах // Вопросы теории языка и методики преподавания иностранных языков. Сборник трудов III

международной научной конференции (5-7 июня, 2009, Таганрог, Россия). Таганрог, 2009. Ч. 2. С. 53–57 (Таганрогский государственный педагогический институт). (б)

Домосилецкая М. В. Фитоним *Himulus lupulus* 'хмель обыкновенный' в балканских языках и диалектах // Индоевропейское языкознание и классическая филология – XIV. Материалы чтений, посвященных памяти проф. И. М. Тронского (21-23 июня 2010 г.). СПб, 2010. Ч. I. С. 222–234 (ИЛИ РАН).

Козаров М. Българските народни имена на растенията // Сборник на Българската Академия на науките. София, 1925. Т. XX. С. 3–90.

Младенов С. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София, 1941.

РБЕ – Речник на българския език. София, 1977–2000.

РСКНЈ – Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Књ. II. Београд, 1962.

Симоновић Др. Ботанички речник. Имена биљака. Београд, 1959.

Фасмер 1964 – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и дополн. О. Н. Трубачева. М., 1964–1973. Т. 1–4.

Хоригов И. П., Малев М. Г. Новогреческо-русский словарь. М., 1980.

Шпис-Ђулум М. Фитонимија југозападне Бачке (коровска флора) // Српске дијалектолошки зборник. Књ. 41. Београд, 1995. С. 397–490.

Borza A. Dicționar etnobotanic. București, 1968.

Butură V. Enciclopedie de etnobotanică românească. București, 1979.

DLRM – Dicționarul limbii române moderne. București, 1958.

DWEE – Dictionary of weeds of Eastern Europe: Their common names and importance. Amsterdam etc., 1987.

FEB – Fjalor i emrave të bimëve: Dictionary of plant names. Tiranë – Prishtinë, 2003.

Fjalor – Fjalor i gjuhës shqipe. Tiranë, 1954.

FGSSH – Fjalor i gjuhës së sotme shqipe. V. I–II. Prishtinë, 1981.

Lloshi Xh. Fjalor i emrave të bimëve dhe të kafshëve shqip-latinisht dhe latinisht-shqip. Tiranë, 2010.

Papahagi T. Dicționarul dialectului aromân general și etimologic. Ed. a 2-a. București, 1974.

Scutari P. I nomi delle piante nella comunità albanese del Pollino lucano. Università della Calabria, 2005.

Sejdiu Sh. Çështje të onomasiologjisë fitonimike romane dhe ballkanike. Prishtinë, 1989.

Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knj. I – III. Zagreb, 1971–1973.

Šulek B. Jugoslavenski imenik bilja. Zagreb: Jugoslavenska akademija, 1879.

Ανδριώτη Ν. Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής. Θεσσαλονίκη, 1967.

ÎMPRUMUTURILE INTERDIALECTALE DIN PERSPECTIVA AMESTECULUI DE COD

The data supplied in the present article seem to substantiate an opinion expressed by the historians¹ as to which many Epirots emigrated to the Romanian Lands ever since the 17th cent.. There are² even assertions as to the language they spoke: “Selon Vakalopoulos..., l’essor démographique détermina une partie de la population de la Grèce à chercher fortune ailleurs: avec ceux qui élargisaient ainsi le champ de leur activité commerciale, il y avait aussi des réfugiés à la suite de chaque révolte réprimée par les Turcs. La plus part des nouveaux venus qui accédèrent aux dignités dans les Pays roumains étaient, à cette époque originaires d’Epire. Pour les habitants valaques de la région, faire carrière dans les Principautés était d’autant plus facile qu’ils parlaient un dialecte du roumain (cependant, bilingues, ils étaient aussi hellénophones, ce qui les définissait comme des étrangers dans le face-à-face avec leurs rivaux autochtones).

While the Aromanian elements in the writings of metropolitan Dosoftei³ were documented, at the turn of the 19th cent. there was a larger orientation in the sense of uniting Romanian with its dialect. Gheorghe Constantin Roja published in Pesta in 1808 his Εξετάσεις περί των ρωμαίων ή των ονομαζόμενων Βλάχων...⁴ in which he identified the Aromanian/Vlach dialect to Romanian. One year later he published “Măiestria ghiovăsirii românești cu litere latinești care sunt literele românilor ceale vechi spre polirea a toate ginta românească cei din coace și cei din coló de Dunăre” (the art of reading Romanian with Latin characters which are the old letters of the Romanians for the education of the whole nation north and South of the Danube) a plea for the unification of the two. Nicolae Ianovici from Pesta, a lesser known author conceived a dictionary which

¹ Ariadna Camariano Cioran, *L’Epire et les Pays roumains*, Iannina, 1984.

² See Andrei Pippidi, *Entre heritage et imitation. La tradition byzantine dans les Pays roumains. Nouvelles reflexions, vingt ans après*, in *Relations Greco-Roumaines Interculturalité et identité nationale*, Atena, 2004, p. 28.

³ Vezi I. Gheție, *Contribuții la istoria trecerii lui ea la e. Prezența lui ea în Muntenia la începutul sec. al XVII –lea în Limba română*, anul XVII, 1968, 6, p. 501-508.

⁴ Its complete title reads: Εξετάσεις περί των ρωμαίων ή των ονομαζόμενων Βλάχων όσοι κατοικούν αντιπέραν του Δουνάβεως, επί παλαιών μαρτυριών τεθεμελιωμένοι (Researches on the Romans or Vlachs as they call those living at the South of the Danube relying on old evidence).

illustrated this ideal.⁵ The trend was short lived a fact best illustrated by the fact that Mihail Boiagi who in 1813 published in Vienna a grammar of Aromanian , by 1823 published in the same place a grammar of Greek inviting his target public, the Vlachs, to learn that language.

In the present article we bring to the fore for the first time in the specialized studies Aromanian lexical items found in different Romanian manuscripts of the 18th cent. (dictionaries, treatises, poems , recipes) found in the course of our own original research. We are attempting to make out why, when and where the code-mixing occurs. We initially resort to tools provided by the bibliography of the nineties to finally have recourse to newer trends.

The words discussed are 1. lexemes which only exist in Aromanian: **Avrie** “dove”, **Bușe** “scarecrow” **buște** “swollen baloon” 2. lexemes with a slightly different form in Romanian i.e **A arupe** vs **/a rupe** “to torn”, **Dafn** vs **dafin** „bayleaf”, **Paliu** vs. **pai** „straw”, **Rândurea** vs. **Rândunică** “swallow”, **Mărmânt** vs. **mormânt** „grave”, **Neavre** vs. **nervi** „filé”, **Trandafil** vs. **trandafir** “rose”, **Scriez** vs **a scrie** “to write”, **Sealină**, **Selină** vs, **țelină** „celleriac”. 3. lexemes with identical forms but different meanings: **A fugi**: Rom. “to run” Arom. “to leave”, **Foale** Rom. “belly” Arom. „leaves”, **Luna** Rom. “moon; month” Arom. “hazelnut”, **Puiet** Rom. “col” Arom. “eaves”, **A tinde** Rom. “to tend”, Arom. “to stretch”.

The answers we provide is that all the code-mixings are intra-sentential, they might prove referential metaphoric or even directive. According to the typology established by Pieter Muysken⁶ they are insertion with a tendency to become congruent lexicalization.

Dorim să menționăm de la început că ne asumăm transpunerea unor teorii și concepte specializate pe conversație și limbaj contemporan la segmente de discurs exprimate în scris și aparținând trecutului. Am recurs la această soluție din convingerea că datele noastre fac parte din același fenomen lingvistic al amestecului de cod.

Amestecul de cod (Code-mixing) a fost definit ca folosirea alternativă a elementelor luate din două limbi diferite sau din două dialecte diferite în aceeași conversație sau chiar în aceeași frază sau, după expresia lui Gumperz⁷ “o juxtapunere în același schimb de limbaj a unor pasaje aparținând unor sisteme sau subsisteme gramaticale diferite”.

Obiectul articolului de față îl formează împrumuturile interdialectale din aromână în română extrase dintr-un corpus manuscris în lumina diverselor definiții date acestui concept. Corpusul este format din surse manuscrise de la sfârșitul secolului la XVIII-lea, cuprinzând

⁵ Written between 1815-1821 and kept at BAR in Ms. rom. 5450, 5451 and Ms. gr.1345.

⁶ Pieter Muysken, *Bilingual speech: A Typology of Code-Mixing*, Cambridge, 2000.

⁷ J.J.Gumperz, *Discourse Strategies*, Cambridge, 1982.

un dicționar grec-român, acte administrative din condicile domnești, un tratat de popularizarea medicinei, miscelane de texte destinate unor scopuri didactice și un manuscris literar (în total 8 manuscrise însumând mai mult de 800 de file). După cum va fi destul de evident, în ciuda unui corpus voluminos, împrumuturile sus-menționate nu sunt numeroase. Scopul demersului nostru este acela de a defini pe de-o parte mai bine amintitele împrumuturi iar pe de altă parte pentru a se constitui într-o contribuție la discuția privind statutul de limbă separată, în sensul că susținem fără echivoc statutul de dialect, al aromânei.

Analiza pe care o facem mai jos se află în complementaritate atât cu studiile istoricilor cât și cu cele de istoria limbii române. Astfel fenomenul emigrării epiroților spre țările române a făcut obiectul unei monografii⁸ iar A. Pippidi a făcut explicit referire la instrumentul lingvistic de care ei se foloseau⁹: “Selon Vakalopoulos., l’essor démographique détermina une partie de la population de la Grèce à chercher fortune ailleurs: avec ceux qui élargisaient ainsi le champ de leur activité commerciale, il y avait aussi des réfugiés à la suite de chaque révolte réprimée par les Turcs. La plus part des nouveaux venus qui accèderons aux dignités dans les Pays roumains étaient, à cette époque originaires d’Epire. Pour les habitants valaques de la région, faire carrière dans les Principautés était d’autant plus facile qu’ils parlaient un dialecte du roumain (cependant, bilingues, ils étaient aussi hellénophones, ce qui les définissait comme des étrangers dans le face-à-face avec leurs rivaux autochtones).”

Din punctul de vedere al istoriei limbii române sau mai specific al istoriei dialectului aromân demersul nostru pare să completeze cu exemple din limbajul natural o tendință conștientă de unificare a românei cu aromâna. Este vorba despre un curent inițiat de Gheorghe Constantin Roja “cetățeanu academicesc și candidat clinicesc doftor în spitalu Universității ungurești din Pesta”¹⁰ care publica la Pesta în 1808 lucrarea sa intitulată Εξετάσεις περί των ρωμαίων ή των ονομαζόμενων Βλάχων...¹¹ lucrare care ajungea în privința limbii la concluzia

⁸ Ariadna Camariano Cioran, *L’Epire et les Pays roumains*, Iannina, 1984.

⁹ Andrei Pippidi, *Entre heritage et imitation. La tradition byzantine dans les Pays roumains. Nouvelles reflexions, vingt ans après*, in *Relations Greco-Roumaines. Interculturalité et identité nationale*, Atena, 2004, p.28.

¹⁰ Vezi *Măiestria ghiovăsirii românești...*, Buda, 1809.

¹¹ Titlul complet este : Εξετάσεις περί των ρωμαίων ή των ονομαζόμενων Βλάχων

identității dintre dialectul aromânesc și română. Un an mai târziu același autor publica o lucrare intitulată “Măiestria ghiovăsirii românești cu litere latinești care sunt literele românilor ceale vechi spre polirea a toate ginta românească cei dincoace și cei dincoló de Dunăre” în care făcea o pledoarie pentru unificarea dacoromânei cu aromâna și aplicarea unui purism care “să îndepărteze toate cuvintele ceale streine”.

Un autor mai puțin cunoscut este Nicolae Ianovici care a trăit la Pesta, de la care ni se păstrează niște dicționare, de fapt schița și apoi un dicționar finit grec-maghiar-german-român¹², în care partea de română este astfel concepută încât să ilustreze cele expuse de autor în prefață și anume că:

“Prin acest dicționar se demonstrează că, și în interiorul, și în exteriorul Dunării, românii sînt cu adevărat coloniști de la Roma și de aceea ne numim romani sau latini și nu vlahi sau macedonovlahi cum unii dintre ai noștri au îndrăznit să ne numească. Pentru că atunci când cel incorect numit vlah este întrebat ce neam e, răspunde *eu escu Rămănu* sau *Romănu*, “adică eu sînt roman sau român”¹³.

Ilustrînd practic concepția lui Roja, dicționarul lui Ianovici, datat 1815-1821, dă o variantă construct fără niciun corespondent în realitate, deși scopul pentru care fusese alcătuit era unul practic, punerea la îndemîna aromânilor din Imperiul Habsburgic a unui instrument valabil de lucru. După expresia lui Victor Papacostea, dicționarul a fost redactat “dintr-o nevoie adînc resimțită în mediul polietnical al orașelor austro-ungare de altă dată. Se știe că în aceste orașe, invadate de fluxul unei mari mișcări economice – dirijată din imperiu și dusă cu oameni de toate limbile – elementul macedo-român ocupa un loc de frunte”. “Era firesc”, conchide V. Papacostea, ca “această misiune economică – întovărășită de o ridicare pe plan social, – să deștepte în spiritul macedoromânilor, o dată cu conștiința puterii, și mândria grupului etnic căruia aparțineau”¹⁴.

οσοι κατοικοῦν ἀντιπέραν τοῦ Δουνάβεως, ἐπὶ παλαιῶν μαρτυριῶν τεθεμελιωμένοι (Cercetări asupra romanilor sau vlahilor așa cum se numesc cei care locuiesc dincolo de Dunăre bazate pe vechi mărturie)

¹² Păstrate la BAR sub cotele Ms. rom. 5450 și 5451 și Ms. gr.1345.

¹³ V. Papacostea, *Pentaglosarul lui Nicolae Ianovici* în Cornelia Papacostea – Danie-Iopolu (ed.), Victor Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983, pp. 406-410.

¹⁴ *Ibidem* p. 410. Modelele lucrării erau dicționarul german-maghiar și maghiar-german apărut în 1809 precum și *Lexicon trilingue latino-hungarico-germanicum ad duc-tum lexici scholarici Schelleriani et kirschiani-Borniani elaboratum, ac vocabulis Medii Aevii terminisque scientiarum technicis, ubique distinctis auctum. Addito terminorum*

Dicționarul lui Ianovici era aproape contemporan cu *Dicționarul rumânesc, latinesc și unguresc* (Lexiconul de la Buda) apărut în 1822-23 sub patronajul episcopului Ioan Bobb și, deși primise toate aprobările necesare apariției, nu s-a publicat niciodată. Autorul a fost probabil conștient de semnificația și rolul covârșitor ale lucrării amintite.

Curentul unificator de la începutul sec. al XIX-lea pe care îl aminteam mai înainte pare să fi avut o intensitate din ce în ce mai mică pe măsura depărtării fizice de teritoriul românesc. Mihail Boiagi, compunea în 1813 la Viena o gramatică de aromână menită a-i face pe aromâni ca “departe de a se rușina de limba lor să o considere o mândrie”¹⁵. Entuziasmul lui Boiagi a fost după toate aparențele de scurtă durată. Crearea statului grec l-a făcut probabil să realizeze că încercarea sa de consemnare, normare și impunere în forma de învățământ în care era implicat a aromânei nu avea sorti de izbândă astfel încât a sfârșit prin a le propune elevilor săi soluția deprinderii limbii grecești, limba vehiculară cu care eventual aceștia erau deja obișnuiți. În 1823 Boiagi a publicat la Viena o gramatică a limbii grecești¹⁶ compusă de el încă din 1820.

Cu toate aceste elemente în minte putem acum să ne expunem o parte din datele rezultate din noua noastră cercetare. Anticipând trebuie să arătăm că punem în discuție în premieră dinamica fenomenului interdialectal.

O abordare non-tehnică a corpusului amintit ar menționa existența într-un enunț preponderent daco-românesc a unor elemente aromânești în interiorul grupului nominal și a celui verbal.

Avem așadar:

Lexeme inexistente în dacoromână

Avrie “porumbel, turtura”

Bușe “sperietoare” sau (după o altă lecțiune posibilă) buște “balon umflat”

Lexeme cu forme ușor diferite față de contra-părțile lor din dacoromână

Arupe “a rupe”

juridicum imprimis in jure hungarico usitatorum, glossario, publicat la Viena în 1818 ambele redactate de Joseph von Marton profesor de literatură maghiară la Universitatea din Viena.

¹⁵ Mihail Boiagi, Γραμματική ρωμανική ήτοι μακεδονοβλάχικη, Viena, 1813, p.11.

¹⁶ Σύντομος Γραμματική της γραικικής γλώσσας χάριν της νεολαίας εν τη Επικρατεία του Καίσαρος ευρισκομένων Γραικών.

Dafn “dafin”
 Paliu “pai”
 Rândurea: “rândunică”
 Mărmânt”mormânt”
 Neavre “filé (dintr-un fel de carne)”
 Trandafil “ trandafir “
 Scriez “a scrie “
 Sealină, Selină “țelină”

Lexeme cu forme identice în dacoromână dar cu sensuri diferite

A fugi “ a pleca”
 Foale “frunze “
 Luna “alună “
 Puieț¹⁷ “ streășină”
 A tinde “a întinde “
 Spargu/ aspargu “ a dispersa” și “a distruge”.
 Spargere “distrugere “
 Vad “por “

În accepțiuni aparținând cu precădere bibliografiei de până la deceniul al nouălea al secolului trecut, conceptul de amestec de cod este subsumat celui de schimbare de cod. Acesta din urmă implică existența a cel puțin două entități distincte sau a două coduri distincte între care un vorbitor are libertatea de a opta¹⁸ conștient sau nu¹⁹. Aceste coduri se leagă în mintea vorbitorului într-o multitudine de feluri astfel încât la un moment dat se naște întrebarea dacă mai putem vorbi de două limbi diferite , așa cum o facem, spre pildă, atunci când ne referim la dicționarele fiecăreia dintre ele și dacă ele mai pot fi considerate două entități separate în mintea vorbitorilor²⁰. În consecință, orice observație

¹⁷ Forma sub care regăsim acest substantiv în Dicționarul lui Tache Papahagi este *poiata* cu var. *puiată* și pl. *Poieti* /*puieți* (forme reproduse și de Apostol N. Caciuperi în *Dicționar român-aromân*, București , 1996, *sub streășină*). În Dicționarul grec român din 1796 editat de noi ca *Dicționar grec-român după alfabet*, București, 2005 (de acum încolo în text DGRA) apare la sg. cu forma *puieț* : *Puiețu puțului* (p. 219). Cuvântul dacoromân are forma generică *poiata* și sensurile (vezi DLR tom. VIII, partea a 4a, București) : 1. Grajd(Trans.) 2. (Trans.) adăpost de iarnă 3. Mold. Bucov.Trans. Dobr) cociină. 4. (Mold. Bucov. Trans. Oltenia)coteț pentru păsările de curte 5.(Mold. și Trans). colibă

¹⁸ Carol Myers-Scotton, *Codes and Consequences: Choosing Linguistic Varieties*, Oxford, 1998.

¹⁹ U. Weinreich, *Languages in Contact*, New York, 1953, p. 53.

²⁰ A.Tabouret-Keller, Sociolinguistics in France Current Research in Urban Settings, in *International Journal of the Sociology of Language*, 54, p. 515.

asupra schimbării limbii de către un vorbitor sunt deducții în legătură cu sensul pe care el îl dă acestei schimbări și trebuie să ne referim la condițiile sociale și psihologice speciale în care se face enunțul în acel loc și în acel moment. Ceea ce pentru un observator sunt două coduri separate din punct de vedere psihologic se transformă într-un singur sistem pentru vorbitor.

Vom încerca în continuare să determinăm ce fel de schimbări de cod am întâlnit în corpusul folosit pe baza unor criterii elaborate mai ales până în deceniul al nouălea al secolului XX, pentru ca apoi concluziile să se facă pe baza unor studii mai noi²¹.

Să remarcăm în primul rând că majoritatea exemplelor noastre se subsumează schimbărilor intrapropoziționale:

Dafn

Apoi să o speale cu apă fiartă cu coajă de dafn (146v Ms. rom. BAR 4841)

A fugi

Când fuge omul să scrie așa :fie calea lui întunecată și lunecuș...(Ms. rom BAR 4765, f. 38v)

Lună

și de acela să mănânce ca cât o lună dimineața și seara .(154 v Ms. rom. BAR. 4841)

Și în toate zilele să ia tiriacu ca o lună (Ms.rom.BAR, 933)

Mărmânt

...atât la intrarea în Erusalim câtu și la învierea din mărmanț (Condici domnești Rola 1 f.21 r)

Neavre

Nevrile dă morân (Condici domnești Rola 1 f.47 v)

Paliu

... Să le pisezi și să le amestici cu un paliu și cu zahar să le bei. (Ms. rom. BAR 4765 37v)

Rândurea:

...găinaț de rândurea (Ms.rom BAR 4765 f. 4v)

...găinați de rândurică mai nainte pân a nu cădea la pământu cu pământu cuibului si amestecă-o cu oțet (Ms. rom. BAR 4841, f.146v)

.... rămători sau urechi de măgariu sau peane de rândurea să ție în mînă (Ms. rom. BAR 4841, f.146v)

²¹ Avem mai ales în vedere lucrarea lui Pieter Muyskien, *Bilingual speech: A Typology of Code-Mixing*, Cambridge, 2000.

A sparge

Tu muză iubită/Erato dorită/Vin dă-mi sparge doru.....(Ms.rom BAR 409, f.64r)

Trandafil...

Alta fă o turtă de trandafil și o udă cu vin cald (Ms. rom. BAR 4841f. 125 v)

...și pune-le toate acestea în câțava apă de cicoare sau apă de trandafil ca să stea o noapte să să moaie și dimineața le fierbe și să stricori bine

Scriez

...Zaharia au fugit, noi vom scria... (Ms.rom BAR 4765 f. 33r)

...Si să scriem și aceste slove (Ms.rom BAR 4765 f. 33r)

Sealină Selină "țelină":

...Sămânță de selină (f.112r Ms. rom. BAR 933)

sămânță de anason și de selină (Ms. rom. BAR 4841f.154.)

Vad :

...și să-s lățească vadurile să pătrunză înăuntru mai lesne puterea ierburilor (Ms.rom BAR nr.933f. 101 r)

A tinde:

...și să o tinzi pe o pânză ca un plasture (Ms.rom.BAR 933, f.82r)

...bine să se facă ca mazărea apoi și sfărâmînd acestea bine *tinde-le* pe postav (Ms.rom.BAR 933, f.154v)

și i le leagă dasupra buricului și dup ce le vei lega *tinde-le* pe o pînză (Ms.rom.BAR 933, f.154v)

Superlativ ca în aromână

Când iaste mult fierbinte (Ms.rom. BAR 933, f. 122 r)

Genitiv ca în aromână

...sau au lăsat bolnavul lenevirea vreo obicuită *trudile a trupului* sau au vătămat (Ms.rom. BAR 4841, f. 61v)

Posibilele funcții pe care le îndeplinește Scd ar fi după Muysken Appel²²:

Referențială, deoarece ea se produce deseori din lipsa unor cunoștințe într-o limbă sau din lipsa ușurinței exprimării în acea limbă pe o anumită temă²³. Cele mai multe dintre exemplele noastre fac parte din această categorie.

²² R. Appel, P. Muysken, *Language Contact and Bilingualism*, Londra, Baltimore, Melbourne, Auckland, 1987.

²³ W.J.M. Levelt, *Speaking: From Intention to Articulation*, Cambridge, 1989, p. 1, specifică faptul că alegerea limbii se face în funcție de constrângerile mesajului preverbal. Astfel, un cuvânt dintr-o altă limbă este selectat pentru că se potrivește mai bine acestor constrângeri.

De asemeni un anumit cuvânt din una dintre limbile implicate poate fi din punct de vedere semantic mai potrivit :

Bușe “sperietoare”²⁴/buște “balon umflat” Nu brâncă umflată ci fată bulbucată ca pe **bușe/ buște**, ca pe **bușe / buște**, în munte să suire (Ms. rom BAR 5204 35r)....

Neavre menționat mai sus face parte dintr-un mercurial în care nu se găsește alt termen potrivit pentru noțiunea de “filé”.

Directivă în cazurile în care este direct implicat un ascultător. Această direcționare către ascultător poate lua mai multe forme. Una este excluderea unei anumite persoane prezente dintr-o secțiune a conversației. Opusul acestei situații este includerea în conversație a încă unei persoane care se află de față, folosindu-i limba.

Putem presupune că se subscriu acestei funcții , dacă presupunem că două dintre piesele corpusului nostru aveau în vedere și vorbitori de aromână (să ne facem mai bine înțelegi este vorba de dicționarul grec –român copiat în mediul mănăstiresc (Ms. rom. BAR 1577, DGRA) în care putem presupune că existau aromâni așa cum este însuși copistul iar apoi, caz și mai interesant, de tratatul de popularizarea medicinei , un “medic al casei” (Ms.rom BAR 933 și 4841) din care avem cele mai multe exemple și care pe lângă lexemele și frazele citate cuprinde și referiri extra-textuale din care putem să înțelegem că publicul-țintă putea să fie și la sud de Dunăre. Astfel este menționată constant marea, fructele de mare, fructe mediteraneene (scoate dintr-o năramză tot miezul și umple cu unt de dafin) precum și o frază care este:

... iar în ziua de astăzi unii din rumelioți o numesc βραχάβ” (Ms. rom. BAR 933, f. 58v)

²⁴ Mai multe sunt problemele acestui enunț. Prima este sensul cuvântului *buște/bușe* iar a doua este asocierea conjuncției *ca* cu Acuzativul adică într-un mod impropriu românei. Pentru sensul cuvântului *buște* găsim la N. Saramandu , Concordanțe etimologice și lexicale româno-albaneze în *Romanitatea orientală* p. 160 posibilitatea de a trimite la un cuvânt aromânesc provenit din albanezul *bushiq subst.* „balon umflat cu gura” sau adj „dolofan, durduliu”. În cazul celei de-a doua probleme presupunem o logică marcată de folosirea curentă a limbii grecești (practic o combinație între modurile de exprimare a comparației în română și greacă) în care comparația se exprimă cu conjuncția *οτι* („ca”) care cere Ac. Astfel sensul propoziției neclare din descântecul de mai sus pare să fie dacă citim *bușe*” fată bulbucată ca o sperietoare” iar dacă citim *buște* „ fată bulbucată precum un balon (bășică?!) umflat”. Cu totul alta este opinia Manuelei Timotin care reproduce textul în lucrarea sa *Descântecele manuscrise românești sec. XVII-XVIII*, București, 2010, p. 346. Ea consideră interpretarea corectă a cuvântului menționat în interiorul dacoromânei practic *buș* (vezi DA, tomul I, partea I *sub voce*) ca în expresia *de-a bușilea* în care caz sensul comparativului este adverbial respectiv “se suiră în munte de-a bușilea”.

După cum sunt și echivalări în turcă:

... căriia îi zic turcește pauk otu (Ms.rom. BAR 4841, f. 147v)

..și sãmânța de lirișnon căruia îi zic turcește debesil (Ms.rom. BAR 4841, f. 147v)

...Sau din doftorii și băuturi iuți cum iaste savina ce să zice turcește Kara ilgniși (Ms. rom. BAR 4841, f. 139r)

Poetică. E cazul limbajului bilingv care conține jocuri de cuvinte, glume etc. și care poate fi subsumat funcției poetice a limbajului

Tu Neptun le cheamă/ Gânduri ce mă seacă/Avri cu dulceață/ Voi dați-mi viață...(Ms.rom BAR 409, f. 63v)

Dacă considerăm funcțiile schimbării de cod din perspectiva lui G. Lüdi²⁵ găsim o abordare mai pragmatică a funcțiilor Scd și anume:

1) pentru a indica cui i se adresează un limbaj; Este identică cu funcția directivă menționată mai sus.

3) pentru un transfer de limbaj (e de obicei cazul citatelor dar și a cuvintelor adăugate seriilor sinonimice în Ms.rom BAR 1577, DGRA).

Logodnă și arvună, *căpară* (Ms.rom BAR 1577, DGRA p. 92).

Ucig și *mi-astric* scot din mijloc (Ms.rom BAR 1577, DGRA, p. 60).

Sealină țeler (Ms.rom BAR 1577, DGRA, p. 334).

Poplack²⁶ stabilește o ierarhie a frecvenței constituentilor care pot fi schimbați.

În categoria de schimbări intrapropoziționale substantivele, ca și în cazul nostru, sunt cele mai adeseori schimbate pentru că ele sunt relativ libere de restricții sintactice.

Concluzii

Schema mai nouă de interpretare propusă de Muysken²⁷ ne conduce la concluzia că amestecurile de cod trecute de noi în revistă, toate intra-propoziționale se subsumează fie procesului de inserție (care presupune inserția unor lexeme dintr-o limbă sau dialect în structura celeilalte limbi sau dialect fie lexicalizării congruente a materialului

²⁵ G. Lüdi, *Forms and Functions of Bilingual speech in Pluricultural Migrant Communities in Switzerland*, in J.A. Fishman, A. Tabouret Keller Clyne, *The Fergusonian Impact*, Berlin, 1986.

²⁶ *Op.cit.*

²⁷ Pieter Muysken, *op.cit.*

provenit din diverse inventarii lexicale într-o structură gramaticală comună.

Insertia este un proces asemănător împrumutului lexical spontan²⁸, iar lexicalizarea congruentă se manifestă, așa cum e și cazul faptelor expuse de noi, atunci când cele două coduri au în comun o structură gramaticală în care se pot insera elemente din ambele coduri.

Dintr-un punct de vedere sociolingvistic insertia unor elemente din dialectul nativ în limba țării gazdă este caracteristică grupurilor de emigranți recent²⁹ cum putem să presupunem că erau cei de la care au emanat probele de limbă a secolului al XVIII-lea aduse de noi în discuție. Lexicalizarea congruentă, pe de altă parte, este în mod special asociată, printre altele, cu vorbitorii bilingvi ai unor dialectele cu prestigiu egal și fără o tradiție clară a separării lingvistice, ceea ce nu era cazul aromânei și daco-românei în secolul al XVIII-lea.

²⁸ Pieter Muysken, *op.cit.*, p.5.

²⁹ *Ibidem*. Faptul pare să se suprapună foarte bine exemplurilor noastre.

НЕИДЕНТИФИЦИРОВАННЫЕ БОЛГАРИЗМЫ В СЛОВАРЕ ГРЕЧЕСКОГО ГОВОРА С. ГЕРМА (КАСТОРЬЯ)

In the Georgios' vocabulary (*Γεωργίου Γ. Χ. Το γλωσσικό ιδίωμα Γέρμα Καστοριάς. Θεσσαλονίκη, 1962*) a number of borrowings in Modern Greek from different languages is presented. Some of them are not identified as borrowings. In this article a list of that sort of Bulgarian borrowings is presented.

Key words: Balkan languages, Borrowings, Bulgarian, Lexicology, Dialectology, Modern Greek, Vocabulary.

В лексике северногреческих говоров наряду с другими заимствованиями отмечается довольно значительное количество болгаризмов, – в особенности в говорах, бытующих на территории Македонии и Фракии. Это объясняется тем обстоятельством, что, во-первых, на территории этих говоров контакты греческого населения со славянским были наиболее интенсивными и, во-вторых – наиболее длительными. Этот ареал в значительной своей части входит в зону наиболее балканизированных говоров соседних языков. «Наиболее балканизированные говоры... – пишет П. Асенова, – очерчивают общий ареал, где балканизмы имеют наибольшую концентрацию и с удалением от которого они постепенно затухают. В географическом отношении этот центральный балканский ареал расположен в Юго-Западной Македонии, но ... в него включаются и некоторые соседние области (Южная Албания и Эпир), так что он ограничивается приблизительно долинами рек Шкумбин, Вьёса (в Албании) и Вардар. Это территория, на которой с самых древних времён смешивались греческое, романское, албанское и славянское население» [Асенова 2002: 17].

Довольно много болгаризмов находим в словарях некоторых из этих говоров, представленных в работах Х. Георгиоса, Н. Ан-

дриотиса, Ю. Эвангелопулоса [Ανδριώτη 1989; Γεωργίου 1962; Эвангелопулос 1974; 1978].

По подсчётам Б. Ньютона, из 2800 иноязычных заимствований в греческом языке приблизительно 33 % составляют итальянские заимствования, 30 % – турецкие, 15 % – французские, 11 % – латинские и 11 % – прочие [Newton 1963: 21]. Видимо, эта картина в целом верна для койне, но по говорам, естественно, здесь наблюдаются различные ситуации. В некоторых из них славянские заимствования (болгарские) наблюдаются в значительно большем количестве. Так, в словаре говора с. Меленико, представленном в работе Андриотиса [Ανδριώτη 1989] из общего числа в 540 заимствованных слов 55,5 % составляют турецкие, 37 % – болгарские, 3,7 % – итальянские, остальное – прочие.

В работе Х. Георгиоса, посвящённой одному из говоров, относящихся к зоне северногреческих диалектов (по наиболее принятой ныне классификации греческих диалектов), а именно – к говору селения Герма, расположенного в номе (округе) Касторьи в северо-западной части Греции, кроме фонетического и грамматического очерка, содержится довольно значительный словарь этого говора. В достаточно подробных словарных статьях (с толкованием слов на общегреческом языке), автор указывает на языковой источник слова, если оно является заимствованием; так, довольно последовательно отмечаются турцизмы, славянизмы и др. Однако ряд заимствований, в особенности болгаризмов, остался в этом словаре неатрибуированным. Многие из этих заимствований отмечены как таковые у других авторов. В указанной выше работе Н. Андриотиса, посвящённой говору с. Меленико (ныне на территории Юго-Западной Болгарии), болгаризмы отмечаются довольно последовательно, но также не приводятся соответствующие исходные для греческих слов болгарские слова. Надо заметить, что поиски этих исходных форм затрудняются тем обстоятельством, что они зачастую принадлежат болгарским диалектам.

Ниже в порядке греческого алфавита приводится список слов, не отмеченных у Георгиоса [Γεωργίου 1962]¹ в качестве болгаризмов, идентификация которых как таковых представляется, в большинстве своём, бесспорной. В записи диалектных слов вместо букв b, d, g, использованных Георгиосом, здесь употребляются со-

¹ Этот источник далее не оговаривается.

ответственно сочетания букв μπ, ντ, γκ. После цитируемого слова дается перевод авторского толкования его значений.

βιρός 'глубокое место реки' < болг. *вир* *id.*; ср. рус. *вир*; βλάγκα 'влага' < болг. *влáга* *id.*; ср. русск. *влага*;

γ'άρβους 'барсук' < болг. *явзовец* *id.*; γκαλ ν 'глаз' < болг. *гàля* 'балую, ласкаю'; γκόλ'ους 'голый' < болг. *гол* *id.* (ср. рус. *гол, голый*); однокоренные слова γκούλ'ουσ'ανιά 'оголённость', γκούλ'φάν 'птенец, у которого не выросли перья' – отмечены также в говоре с. Эратира (ном Козани): γκόλ'ους, γκόλ'αβους 'голый', γκόλεβο, γκούλ'φαρ 'голый птенец', ξιγκουλώνου 'оголять', ξιγκόλουμα 'оголение, оголённость'; γριντιά 'толстое бревно, укладываемое горизонтально или наклонно в строении, балка' < болг. *гредá* 'бревно, балка' (ср. рус. *гряда*);

έζ'γκ'ους 'ёж' < болг. *еж* *id.* (ср. русск. *ёж*); ζ'αλίζου 'жалеть, сочувствовать' < болг. *жàля* 'скорбеть, жалеть, сочувствовать' (ср. рус. *жалеть*); ζαντούχαβους, ζαντούχας 'бледный, хилый, тот, кому нравится сидеть у огня'³ < болг. *зàдух, зàдуха* 'астма'; ζ'αρ 'горящие угли, жар' < болг. *жар* *id.* (ср. рус. *жар*)⁴; ζούνταβους 'тощий, хилый' < болг. диал. *жýдав* 'хилый, тощий, слабый; потёртый, давленный';

κάσ'α 'тесто из груботолчёного зелёного горошка, смешанное с водой', а также *kas vivtsa* 'нечто жидкое, кашица, жижа, лужа', κάσ'αβους 'жидкий, кашистый' < болг. *ка̀ша* 'кушанье из сваренной крупы' (ср. рус. *каша, кашица*); κλέντζα 'небольшая деревяшка для детской игры; название этой игры' < болг. *клéндза* *id.*; κόρα 'хлебная корка' < болг. *ко̀ра* *id.* (ср. рус. *кора*), κόραβους 'твёрдый, жёсткий' < болг. *ко̀рав* *id.* (ср. рус. *корявый*); κόσα 'коса из волос; коса для скашивания травы' < болг. *ко̀са* 'волосы на голове, коса; коса для косьбы' (ср. рус. *коса*); κουζ'ίν 'кожа; тощее животное'⁵ < болг. *ко̀жен* (ср. рус. *кожаный*); κουπάνα 'корыто' < болг. *копáня* 'лохань'; коυσ'όρα 'корзина из прутьев'⁶ < болг. *κόшер* 'улей (плетёный)';

² Ср.: Malingoudis 1977: 60 – н.-греч. < праслав. **gala*; ср. рус. *гáлиться* 'смотреть в упор' [ЭССЯ 1979: 93; Фасмер 1986 I: 387 (под: галить II) – рус. и болг. < ? польск. *gala* 'шар, глаз', ср. рус. *гáлить* 'глазеть, таращиться']

³ Ср.: Ανδριώτη 1989: ζάντουχα 'астма, одышка, стенокардия'.

⁴ Ср.: Лопашов 2009.

⁵ Ср.: Miklosich 1870: κοζόχα, κουζόχα, κουζιόχα.

⁶ Ср.: *idid.*: κόσσουρον 'кузов (кареты) и т. п.'.

λουκατς' άρ 'карнавал, маскарад'⁷ < болг. *rogáč* 'рогатый (олень, жук и т. п.)' (ср. рус. *рогач*);

μόλτσα 'моль', перен. 'нечто надоедливое' < болг. *moléc* 'моль' (ср. рус. *моль*); μπάζντραβίτσα 'прыщик (на руке)' < болг. (?); μπάμπου 'бабушка, старуха'⁸ < болг. *bába*, ст.-слав. *bába* (ср. рус. *баба, бабушка*); πιλλίτσου 'белая овца' (см. в разделе "Προσθήκη" под сл. *χάλισσ'ους*) < болг. диал. *бѣлица* 'белая (черешня)'⁹; μπόντους 'жало пчелы; стрекало' < *бóдец* 'стрекало'¹⁰;

νιάνια 'тётя (уважительно так называют и чужую пожилую женщину)' < болг. *нѣня* 'сестра матери' (ср. рус. *няня*);

πουκρόβ 'толстое шерстяное деревенское покрывало'¹¹ < болг. *покрѡв* 'саван', диал. 'покрывало'; πουλίτσα 'полка'¹² < болг. *поливца* *id.*; πουρτσ' άδ 'козёл (некастрированный)'¹³ < болг. *пръч* *id.*; ρόπουτους 'шум', ρουπότμα 'шум, стук', перен. 'избиение' < болг. *ρόпот* (ср. рус. *ропот*); ρουγκόζ 'водолюбивое растение, произрастающее на болотах, рогоз'¹⁴ < болг. *ρογόз* (ср. рус. *рогоз*); ρούντους 'тонкорунная овца' < болг. *руд* 'тонкорунный; рыжий (об овцах)'; ρουχάζου¹⁵ < болг. *рухна* 'обрушиться, обвалиться, рухнуть'; σ'ούμκα 'шарик, мячик', ср. болг. *шумка* 'лист дерева'; σ'ουμπάρα 'род головного убора, который носят и русские' (= меховая шапка), ср. болг. *шуба* (русс. *шуба*); σ'ούτους 'сосуд с выщербленными краями горловины' < болг. *шут* 'комолый, без-

⁷ Малингудис, по-видимому, прав, полагая, что здесь речь идёт о слове *ρουγκατς' άρ* < болг. *rogáč* [Malingoudis 1977: 61]; ср. Γεωργίου 1962: *ρουγκάτς'ους* 'характеризующийся чрезмерной сексуальностью, похотливый (о животных, метафорически и о людях)'; Эвангелопулос 1978: *ρουγγάτς'ιαρς, ρουγγάτς'ου, ρουγγάτς'άρια*]

⁸ Ср.: Miklosich 1870: βαβα, βάβα, βάβω, βαβόγραα, μπάμπω, μπαμπόγραα 'бабушка' < болг. *rogáč*

⁹ Ср.: Эвангелопулос 1974: *πιλλόντς* 'белая собака'.

¹⁰ Ср.: Селищев 1931: 158, 286, 323 – для албанского.

¹¹ Ср.: Miklosich 1870: *ποκρόβα* 'покрывало' (Фессалия) < ст.-слав. *pokrovъ* 'покрѡв, покрывало'; Ανδριώτη 1989: *πουκρόβα* 'одеяло, покрывало из грубой шерсти'.

¹² Ср.: Ανδριώτη 1989: *πουλίτσα* 'деревянная полка высоко на стене'; Malingoudis 1977: 61; Γεωργίου 1962: как одна лексема даны два омонима: второй – в значении 'жильница города' ← *πολίτιτσα*.

¹³ Ср.: Miklosich 1870: *προύτσος, προυτσαδιον* 'козёл'; Ανδριώτη 1989: *πούρτσ'ους*].

¹⁴ Ср.: Miklosich 1870: *ραγάζιον* 'рогоз' (Фессалия).

¹⁵ Автор не даёт толкования значения этого глагола, но приводит примеры: τα ρόχαξι(v) σ'ακάτ τα πρόβατα 'погнал (буквально: обрушил) овец прямо вниз'; ρόχαξι(v)ου κόσμος 'люди побежали (ринулись)'.

рогий; с отбитой ручкой или с отбитым краем (о сосуде)'; τουργός 'след' < болг. *тор* 'навоз, удобрение'¹⁶.

Литература

Асенова П. Балканско езикознание (Основни проблеми на балканския езиков съюз). В. Търново, 2002.

Лопашов Ю. А. К вопросу о происхождении албанского *zjarr* 'огонь, жар' и греческого ζῆρ 'жар' // Индоевропейское языкознание и классическая филология. XIII. СПб., 2009. С. 380–383.

Селищев А. М. Славянское население в Албании. София, 1931.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и дополн. О. Н. Трубачева; Под ред. и с предисл. Б. А. Ларина. 2-е стереотипное изд. М., 1986–1987. Т. 1–4.

Филипова-Байрова М. Български думи в говора на с. Гермас (Лошница), Костурско // Известия на Института за български език. 1968. Т. 16. С. 163–164.

Филипова-Байрова М. Думи от български произход в говора на с. Гермас (Лошница), Костурско // Български език. 1968. № 18. С. 414–417.

Евангелопулос Ю. В. Лексические особенности новогреческого языка в Западной Македонии (Материал для диалектного словаря). Ташкент, 1974.

Евангелопулос Ю. В. Лексические особенности новогреческого языка в Западной Македонии (Материал для диалектного словаря). Ташкент, 1978.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Москва, 1979. Вып. 6.

Borntäger E. W. Die slavischen Lehnwörter im Neugriechischen: Forschungsstand. Probleme. Perspektiven // Zeitschrift für Balkanologie. 1989. Jg. 25. N 1. S. 8–25.

Budziszewska W. Die Widerspiegelung der Kultur der Slaven in den slavischen Lehnwörtern in neugriechischen Dialekten // Балканско езикознание. 1972. Т. 33. N 3–4. С. 119–126.

Budziszewska W. O niektórych sławizmach w dialektach nowogreckich // Rocznik sławistyczny. 1973. Т. 34. N 1. С. 65–68.

¹⁶ с этой основой имеются почти во всех славянских языках и связаны со значением 'проторенная дорога, путь', ср. русск. торный [Фасмер 1987. 4: 81 – тор I < праслав. * torǵ].

Malingoudis Ph. Bulgarische Lehnwörter im Dialekt des Dorfes Germas // *Балканско езикознание*. 1977. Т. 20. N 4. S. 59–63.

Malingoudis Ph. Slavische Pflanzenbenennungen im Neugriechischen / *Балканско езикознание*. 1979. Т. 22. N 3. S. 47–49.

Miklosich F. *Die slavischen Elemente im Neugriechischen*. Wien. 1870.

Newton B. The grammatical integration of Italian and Turkish substantives into Modern Greek / *Word*. 1963. Vol. 19. N 1. P. 20–30.

Ανδριώτη Π. Ν. Ετυμολογικό λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής. 2η έκδοση. Θεσσαλονίκη, 1967.

Ανδριώτη Π. Ν. Το γλωσσικό ιδίωμα του Μελενίκου. Θεσσαλονίκη, 1989.

Γεωργίου Γ. Χ. Το γλωσσικό ιδίωμα Γέρμα Καστοριάς. Θεσσαλονίκη, 1962.

VALEUR IDENTITAIRE DE L'ANTHROPONYMIE D'ORIGINE VALAQUE DU NORD DE LA BULGARIE

Our study may be considered a commentary about numerous Bulgarian patronyms of Romanian origin that are frequent within Bulgarian language and about the Vlach identity of these names. We chose to comment a book written by Ludwig Selimski, a Bulgarian lexicographic author. The work of Selimski represents a Bulgarian repertory of Vlach names used within Bulgarian language. We chose to apply a critical interpretation and an etymological commentary to this Bulgarian repertory. We observed that there is a lexical process of transforming Vlach names into Bulgarian words. This process consists of adjoining several types of specific Bulgarian suffixes.

Key words: patronymic domain, lexical root, suffix, lexical transparency.

1. La recherche entreprise par le linguiste bulgare Ludwig Selimski, dont les résultats ont été récemment publiés dans le volume *Фамилни имена от Северозападна България, Влашки Елемент*, Katowice, 2006, nous permet de commenter l'anthroponymie roumaine du nord de la Bulgarie sous ses aspects documentaire et identitaire. En délimitant, dans son livre, deux parties distinctes, (1. analyse formelle et sémantique des noms de famille et 2. vocabulaire étymologique des noms en question), l'auteur cité a été en état, d'une part, de systématiser les faits à partir des problèmes qu'ils reflétaient et, d'autre part, d'offrir le répertoire intégral des noms dans un corpus discuté du point de vue de l'origine.

Les noms discutés deviennent immédiatement analysables si on sépare leurs hétérocomposants, de façon à en délimiter les mots roumains afin de préciser leur spécificité et leur valeur documentaire et identitaire selon des critères linguistiques. Aux noms ayant une origine roumaine a été rajouté (suivant la structure des anthroponymes dans la langue bulgare) un formant spécifique bulgar. C'est à partir de là que commencent les difficultés proprement-dites, vu que les bases roumaines de dériva-

tion sont souvent obscures quant à leur structure lexicale, présentant des éléments archaïques, régionaux ou des accidents phonétiques qui soulèvent des problèmes même pour les chercheurs roumains.

En ce qui suit nous choisirons, en guise d'illustration, quelques-unes des catégories établies par le linguiste bulgare.

2. Si nous nous arrêtons aux „noms de famille selon les critères du statut social et de l'occupation”, nous découvrons des mots vieillis, mais précieux pour l'histoire de la langue roumaine, figés dans des patronymes désignant une condition sociale, des occupations et des professions qui ne sont plus pratiquées ou qui ont de nouvelles appellations.

2.1. Ce groupe comprend des noms de famille auxquels il faut prêter une attention spéciale, qui sont formés à partir d'anciens dérivés. En voici deux qui expriment deux états sociaux distincts: *Casarov* < *căsar* «qui possède une maison à lui, homme marié, père de famille», dérivé qui réunit les deux significations de la base *casă*: «habitation» et «famille». Si nous y ajoutons que ce dérivé, avec le sens que nous avons précisé, a été attesté pour la dernière fois en 1855, tandis qu'après 1900, Tache Papahagi l'a rencontré dans le Maramureș avec le sens modifié de «celui qui reste à la maison pour en prendre soin», nous sommes en état d'apprécier la conservation du sens originaire dans l'anthroponyme. *Moșanov* < *moșan*, nom, dans toutes les acceptions qui aident à le particulariser: 1. «héritier», 2. «paysan libre», 3. «autochtone» – mot qui ne se trouve que chez les anciens chroniqueurs roumains, aujourd'hui fréquemment répandu en Bessarabie comme patronyme.

Selon l'occupation: *Eparov* < *epar* (graphie archaïque pour *iepar*) «celui qui garde les juments (roum. *iapă*)» – mot qui n'est attesté que dans l'*Anon. Car*.

Manașev, Manașchi < *mânaș* «cocher» (du verbe *mâna* «mener, conduire») – régionalisme vieilli, conservé jusque vers la fin du siècle passé.

Pour ce qui est de l'ancienneté des mots, nous précisons que la marque graphique de ce trait accompagne les deux premiers (*căsar*, *epar*) dans le DA et les deux suivants (*mănar*, *moșan*) dans le DLR.

Pitarov < *pitar* «boulangier» (attesté, selon le DLR, dans la Moldavie, la Bucovine et le Banat)

Fusarov < *fusar* «celui qui fait des fuseaux à tordre ou qui en vend» (DA s. v.)

Traistarov < *trăistar* «personne qui confectionne des *traiste* (*traistă* = une sorte de sac en toile plus ou moins grossière, doué d'un ou deux manches du même matériel) ou qui en vend» (DLR s. v.)

Tutunarov < *tutunar* «fumeur»; «fonctionnaire qui dirigeait la collecte des impôts sur le tabac» (d'après DLR s. v. 2°); c'est ce dernier sens qui a été retenu par Ludwig Selimski, mais nous lui préférons l'explication proposée par Iorgu Iordan, «celui qui cultive le tabac ou qui en vend». Pour ce qui est du reste des noms de la série qu'on vient d'énumérer, ils désignent des professions évidemment vieilles, qu'il s'agisse de leur exercice (*Fusarov*, *Trăistarov*) ou seulement de leur dénomination (*Pitarov*). D'autres noms de professions peuvent être encore actuels: *Lautarov*, *Lautarschi* < *lăutar* (terme générique pour les musiciens traditionnels (cf. *lăută* «ancien instrument à cordes») ou *Cimpurov*, *Cimpuerschi* *Cimpuiarov* < *cimpoier* (tous les dérivés de *cimpoi* «cornemuse» avec l'empreinte de la phonétique bulgare: *o* > *u*), dans la mesure où l'instrument est encore en usage. Avec le temps, certaines de ces formations, qui à l'origine se rattachaient des réalités graduellement disparues, ont acquis une nouvelle signification, comme c'est le cas de *Ciocănarov* < *ciocănar* «ouvrier qui broyait le sel au marteau [= *ciocan*], dans les salines» (pour les nouvelles acceptions, v. DEX s. v.). Un mot dont l'explication, telle qu'elle nous est fournie par l'auteur, nous paraît discutable, est dans cette série *Carauleanov* < *caraulean* «gardien à une *caraulă*»; nous lui préférons l'explication de Iorgu Iordan qui part du nom toponyme *Caraula*, le suffixe *-ean* étant spécifique pour ce type de dérivés. C'est toujours dans cette série que nous avons à signaler des dérivés inédits, du type *Trâmbițanov* (< *trâmbițar*, *trâmbițaș* «sonneur du clairon» par changement de suffixe) ou *Fițarov*, qui correspond vraisemblablement à un terme péjoratif, *fițar*, et où nous voyons une création analogique, sur le modèle de *pescar* «pêcheur», à partir de *fâțe* «menu fretin». Ces deux derniers noms (*Trâmbițaru* / *-(e)anu*, *Fițaru*) sont absents de la bibliographie roumaine. Il convient de remarquer la transparence lexicale des anthroponymes que nous avons discutés ci-dessus et qui vient de la conservation intacte des mots roumains qui en ont constitué la source, à laquelle s'ajoute une histoire dérivationnelle très claire grâce à l'emploi presque régulier du suffixe *-ov* en tant que moyen d'adaptation aux traits spécifiques de la langue bulgare.

2.2. Dans les cas où les noms reproduisent des phonétismes régionaux, il est difficile d'y découvrir les bases dérivatives réelles, vu que les séquences phonétiquement altérées n'ont plus la même transparence en roumain.

Par exemple, les noms *Medințanov*, *Medințov* sont le résultat de

l'amuïssement de la consonne laryngale [h] des formes *Mehedințeanu*, *Mehedinți*, signalées d'ailleurs et déjà discutées (Iulia Mărgărit, 2007, 177-178: *Toți voinici medinți / cu armele-n dinți* – folklore). Ces noms ne sont pas les seuls à refléter un phénomène phonétique qui est spécifique pour les parlers de Valachie et qui se retrouve aussi dans *Meițov* < *Meiță* < *Mihăiță*; *Meilov* < *Meilă* < *Mihăilă*; *Miulov* < *Miul* < *Mihul*. Il faut y ajouter les noms qui partent des phonétismes modifiés à la suite du passage de [z] à < [j]: *Joițov* < *Joița* < *Zoița*, ce dernier étant un hypocoristique de *Zoe* et n'ayant aucun rapport avec le nom commun *joi* «jeudi», comme le croit l'auteur de notre livre. Dans le nom *Saracinov* nous avons affaire à une fausse „reconstitution” phonétique, la consonne [ș] étant interprétée comme résultat de la fricatisation de [ç] et refaite en ce sens, tandis qu'elle est en effet le résultat de la palatalisation de [f]: *Saracinov* < *Saracin* < *Sarașin* < *Sarașim* < *Serașim*. Quelques noms attestent le passage de [l] à [r]: *Corițov* < *Coriță*, forme abrégée de *Nicoriță*, hypocoristique de *Nicolae* et impliquant donc une phase *Nicoliță*, selon l'opinion de l'auteur. Nous considérons le cas plutôt une séparation du nom *Nicoară*, hérité du latin. De même *Corov* < *Coru*, „par aphérèse de *Necora*”, comme le croit L. Selimski (p. 29), ou par dérivation régressive doublée d'aphérèse à partir de *(Ni)coriță*; *Romoruzov* < *Romulus*, avec remplacement hypercorrecte *u* > *o*, rhotacisme et sonorisation *s* > *z*. *Stercov* < *Sterca*, dont le point de départ est *Stere(a)*, abréviation de *Sterian*, représente la variante phonétique dialectale de *Stelian*. Il y a des noms qui reflètent aussi la palatalisation des labiales [p, b] > [k', g'], comme l'est, par exemple, *Schida* < *Schidon* < *Spiridon* (Constantinescu 143, 151), où la vraisemblance de la forme intermédiaire est prouvé par la forme courante en Bessarabie *Scridon*, qui à notre avis suppose une contamination entre le nom originaire *Spiridon* et des formes ayant déjà une labiale altérée (*Schida*, *Schidon*). Au même phénomène se rattachent les noms *Schilev* < *Schilea* < *Spilea* < < *Spirea* < *Spiridon* et *Saghinov* < *Saghin* < *Sabin*.

2.3. Les noms d'objets qui servent à dériver des noms propres sont à remarquer par cela qu'ils sont des éléments régionaux ou parfois des dérivés ayant comme bases des mots régionaux, peu employés et peu connus au niveau de la langue standard: *Boticov* < *Botică*, diminutif de *botă* «vaisseau en bois» (v. Iordan, D., s. v.); *Botoșev* < *Botoș* (*botoși* est un pluriel désignant une sorte de chaussures turques, v. op. cit.); *Beldev* < *Beldie* < *beldie* «perche» (v. op. cit.); quant à *Geantov* < *Geantă*, Iordan, D., que l'auteur cite à ce sujet, le rapporte au bulg. *Džanto*, qui est lui-

même un emprunt au roumain, à en juger d'après son phonétisme, étant donné que le mot bulgare qui lui correspond a la consonne initiale sourde, comme en turc (*čanta*). *Caldarov* < *Căldare* est dérivé par Iordan, D. (cité par l'auteur) du mot commun devenu déjà toponyme, tandis que *Caldaroev* < *căldăroi* prouve, grâce au suffixe augmentatif, qu'il s'y agit du nom de l'objet proprement-dit et non pas de quelque sens figuré. Ils est à remarquer, en tant que terme inédit, *Catranišov* < *cătrănișă* (mot dialectal pour «allumette»).

Cette sous-division contient de nombreux cas où l'on peut avoir affaire à plusieurs solutions étymologiques: *Banišov*, que l'auteur dérive de *Bănișă* < *ban* «rang nobiliaire dans la principauté de Valachie», pourrait être rapporté aussi au hypocoristique *Banu* < *Șerban* ou à *banișă* «vaisseau à douvelles servant de mesure pour les céréales», qui est lui-même un emprunt au bulg. *banica*. Il y a des cas où l'auteur même a en vue plusieurs hypothèses étymologiques: *Barbuceanov* < *bărbucean* «joueur au *barbut*», qui pourrait aussi être créé sur *Barbu*, *Bărbuc* ou sur le toponyme *Bărbuceni*. Nous ajouterions à la série des anthroponymes provenus de noms d'objets *Păturică*, vraisemblablement diminutif de *pătură* «tissu épais servant de couvre-lit», mais que l'auteur fait dériver par métathèse de *Pătruică* < *Pătru* < *Petru*. Comme patronyme, *păturică* s'est imposé grâce à l'œuvre de N. Filimon et à son héros Dinu Păturică du roman „Ciocoi vechi și noi”.

2.4. Parmi les noms provenus de mots qui désignent des parties du corps humain, il y en a qui sont attestés dans des ouvrages roumains: *Burticelov* < *Burticel*, qui d'après Iordan, D., est un «diminutif redondant de *burtică* «petit ventre»»; *Buzilicov*, dont la base immédiate n'est pas à trouver dans les dictionnaires roumains (Iordan, D., donne seulement *buzică*), pourrait être une contamination entre *Buzilă* et *Buzică* ou bien un second dérivé diminutif du dérivé premier *Buzilă*; *Capățanov*, *Capățanschi* < *Căpățână* «caboche», *Gurišov* < *Gurișă* «petite bouche»; *Testov* vient probablement de *Testea* < *țeastă* «crâne» avec le suffixe *-ea* (v. Iordan, D., s. v.). Un commentaire à part est assignable à *Buzatov*, où l'on reconnaît le qualificatif *buzat* «lippu», mais qui, en tant que base de l'anthroponyme bulgare, est glosé «joufflu». L'explication en est que la population majoritaire bulgare associe cette dernière signification à *buzat*, mot emprunté probablement au roumain, tandis qu'elle ignore le sens que ce même mot possède dans sa langue d'origine.

2.5. Aux noms mentionnés ci-dessus s'ajoutent encore des dérivés de noms désignant des qualités: *Bondocov*, *Bundocov*, *Ciungov*, *Crețulov*, *Guralargov*, *Gogonešov*, *Gogoneašov*, *Marelev*, *Mototolov*, *Mutov*, *Mu-*

ticov, *Ocheroșev*, *Stângacev*, *Surdiv*. Ces noms ne soulèvent aucun problème d'analyse en parties constituantes, puisqu'ils proviennent évidemment d'adjectifs roumains, qui à leur origine indiquaient certaines particularités physiques des possesseurs: *bondoc* «trapu», *ciung* «manchot», *creț* «crêpu», *gură largă* «grande gueule», *gogoneață* «qui a le visage / la tête / le corps rond(e)», *mare* «grand», *mototol* «lourdaud», *mut* «muet», *ochi roșii* «(homme) aux yeux rouges», *stângaci* «maladroit / gaucher», *surd* «sourd». *Coclitov* < *coclit* rend nécessaire un commentaire à propos de son sens «avare» (au lieu de «gâté ; rouillé», son sens littéral), qui est indiqué dans le livre et qui, ayant été attesté aussi dans les parlers d'Olténie, sur la rive gauche du Danube (Ciașanu, *Vâlcea*, s. v.; aussi chez Iordan, D., s. v.), met en évidence un *continuum linguisticum*.

2.6. Les noms dérivés de toponymes roumains (parfois même dans une graphie aujourd'hui hors d'usage) prouvent, sans nul équivoque, l'origine de leurs possesseurs: *Eșanov*, *Eșanovschi*, *Eșanschi* < *Iași*, *Jianschi* < *Jianu* < *Jiu*, *Jitianov* < *Jitia* (localité au départ. de Vrancea, où l'on a fait des enquêtes dialectales, v. *Texte dialectale Muntenia*, II, publiés sous la rédaction de B. Cazacu, 1975, pp. 423-446), *Racoviceanov* < *Racovița*. Nous avons à signaler, parmi les noms de cette série, un qui est à notre avis spécifique pour les minoritaires de la zone de Vidin, à savoir *Bregoveanov*, qui correspond au nom générique pour les habitants de *Bregovo* et auquel il faut ajouter *Deboveanov*, rapportable à la localité *Debovo*, toujours en Bulgarie (ce dernier se trouve aussi chez Iordan, D., mais sans commentaires).

2.7. Il y a des noms de famille dérivés de noms d'oiseaux ou de dérivés secondaires à partir de ceux-ci, dont l'origine roumaine, qu'on peut simplement constater en séparant les parties constitutrices, confirme l'ethnie des possesseurs: *Bibilicov*, *Cocoșev*, *Cocoșov*, *Cocoșilov*, *Coțofanov*, *Cecărliev*, *Cioranov*, *Ciovicata*, *Ciovicov*, *Garoiev*, *Pasaricov*, *Pițigoev*; il en est de même pour les noms qui proviennent de noms d'animaux: *Aricev*, *Caprov*, *Cotoiev*, *Epovschi*, *Epurașev*, *Jderov*, *Juncov*, *Mâțoiev*, *Melcev*, *Oiev*, *Pisoiev*, *Porcelov*, *Țapulov*, *Ursoiev*, *Ursulov*. Un commentaire spécial pour *Cocoșilov*, un dérivé secondaire ayant comme base derivative un autre dérivé, *Cocoșilă*: «individu dont le comportement possède les attributs d'un coq».

2.8. La situation des anthroponymes ayant pour point de départ des noms de plantes ou des dérivés de ceux-ci est ressemblante à celle présentée sous 2.7.: *Bobocev*, *Bobocioiev*, *Dovleacov*, *Ghiocelov*, *Mararov*,

Neghinov, Pastaev, Prunov, Smochinov, Tufanicov, Urzicov. Nous avons à préciser que l'explication à partir de *brândușă* «plante à fleurs violettes (*Crocus Heuffelianus*)» est absolument suffisante (comme d'ailleurs le montre l'auteur) pour le nom *Brândușev*, qui appartient à cette série, et que le recours à l'analyse en *Branda* + suff. *-ușă*, proposée par d'autres sources, n'est pas nécessaire.

2.9. Nous nous limiterons à retenir seulement les formes plus ou moins rapprochées du mot correspondant en roumain, à savoir *Foame-tova* et *Fometov*, entre les noms qui partent de sobriquets; la raison en est, d'une part, l'attestation de *Foamete* en tant que „sobriquet” dans les parlers d'Olténie (*Ciașanu, Vâlcea, s. v.*) et, de l'autre part, le fait qu'on a affaire à un mot dont l'étymologie n'a pas encore été suffisamment clarifiée, ce qui a conduit à des solutions étymologiques tout-à-fait déraisonnables à propos de l'anthroponyme qui en est dérivé: *fuma, fuame* + bg. *-te*, selon T. Balkanski, ou *Foma* (absent, en fait, de l'onomastique roumaine) + suff. *-ete*, dans une autre interprétation.

2.10. Bien informé au sujet du matériel qu'il avait ramassé, l'auteur y a identifié une catégorie richement représentée de noms dont les bases avaient souffert des accidents phonétiques spécifiques pour les parlers roumains. En rangeant les noms selon l'ampleur de l'accident qu'ils comportent, l'auteur en démontre scientifiquement l'origine roumaine:

syncope: *Bancelschi* < *Băncel* < *Bănicel* < *Bănică* < *Banu*; *Burleanov* < *Burleanu* < *Burileanu* < *Burilă* < *Borilă* «nom d'un vent»; *Dincicov* < *Dinicică* < *Dinică* < *Dinu*;

assimilation: *Bojiricov* < *Bojuricov*, où la forme roumaine *Bujorică* se trouve modifiée d'après la forme bulgare *božur*, qui en a été la source; *Oprașanov* < *Oprișanov* < *Oprișan*;

simplification d'un groupe consonantique: *mb* > *m*: *Gurastrâmov* < *Gurastrâmbov*, *Porumov* < *Porumbov*;

métathèse: *Obrețov* < *Orbețov* < *Orbeț* «mendiant» (mot régional), déjà attesté par *Ciașanu, Vâlcea* pour les parlers de l'Olténie; *Roloev* < *Orloi* < *Urloi* «gouttière» (mot régional);

aphérèse (cas nombreux, excellentement identifiés par l'auteur): *Dricov* < (U)*drică* < *Udrea*; *Goicilov* < *Goicilă* < (Ne)*goicea* < *Negoită* + suff. *-ilă*; *Poranov* < (E)*puran*; *Poroiev* < (Ie)*puroi*; *Prelcov* < (O)*prelcov* < *Oprel* < *Oprea*; *Prenov* < (O)*prenov* < *Oprean*; *Pricov* < (O)*pricov* < *Oprică*; *Prilov* < (O)*prilov* < *Oprilă* < *Oprea*; *Prinov* < (O)*prinov* < *Oprina*; *Prișcov* < *Prișcu* < (O)*prișcov* < *Oprișcu* < *Oprișa*; *Purașchi* < (E)*purașchi* < *Iepuraș*; *Șuricov* < (U)*șurică*. Certains noms ayant subi

une aphérèse sont cependant rapportés à d'autres formes que celles d'où ils ont procédé en effet, l'auteur en compliquant de façon inutile la dérivation phonétique. Il en est ainsi pour *Vancelov*, *Vanuicov*, *Vanuțov*, qui proviendraient de *Făncel* < *Fănicel*, *Fănuică*, *Fănuță* (hypocoristiques de *Ștefan*), tandis qu'il est beaucoup plus naturel de les faire dériver de *Ivan*, *Ivăncel*, *Ivănuică*, *Ivănuță*, sans compliquer l'explication en ajoutant une sonorisation à la syncope; l'auteur-même a adopté, d'ailleurs, l'explication qui part de *Ivănuș* pour le terme inédit *Vanușev*. Les solutions étymologiques sont dissociées de la même manière dans le cas des formes apparentées *Poraški* et *Purașchi*, dont la première est expliquée par l'auteur à partir des formes non-attestées **porac*, **purac*, tandis qu'elle est en réalité une forme à aphérèse de *Eporaški*, tout comme la seconde, qui a été correctement rapportée à *Epuraș* < *ieपुरaș*. Nous considérons qu'il suffit de faire appel à *calotă* en tant qu'augmentatif de *cal* pour expliquer *Calotov*, sans qu'il y ait besoin de l'hypothèse d'un emprunt néologique (fr. *calotă*), qui est hors de question au niveau dialectal. *Crecev* représente vraisemblablement roum. *Crăcea*, un dérivé avec le suffixe *-ea* de *crac* (v. Iordan, D.), le rapprochement de *Crăciun* étant visiblement forcé. *Floricov* est en effet un cas de dérivation, mais son point de départ n'est pas *Flor* (forme héritée du latin), son origine réelle se trouvant dans le correspondant masculin *Florea* du mot commun *floare* «fleur», qui fonctionne aussi en tant qu'anthroponyme féminin; on y perçoit, d'ailleurs, le suffixe diminutival, qui est *-ica* dans la série féminine (*Florica*) et *-ică* dans la série masculine (*Florică*). *Iureșev*, *Iureșov* – que l'auteur explique, en se fondant sur des sources bibliographiques roumaines, par le thème ukrainien *Iur*, *Iura* – sont en réalité – comme le montre aussi Iordan, D. – issus d'un emprunt au turque, *iureș* < *yürügüş* «assaut». *Lipanov* en tant que dérivé de *lipan* «plante sauvage» est suffisamment acceptable pour exclure une dérivation à fonction hypocoristique de *Filip*. Dans *Mageroicov*, l'emprunt bulgare *Magear(u)* «hongrois» a été évidemment dérivé à la manière roumaine, si bien que la forme normale féminine *Magearoaica* a été supplantée par un masculin refait par dérivation régressive (au lieu du masculin normal en *-oi*, qui ne peut pas rendre compte de la consonne vélaire qui précède le suffixe bulgare), ne pouvant nullement être omise de cette dérivation, comme le veut l'auteur. Nous devons souligner la „réhabilitation” du dérivé *Trușev* (inexistant dans l'onomastique roumaine), qui dans la bibliographie est mis en relation avec *Taras*, tandis qu'il est naturellement apparenté à *Dumitruș* et auquel il faut ajouter

Petruș – tous les deux étant des hypocoristiques qui favorisent la séparation d'un nouveau nom abrégé. Ludwig Selimschi a d'ailleurs mis en relief l'existence d'un „embryon” roumain dans des patronymes apparemment bulgares: *Corițov* < *Nicorițov* < *Nicoriță* < *Nicoară*; *Duicov* vient de l'hypocoristique *Duică* < *Răduică*; *Națelov* est issu de manière semblable de *Nățel* < *Ignățel*; enfin, dans *Neoferova* se cache le roumain *Neofrie* < *Onufrie* par métathèse.

3. Les commentaires de l'auteur s'imposent par leur fondement scientifique, par leur riche information, qui sont correctement rangés selon les problèmes qu'ils comprennent, et par leur solution judicieuse. Le livre de L. Selimski constitue un excellent instrument de travail, indispensable à tout chercheur (ou lecteur) qui s'intéresse à l'onomastique ou aux problèmes de la langue et du peuple roumains, aussi bien que de la romanité orientale. Dans son ensemble, il fournit une lecture utile également pour l'histoire des langues roumaine et bulgare et des étroites relations entre ces deux idiomes. Le fait que les officiels bulgares se sont limités à „bulgariser” les anthroponymes roumain en leur attachant des terminaisons spécifiques bulgares (destinées à certifier l'appartenance des possesseur à l'ethnie majoritaire), sans traduire intégralement leur structure, a permis la survivance de certains mots roumains vieillis ou régionaux sous un «déguisement» superficiel. Du point de vue roumain, les anthroponymes «bulgarisés» sont des unités linguistiques à cumul de suffixes, la langue d'adoption ayant intervenu par l'adjonction d'un suffixe spécifique à des formes qui étaient déjà suffixées dans la langue d'origine. *Bregoveanu*, créé au niveau des communautés roumaines de la zone du Vidin, est issu du toponyme local *Bregovo*, auquel s'est ajouté d'abord le suffixe roumain *-ean*, régulier dans la formation des noms d'habitants à partir des noms de lieux, et ensuite le suffixe bulgare *-ov*. Cette double dérivation se retrouve dans le cas des diminutifs ou des augmentatifs (*Corițov*, *Joițov*, *Caldaroiev*) et des noms d'agent (*Fițarov*). Tous ceux-ci sont des dérivés secondaires du point de vue de l'analyse en roumain, s'opposant aux dérivés à partir de bases simples. La recherche scientifique, conduite avec probité, en respectant la vérité linguistique, a mis en lumière la richesse et la diversité de l'anthroponymie roumaine en tant que marque ethnique identitaire (qui parfois se conserve exclusivement dans les noms de famille, leurs possesseurs en ayant perdu toute autre à la suite de l'assimilation accentuée) dans une zone à population roumaine compacte située au nord de la Bulgarie. Si l'on entreprenait d'autres recherches, en suivant le cours du Danube

jusqu'à «la grande Mer», on aurait la chance d'enrichir l'inventaire des noms roumains, si nombreux dans le pays voisin.

Bibliographie

Ciauşanu, *Vâlcea* = G. F. Cîușanu, G. Fîra și C. M. Popescu, *Culegere de folclor din jud. Vâlcea și împrejurimi*, avec un glosaire, București, Cultura Națională, 1928.

Constantinescu D. = N.A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, 1963.

DA = Académie Roumaine, *Dicționarul limbii române*, Bucarest, 1913–1948.

DLR = Académie Roumaine, *Dicționarul limbii române* (DLR). Nouvelle série, Bucarest, 1965 et s.

Iordan, D. = Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, 1983.

Mărgărit 2007 = Iulia Mărgărit, *Comentarii etimologice și semantice*, 2007.

CONSIDERAȚII ASUPRA LEXICULUI PĂSTORESC LA AROMÂNII FĂRȘEROȚI¹

L'aroumain: aspects ethnographiques réfléchis dans un dialecte roumain parlé dans les Balkans

Les Aroumains Fărsherots (sg. *fărșirôt*, pl. *fărșirôț*) habitent surtout en Albanie, mais aussi en Grèce et en République de Macédoine.

Pour notre étude, nous nous sommes intéressés notamment à l'établissement de groupes dialectaux, grâce aux Fărsherots venus des Balkans et établis en Dobroudja représentés par deux groupes, les *chopani* et les *plisotsi*, avec des aspects ethnographiques.

La conscience de la roumanité a été plus forte chez les Fărsherots que chez les autres Aroumains. L'idiome fărsherot est plus proche du dacoroumain que les autres idiomes aroumains. Cette conscience est encore vive aujourd'hui et correspond probablement au fait qu'eux-mêmes se désignent comme *rămăni* (sans *a* prothétique), mot qu'ils assimilent et identifient à celui de Roumain.

1. Fărșeroții (sg. *fărșirôt*², pl. *fărșirôț*) se găesc mai ales în Albania², dar și în Grecia³, în R. Macedonia⁴, și, de asemenea, în România.

Denumirea acestui grup provine de la localitatea de baștină, Frașari (din Albania). Dintre toate grupurile de aromâni, ei sunt singurii care își păstrează numele etnic, fără proteza lui *a* „cu o pronunțare mai apro-

¹ Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului „Valorificarea identităților culturale în procesele globale”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/89/1.5/S/59758

² Fărșeroții din Albania se găesc în zona orașului Korça (ar. *Curçâqâ*) și în localități ca Pleasa, Dișnița și în ținutul Ceameria (alb. *Cemëri*). Cf. Saramandu 1984: 471.

³ În zona orașelor Vodena (gr. *Edessa*) și Neaguște (gr. *Naousa*) cu localitățile Gramaticova de Sus, Fetița, Paticina, Papadia, Selia de Sus și în Tesalia; cf. Saramandu 1984: 471.

⁴ În Republica Macedonia din fosta Iugoslavie se găesc fărșeroți în Beala de Sus și în Nijopole; cf. Saramandu 1984: 471.

piată de numele comun al tuturor românilor' – afirma Theodor Capidan – spunându-și „rămăin' (sg. *rămăin'*), fără proteza lui *a*, dar cu un *r* inițial pronunțat ceva mai apăsător.

În ceea ce privește subgrupurile fărșeroților, divizarea în grupe regionale nu joacă un rol important. Grupe locale după așezări, precum *Cândruvean* (din Căndrova), *Grâmbăticuvean* (Gramaticova), *Migindon* (din Medgidia), *Căstrănioț* (din Custreț) și *Plisoț* (din Pleasa) sunt doar excepții, în timp la ceilalți aromâni, grupurile se denumesc după localitățile de origine.

La fel ca ceilalți aromâni – conform opiniei mai larg răspândite – fărșeroții au ajuns în actualele teritorii venind dinspre nord, dar numai după ce s-au desprins din trunchiul român comun. În stadiul actual al cercetărilor – trebuie să admitem că romanitatea a putut să apară în mai multe zone ale vastului teritoriu romanizat din nordul și din sudul Dunării și că aromânii sunt continuatorii romanității sudice⁵: „Originile dialectelor românești – afirmă Nicolae Saramandu – trebuie căutată în vastul spațiu romanizat din nordul și din sudul Dunării, unde, în ținuturile stăpânite de romani, s-a creat un *continuum romanicum*, o „pânză de romanitate”, care s-a destrămat în urma așezării slavilor în sudul Dunării. Unitatea limbii române nu se opune admiterii acestui vast spațiu romanizat. Ea se explică prin unitatea latinei și prin caracterul unitar al limbii de substrat.”⁶

Aromânii din Albania își zic rămăni și au o puternică conștiință a unității de neam și de limbă cu românii din nordul Dunării : este vorba atât de conștiința romanității cât și de conștiința românității.

Un lucru care poate părea surprinzător îl constituie faptul că fărșeroții – și nu numai cei cu o instrucție superioară – au o foarte clară și marcată conștiință a românității. Trebuie să precizez că este vorba nu de o conștiință „inoculată” pe cale cultă – nu există niciun interes oficial local în acest sens –, ci de o conștiință transmisă din generație în generație în cadrul colectivității de aromâni.

În ceea ce privește conștiința romanității, ea se menține trează prin vestigiile romane, păstrate, de exemplu, la Apollonia (azi Poian), pe malul Adriaticii, principala poartă de pătrundere a romanilor în Balcani, în secolul al II-lea î. Hr., când Iliria, Macedonia și apoi, întreaga Grecie (anul 148 î. Hr.) devin provincii romane. Din Apollonia pornea faimoasa Via Egnatia (denumită până azi de către aromâni *Calea Mare*),

⁵ Saramandu 1984: 423; Cf. Capidan 1931: 170.

⁶ Saramandu 2004: 71-72.

principala arteră de circulație în Balcani pe direcția vest-est, care ajungea până la Salona (arom. *Sărună*; Salonic), continuându-se până la Constantinopol. Când am vizitat Apollonia, persoanele care ne însoțeau – ca de altfel și aromânii din localitățile aflate în apropiere de Apollonia – și-au exprimat opinia – de fapt convingerea – că romanitatea instalată aici s-a perpetuat de-a lungul secolelor, aromânii fărșeroți fiind urmașii legionarilor romani de odinioară.

Referitor la conștiința românității ea este veche de câteva secole, ne-fiind rodul exclusiv al inițiativei României, care a înființat pe teritoriul actualei Albanii la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea câteva școli cu predare în limba română și a construit o biserică românească în orașul Korcea.

Ocupațiile de bază ale aromânilor fărșeroți au fost, secole de-a rândul, *păstoritul* și *carvănăritul* (transportul mărfurilor în caravane, pe cai). Ei au practicat și practică, de asemenea, *comerțul* (negoțul) și *meșteșugurile* (aromânii orășeni). În mai mică măsură se ocupă de agricultură. În lucrarea de față ne ocupăm de precizarea câtorva aspecte etnografice din viața pastorală a aromânilor fărșeroți și reflectarea lor acestora în graiul lor.

Păstorii din Albania, cunoscuți sub numele de fărșeroți – unii dintre ei – își mânău turmele la iernatic spre câmpia Muzachia, coborând până aproape de portul Volona. Alții apucau drumul spre Tesalia. Păstorii așezați la nord de râul Scumbi se îndreptau spre satele Beala de Sus și Beala de Jos. Cei din ținuturile Dangli și Colonia (cu centrul Frașari) își mânău turmele la vărtec în Munții Gramos.

Fărșeroții din Albania, trăind sub continuă amenințare din partea populației albaneze și-au părăsit, cei mai mulți, locurile de baștină și au ajuns cu turmele până la Muntele Neaguș, deasupra Veriei. Aici ei au ocupat comuna Selia de Sus. O parte dintre aceștia duceau turmele la iernatic în apropiere de orașul Neaguște, iar alții își coborau turmele pe țărmul mării, așezându-se în apropierea orașului Caterina, de la poalele Olimpului. Cei din Neaguște, cu timpul, au fondat o comună numită Hurpani. Cei mai mulți iernau la Caterina, restul în Câmpia Salonicului (unde de ocupau și cu agricultura).

Păstorii nomazi trăiau în *fălcări*⁷. O *fălcare* era alcătuită din mai multe *fumél* (< lat. *familia*) iar căpetenia unei *fălcări* era *kihăélu* (< tc. *kehaja*). Păstorul se numește *picurăr*⁸ (< lat. *pecorarius*). Majoritatea

⁷ Cf. Capidan 1926: 165: *fălcăre* (< lat. *falx, cem*) 'secere': „Un derivat adjectival *falcalis*, -em, din care am avea *fălcare*, a trebuit să însemneze, la început, porțiunea de pământ în forma 'secerei' locuită de o grupare de familii”.

fărșeroților – mai ales cei care practicaau păstoritul nomad – locuiau în *călive* (< ngr. *καλυβό*) dar cei care numai iarna plecau la șes și vara reveneau la locuințele lor de munte aveau case.

Așezările păstorilor aromâni se găsesc pe înălțimi de munte, departe de drumurile mari. Ca înfățișare, ele se arată impunătoare, fiindcă mai toate au poziții frumoase, sunt situate pe lângă ape curgătoare și în apropiere de păduri seculare. Originea acestor așezări este foarte modestă. La început ele se alcătuiau din simple „*călive*” (*colibe*) de sub conducerea unui *celnic*, grupate de cele mai multe ori în mai multe cătune așezate aproape unele de altele. Adesea aceste cătune izolate prin munți se făceau numai pentru siguranța femeilor și copiilor. Și astăzi se mai păstrează în tradiția locală amintirea despre vechea structură a celor mai multe sate românești din Pind. Această stare primitivă a așezărilor românești se poate înțelege numai dacă ținem seama de faptul că aromânii, la început, îndeletnicindu-se cu păstoritul, au dus o viață transhumantă sezonieră și chiar semi-nomadă cu obișnuitele pendulări între munte și câmpie¹. Dacă și-au ales așezările de munte, aceasta au făcut-o din mai multe motive. Ca păstori, ei aveau nevoie de ținuturi cât mai întinse și bogate în pășuni. În astfel de împrejurări, ei nu s-au putut stabili nici pe vârfuri de munte, și nici de-a lungul văilor, ci pe povârnișul munților, departe de marile artere de comunicație

Exemplificăm prin câteva texte particularitățile dialectale din lexicul păstoresc al aromânilor fărșeroți:

ari lōtă di căt aq di căt acóti” // e...nēsi un^U șam⁸... mări / ți sã spun^U!// mutrám di căt aq/ mutrám di căt acó / ic // **mi-aspár^U** / **caft^U** / **mutrést^U** diunq̄ră míni // li misurái //

[Ahiléa Țico, 61 ani]

[Fier (= arom. Feárică), Albania; originar din Saranda]

la dósprăyngiṭ arám pecurár^U t-on loc^U // și ... aṭél^U aveá vără ... șásē su-de oī / aveá vără șásē su-de oī el^U // neáseun^U cu căpără ș-cu un **ṭap^U** s-**pástă** / ș-aṭél’ cu căpřă / ... nu ęará l’ócu-a lor^U // [...]u^U căftără / neáșiră acasă la el’ / a mă-sai l’-dășiră că [...] „**fićóřu**-a tău ará fur^U” dăși // **nvăscut** picurár^U //

[Ahiléa Țico, 61 ani]

[Fier (= arom. Feárică), Albania; originar din Saranda]

la únă **mij** nou su [k] la únă níje náu súde dáușprăḑaṭe feṭim xoáp^â

⁸ *șământă* = scandal

// noi / aveám un **múnti**-a nǔóstu ació tu Makĩðonĩe // ațel múnti ... pĩ
la o mĩe op_sútĩ

[Dumitru Butcaru, 77 ani]

[Mihail Kogălniceanu, Constanța]

lăna ... / nǔ-ávea ... / cum ári tǔóra ți **acúmpără** duńáua / di tras
lăna // u fătęá **fiáta**... aveá un^u ... fel^u așé cu káptĩni / și _fiicáre și-u
fătęá _ăcásâ // și-u turțęá /eále / anțășęá ... / lúčăre ... ahtărĩ //

[Marușa Gagici, 71 ani]

[Beala di Supră, R. Macedonia]

veára deapóea lișám^u tu múnti / băgám^u stánęa // cánd^u yarám^u pi-
curár^u uóili li băgám tǔ-arađă / ști / ... nă fătęán _fălcărĩ // fălcărĩ ádică
/ [ε] ęarám treĩ pátru iĩnșĩ...aveám^u treĩ **fićóri a noć**/ ... li misticám uóili
t-un loc^u // mulđęám uóile-a táli i că yara **lai**, i **caléși**, i **bál'i** ș-pe-ațęali
rúdi ș-pe ațęali **șúti** / mĩ-**alumtám**^u cu óile-a meáli / ... căt láptĩ ar^u /
láptĩli l-băgám^u ... ul mulđęám / băgám dáuu treĩ sticăt^uórl tu cązáni
... // áveám cązán mărĩ / **tálur**^u ...**tálurĩ** ... // l-băgám sticăt^uórá ...
dáuu treĩ sticăt^uórl ul ligám gĩni ș-mușát^u așé s-nu s-**aspárgă** / ... ș-ul
turám láptĩli deapóea și ... uu ncl'igám^u // uu ncl'igám ș-lǔ-adunám tu
sticăt^uórl deapóea / ... ș-ul fătęám^u țilímé // fătęám^u țilímé deapóea
fătęám _j_bağ^u // bāgu ... lǔ-adunám tu **tálur**^u //

[Pitu Gheorghe, 67 ani]

[Cogealac, Constanța].

3.1. FONETICĂ ȘI FONOLOGIE

3.1.1 Vocale

În lucrările de specialitate se semnalează faptul că în graiul fărșerot
nu există, în general, [a] protetic.

Graiul fărșerot	față de	graiul grămostean
<i>rău</i>		<i>arău</i>
<i>rămăń^u</i>		<i>armăń^u</i>
<i>raft^u</i>		<i>arăftu</i>
<i>vegľ^u</i>		<i>avégľ^u</i>

Proteza lui [a] apare totuși în graiul fărșerot în cuvinte ca: *aráti*
'rece', *acúmpur^u* 'cumpăr', *aspárg^u* 'sparg', *aspár^u* 'sperii', *alumt^u* 'lupt'
forme pe care le-am înregistrat și în aceste texte. Fenomenul poate fi

interpretat ca o evoluție recentă, paralelă cu cea înregistrată în graiurile aromânești care au [a] protetic.

Labializarea lui [ă] neaccentuat în silabă posttonică, prin asimilare la timbrul vocalei scurte finale reprezintă o particularitate a fărșeroților plisoț: *acúmpur* ‘cumpăr’, *leagun* ‘leăgăn’, *tálur* ‘putină’ față de *acúm-păr*, *leăgăn*, *tálăr* la șópań și la ceilalți aromâni.

Labilizarea lui [i] neaccentuat (provenit din [e] neaccentuat), ca în dacoromână: *văđură* pentru *viđură*, *nvăscură* pentru *nviscură* în restul aromânei.

Fenomenele în discuție au fost semnalate de N. Saramandu pentru graiul numit moscopolean, pe care noi îl numim grabovean.

3.1.2. Diftongi și vocalele scurte finale

În graiul fărșeroților plisoț vorbit astăzi în Albania, diftongii *ea*, *oa* se realizează ca *e*, *o*: *fetă* ‘fată’ *sori* ‘soare’. În ceea ce privește diftongul *ea*, am notat rostirea lui ca *ia*: *fiată*, fenomen nesemnalat până în prezent la fărșeroții plisoți, nici la cei stabiliți în Dobrogea, ceea ce ne face să considerăm că este vorba de o evoluție recentă. Surprinzător, am notat rostiri cu diftongul *oa*: *sori*, în variație liberă cu *o*. Rostirile cu *oa* nu au fost semnalate până în prezent la fărșeroții din Albania; este posibil să fie vorba de un arhaism sau de o evoluție recentă, o revenire la rostirea cu *oa*, sub influența fărșeroților *șopani*, care l-au păstrat pe *oa*, netrecut la *o*.

Reducerea diftongului *ea* la *a*, după [r], am înregistrat-o în forma *mutrá*m (pentru *mutreám*) ‘priveam’.

Se știe că în graiul fărșeroților, [u] final asilabic este generalizat, întâlnindu-se atât după consoană simplă, cât și după grup consonantic: *pot*^u ‘pot’, dar și *caft*^u ‘caut’ (rostit în restul graiurilor aromânești cu *u* plenison: *caftu*. Nesemnalată până-n prezent este afonizarea vocalelor finale [i] și [ă]: *mun*^t ‘munte’, *afl*^ă ‘află’ etc. În ceea ce privește rostirile de tipul *afl*^ă, fenomenul amuțirii lui -*ă* (în poziție finală) se întâlnește în dialectul gheg al limbii albaneze, așa cum a semnalat domnul prof. Brâncuș. Credem că în gariul fărșeroților plisoți din Albania este o evoluție internă, dilaectul tosc cu care ei sunt în contact neprezentând fenomenul. În plus, amuțirea vocalei apare și la -*i* final, realizându-se o serie completă [-u, -ă, -i].

3.1.3. Consoane⁹

În ceea ce privește consonantismul semnalăm următoarele fenomene:

Trecerea lui [l'] la [y], [i], schimbare recentă semnalată parțial în graiul grămostean, am înregistrat-o pentru prima dată și în graiul fărșeroților plisoți din Albania: *fupyi/ furîi* 'hoții', *ȧap/ iȧar* 'pestriș' *ursoňyi* 'ursuleții' pentru *fur'i*, *lar*, *ursoň'i* la ceilalți aromâni.

3.2. MORFOLOGIE

În domeniul morfologiei, semnalăm următoarele schimbări:

3.2.1. Pronumele

La fărșeroții plisoți din Albania, am înregistrat următoarele forme pronominale, care se regăsesc la plisoții stabiliți în Dobrogea: *aić* 'acești', *a noć* 'ai noștri', *a voć* 'ai noștri', față de *aiști*, *a noști*, *a vóști* în alte graiuri.

Semnalăm, de asemenea, formele pronumelui relativ : *caj* 'care' și *a cui* 'a cărui' față de *cări*, *a cúri* în restul aromânei. În cazul formei *a cui* semnalăm forma *cui* din dacoromână.

3.2.2. Verbul

În graiul fărșeroților, inclusiv la cei din Albania, se constată un fenomen recent, anume reducerea numărului de conjugări de la patru la trei prin trecerea verbelor de conjugarea a III-a, puțin numeroase, la conjugarea a II-a : *fățire* → *fățeari* 'facere' ; *spúniri* → *spuneări* 'spunere'. De asemea, unele verbe de conjugarea a IV-a trec la conjugările întâi sau a II-a. Verbele de conjugarea a IV-a slabă în -ăsc și verbele de conjugarea a IV-a tare trec la conjugarea întâi : (*avď^u*) *avďări* → *avďari* 'auzire' și (*amuțăsc^u*) *amuțări* → *amuțari* 'amuțire', în timp ce verbele de a IV-a slabă în -esc trec la conjugarea a II-a: (*aňurďesc^u*) *aňurďiri* → *aňurďeari* 'mirosire', (*mutrěsc^u*) *mutriri* → *mutreări* 'privire'.

Forma de perfect compus 3 pl. a verbului *am* este *ar^u* față de *a* în restul aromânei, probabil sub influența formei de pers. 3 sg. *ari*.

O particularitate a aromânilor plisoț din Albania este forma de ind. prez. pers. 1 sg și 3 pl. -*est^u* la verbele de coj. a IV-a slabă în -*esc^u*:

⁹ În acest subcapitol voi prezenta doar particularitățile de natură fonetică și unele schimbări care pot indica tendința în evoluția consonantismului acestui grai.

*mutrest*¹¹ față de *mutresc*¹¹ ‘privesc’ la ceilalți fărșeroți, prin analogie cu forma de pers. a II-a sg.: *mutrești* (probabil și sub influența formei de pers. a III-a sg. *mutreăști*, *past*¹¹ pentru *pasc*¹¹)

La ind. imperfect, forma de pers. a 2-a pl. este *cântăt*¹¹ față de *cântăt* în restul aromânei, sub influența formei identice a perfectului simplu: *cântăt*¹¹. Observăm că s-a evitat confuzia cu forma de prezent, ajungându-se la confuzia cu forma de perfect simplu. În felul acesta, s-a marcat opoziția prezent–perfect : prez. *cântăt* – impf., pf.s. *cântăt*¹¹.

3.3. LEXIC

În cea ce privește lexicul păstoresc semnalăm existența unor termeni comuni la aromni, albanezi și sărăcăceani¹⁰

	Aromâni	Etimon	Dacoromâni	Albanezi	sărăcăceani ¹¹
1	țap	din substrat	țap	cjap, cap	πορτσους
2	șut	din substrat	ciut	shütë	σιουτος
3	strungă	din substrat	strungă	shtrungë	στρουγκα
4	stirpăr ¹¹	der. neatestat în DDA	cioban pt. oaie sterilă	shteripar	στερφιάρικ
5	bağ ¹¹	Probabil din substrat	cf. dr. Baci	baxhos	μπάτζιος
6	g'iză	< gjizë	urdă	urdhë, gjizë	γκίζα
7	stearpă		stearpă	shterpë	στέρφα
8	rudă	< lat. rudis	cu lână scurtă	rrudë	ρουντιος
9	laiu	< lat. lajus	oaie cu corpul maron	llajvë	λάγιου
11	fluiară	< ?	fluier	fyell	φλουιάρα

În ceea ce privește lexicul păstoresc, putem spune că e vorba de populație autohtonă de păstori dintre care unii sunt albanezii actuali care

¹⁰ Sărăcăceani (cunoscuți și ca saracațani, cărăcăciani și caracăciani; gr. Σαρακατσάνοι sau Σαρακατσαναίοι, bg. Каракачани) transhumanți, vorbitori doar de greacă. Sărăcăciani ar fi aromâni grecizați iar etnonimul lor derivă din aromânescul sărac, sunt des folosite de naționalistii aromâni. Căsătorii mixte între aromâni și sărăcăciani au loc doar de câteva decenii Weigand (1895, pg. 277).

¹¹ Kahl 2007.

și-au păstrat limba, alții sunt aromânii, autohtonii romanizați și alții sunt sărăcăceanii, aromâni grecizați.

Bibliografie:

Brâncuș 2002 = Brâncuș, Grigore, *Introducere în istoria limbii române*, București, 2002.

Capidan 1931 = Theodor Capidan, *Fărșeroții. Studiu lingvistic asupra românilor din Albania*, (extras din „Dacoromania”), VI, București, 1931, p. 1-210.

Kahl 2007 = Thede Kahl, *Hirten in Kontakt. Sprach- und Kulturwandel ehemaliger Wanderhirten in Epirus Und Südalbanien*, Münster, 2007.

Nevaci 2007 = Manuela Nevaci, *Graiul aromânilor fărșeroți din Dobrogea*, București, Cartea Universitară, 2007.

Saramandu 1984 = Nicolae Saramandu, *Aromâna*, în „Tratat de dialectologie românească”, Craiova, Scrisul Românesc, 1984, p. 423-475.

Saramandu 1984 = Nicolae Saramandu, *Romanitatea orientală*, București, Editura Academiei, 2004.

Weigand 1894, 1895 = Weigand, Gustav, *Die Aromunen*, I, II, Leipzig 1894, 1895.

Weigand 1888 = Weigand, Gustav, *Die Sprache der Olympos-Walachen*, Leipzig, 1888.

ETNONIME SUD-EST EUROPENE ÎN TOPONIMIA ROMÂNEASCĂ

Un aspect intéressant de la recherche des noms ethniques est celui de leur transfert dans la toponymie. Dans le cas particulier du transfert des noms des peuples des Balkans dans la toponymie roumaine il faut tenir compte du voisinage et de la longue histoire des relations intenses et continues que les Roumains ont eus avec cette zone géographique. L'emploi, en général, des noms ethniques dans la toponymie des Roumains a fait l'objet d'une partie du livre de Iorgu Iordan sur la toponymie roumaine, ainsi que l'objet des préoccupations d'Emil Petrovici. Aux sources du matériel utilisé par Iorgu Iordan se sont ajoutées, ces dernières années, des dictionnaires régionaux complètes de toponymes, dont la publication de celui concernant l'Olténie s'est déjà achevée et celle des dictionnaires concernant la Moldavie et la Munténie est en cours ; le dictionnaire sur la Transylvanie est conçu comme un trésor de la toponymie des aires de petites dimensions. Les ethnonymes sont fréquemment utilisés dans la petite toponymie roumaine (noms des villages, nom des forêts, des eaux, des lieux agricoles, des accidents de relief) que ces nouvelles sources mettent aujourd'hui en totalité à la disposition des chercheurs.

Les noms que nous avons retenus sont : *arbănaș*, *arnău*, *arvanit* «albanais»; *șcheau* «bulgare»; *arvat* «croate»; *bășneag* «bosniaque» ; *bulgar* «bulgare»; *sârb* «serbe»; *grec* «grec», *turc* «turc».

En jugeant les données offertes par le matériel des dictionnaires, la plus haute fréquence semblent avoir les ethnonymes *sârb* et *turc* ; *grec*, aussi, est assez fréquent.

La toponymie conserve des ethnonymes que la langue usuelle ne connaît plus : *șcheau*, *arvat*, *bășneag*.

On peut supposer que, dans le cas des formes de pluriel, le nom d'une localité se réfère à un contenu ethnique, c'est-à-dire qu'à l'origine la population de la localité en question provenait des contrées au sud du Danube. Il s'agit des toponymes dérivés des noms des populations portant des noms identiques aux noms des localités. Dans le cas des formes de singulier, il est question des anthroponymes ayant en roumain la fonction de surnom, qui peuvent devenir des bases pour des dérivés ayant la fonction de noms de groupe.

Les ethnonymes entrés en toponymie font partie des syntagmes et ont de nombreux dérivés. Une attention spéciale mérite les dérivés à l'aide des suffixes *-eni*, *-ești*, dérivés qui donnent des indications sur les mouvements de la population. De même, intéressants s'avèrent les dérivés avec des suffixes diminutifs, moins étudiés jusqu'à présent.

Numele de persoane și numele de locuri care provin din denumiri etnice pot forma unul din domeniile de studiu cu cele mai interesante concluzii care se pot trage asupra tezaurului cultural și istoric generat de contactele între populația locală și vecinii de diferite origini¹. Inventarul de etnonime intrate în toponimie dă o perspectivă interesantă asupra relațiilor localnicilor cu noii veniți, formând imaginea straturilor de cunoștințe pe care aceștia le au unii despre alții, dovedindu-se rezistente în toponimie, chiar dacă pentru vorbitorul obișnuit sensurile pe care le-au avut în alte epoci își pierd explicația. Alături de cercetările mai vechi de toponimie, cum sunt cele ale lui Iorgu Iordan și Emil Petrovici, și de marile dicționare de geografie și toponimie ale României², publicarea completă, în ritm susținut, în ultimii ani, a toponimiei majore și a celei mici³, dă un nou prilej de informare asupra intrării în toponimia românească a etnonimelor sud-est europene⁴.

Numele albanezilor a ajuns în română pe căi diferite, în perioade diferite. Actualul nume, *albanez*, este un neologism romanesc⁵. În limba veche erau folosite *arbănaș*, *arnăut*, *arvanit*⁶. *Arbănaș*, apropiat de forma albaneză a vechiului nume etnic, *arbën* (înlocuit în secolul al XV-lea / al XVI-lea de termenul *shqiptar*⁷), a intrat în română prin sârbă și bulgară: *arbanas*⁸; *arvanit* și *arnăut* sunt dublete, provenind, primul, din

¹ În aceeași categorie de nume care presupun contactul direct și, în unele privințe, conviețuirea, intră numele etnice folosite ca nume ale jocurilor populare. În limba română această categorie de nume de jocuri populare este foarte bogată.

² Iordan, *Top.*, cu bibliografie. Unul din capitolele cărții sale poartă titlul *Toponimice formate de la nume de popoare*.

³ Au fost publicate, pe regiuni, dicționarul toponimic al Olteniei (în întregime), al Munteniei și al Moldovei (aflate în curs), tezaurul de toponime al Transilvaniei.

⁴ Avântul pe care l-a luat în ultimii ani valorificarea a o mulțime de aspecte cuprinse în informația din lucrările lexicografice care înregistrează toponimia se observă, de exemplu, în studierea toponimiei formate pe baza elementelor de substrat (Gr. Brâncuș, *Transferul*; pentru fundamentarea teoretică, vezi în mod special p. 18-22).

⁵ Ciorănescu, nr. 372, s. v. *arbănaș*.

⁶ De notat că termenul nu apare la Hasdeu, EMR.

⁷ Pentru concurența între etnonimele *arbër* / *arbën* și *shqiptar* vezi Çabej, *Stud. etim.*, II, p. 61 și urm.

⁸ Çabej, *Stud. etim.*, II, p. 67 consideră rom. *arbănaș* împrumutat direct din albaneză,

termenul grecesc *ἀρβανίτης*, al doilea din turcescul *arnaut*, la rândul său împrumutat din forma modificată, *ἀρναβίτης*, a termenul grecesc⁹. Frecvența acestor termeni în toponimia românească este destul de scăzută.

I. Iordan¹⁰ înregistrează cu numele *Arbănași* un sat în zona Buzăului și altul în regiunea Galaților și trei denumiri topice de la *arnăut*: *Arnăutul* (în zona Iașilor), *Fântâna Arnăutului* (Dorohoi), *Movila Arnăutului* (Medgidia). Se observă faptul că *arbănaș* este folosit ca nume de sat și este la plural, funcționând ca nume de grup, în vreme ce *Arnăut*, la singular, este, foarte probabil¹¹, numele câte unui accident de relief, al unui loc anume, nu al unei așezări. Este vorba de supranumele *Arnăut*, fie că persoana la care se referă era albanez ca etnie fie că nu, sau că avea calitatea de „scutier, paznic personal, soldat, mercenar”¹².

Utilizarea în toponomastică ar fi încă un argument care să confirme constatarea făcută de B.P. Hasdeu : *arbănaș* și *arnăut* sunt sinonime, *arnăut* dezvoltă, însă, mai multe sensuri, din afara domeniului etnonimic, în vreme ce *arbănaș* păstrează numai sensul etnic¹³. Din datele adunate

din forma *arbanas*, azi inexistentă, în care recunoaște sufixul *-as*, cu funcția de a deriva numele locuitorului de la numele regiunii. Finala ar fi fost refăcută în română după forma sufixului *-aș*. În ceea ce privește finala din română, poate nu e lipsit de interes faptul că, în documentele turcești din secolele al XV-lea – al XVI-lea, este consemnat numele *Arbanash* [Arbanaș] al unor sate din Kosova și că în sârbă, o variantă a adjectivului derivat este *arbanaški*, *arbanaška* (Doçi, *Antroponimia*, p. 37 și urm.; pentru forma sârbească, vezi și *Fjalor serbokroatisht – shqip*, Prishtina, 1974, M. Tomici, *Dicționar sârb-român*, Timișoara, 1998, la care se găsește și substantivul derivat *arbanaštvo* „ceea ce e specific albanezilor”). Revenind la ipoteza lui Çabej, trebuie arătat că nu sunt oferite precizări asupra împrejurărilor în care ar fi putut avea loc împrumutul și nici asupra perioadei.

⁹ Ciorănescu, *l.c.*; pentru sensurile identice cu cele din română ale etimonului turcesc vezi și Suciu, *Influența*, II, p. 53.

¹⁰ Iordan, *Top.*, p. 266.

¹¹ Iordan, *l. c.* nu face precizări asupra referentului.

¹² De exemplu, în DTRO (s. v. *Arnăut*), un plai cu vii din Dăbuleni, Dolj, cu numele *Arnăutu*, este explicat de la numele propriu *Arnăutu*. Este vorba, așadar, de un antroponim provenind dintr-o poreclă, care este la origine etnonim. Ajuns în toponimie, numele indică, după câte se pare, faptul că e vorba de proprietatea cuiva care poartă acea poreclă sau nume. Despre numele de popoare, devenite de cele mai multe ori porecle ale unor persoane, utilizate fiind apoi ca nume de munți, vezi E. Petrovici, *Oronymes à base d'anthroponymes dans les Carpathes roumaines*, în Petrovici, SDT, p. 278. De reținut și observația lui Gr. Brâncuș, în marginea studiului introductiv al lui Gh. Bolocan, că cel mai adesea toponimele descind din numele de persoană (Brâncuș, *Transferul*, p. 19, cu bibliografie).

¹³ Hasdeu, EMR, s. v. *arbănaș*, *arnăut*.

de Hasdeu, reiese că etnonimul *arbănaș*¹⁴ apare la Moxa¹⁵, la Miron Costin¹⁶, la Neculce¹⁷. Hasdeu citează de asemenea fragmente din documente în care învoirile date de domnii români pentru întemeierea de sate conțin ca nume etnic exclusiv termenul *arbănaș* : *să facă sat să fie slobozie să să strângă oameni striini, sârbi și arbănași și ungureni și oameni fără bir și fără dajde*¹⁸ ; *a facere slobozie și a strânge oamini pre moșie Tutana Albota, însă oameni streini : greci, arbănași, sârbi, moldoveni și alți oameni care vor fi fără bir și fără nevoi*¹⁹. Arnăuț apare mai ales în texte din secolul al XVIII-lea (judecând tot după materialul cuprins în *Etymologicum Magnum Romaniae*), cu sensul „soldat, lefegiu” ; aceleași sensuri le are în cântecele bătrânești menționate de Hasdeu.

În Oltenia, apare numele de grup *arbănești*, articulat *arbăneștii*, pe care Gh. Bolocan²⁰ îl include între toponimele nume de grup, explicându-l ca derivat de la numele propriu *Arbăn*, *Arban*. În corpul dicționarului găsim, în Mehedinți, *Arbănești* ca nume de deal și ca nume de pârâu, cu etimologia *arbănești* nume de grup, considerat, așa cum am văzut, derivat de la numele propriu *Arbăn*, *Arban*, despre care, însă, alte precizări lipsesc. Ne întrebăm dacă atât colectivul *arbănești*, format cu sufixul *-ești*, cât și numele propriu *Arbăn* care se află la baza derivatului nu ar putea fi puse în relație cu etnonimul *arbănaș*²¹.

Identitatea termenului *arbănaș* cu *epirot* (care apare la Miron Costin, de exemplu) este obișnuită în epocă și se întâlnește la înșiși autorii albanezi contemporani din nordul Albaniei (Fr. Bardhi, Marin Barletius). În secolele al XVI-lea și al XVII-lea etnonimul vechi *arbër* pierde teren, în albaneză, în fața noului etnonim, *shqiptar* (foarte probabil din familia verbului *shqip*, *shqiptoj* „a rosti”). Numele apărut în secolul al XVI-lea al albanezilor rămâne necunoscut la nordul Dunării pentru lungă vreme. Iorgu Iordan nu îl înregistrează²².

Slavii de sud apar în toponimia românească pe de o parte cu nu-

¹⁴ Termenul este învechit și prezent cu precădere în poezia populară (DA, care notează, tot în poezia populară, după Hasdeu, EMR, și forma *d'albănaș*).

¹⁵ ... *suptu sabia lui au plecat srăbii, arbănașii, frâncii, iverii*.

¹⁶ *Arbănașii epiroți sint*.

¹⁷ *Ghica-vodă, de neamul lui fiind arbănaș*.

¹⁸ *Condica Govorei*, în vremea lui Alexandru Iliaș, la 1629.

¹⁹ În vremea lui Grigore Ghica, la 1662.

²⁰ În *Prefața* la DTRO, p. 37.

²¹ Se observă că apropierea este mai evidentă de forma ghegă a vechiului etnonim alb. *arbën* ; în română, însă, un nume comun *arban* nu există.

²² Toponime formate de la neologismul *albanez* lipsesc de asemenea.

mele vechi *șchei*, moștenit din latină (*sclavus*)²³, pe de alta, cu frecvențe diferite, cu numele fiecărei ramuri.

Se păstrează, astfel, numele vechi *arvat*, cuvânt literar la scriitorii vechi, împrumutat din v. slav. *harvatŭ*²⁴. Fără indicarea referentului (accident de relief, apă, pădure etc.), apar în cartea lui I. Iordan următoarele nume : *Arvat* (Tecuci), *Arvâteasca* (Caracal), *Arvâțești* (Turnu-Severin), *Arvâțeni*²⁵ (Odorhei) și, cu varianta de origine maghiară, *Horvatul* (în Cehul Silvaniei²⁶ și Șimleu). În DTRO găsim mai multe exemple : *Arvatu*, nume de deal (Mehedinți), explicat de la numele propriu de persoană *Arvatu* ; *Arvâteanca*, *Arvâțești* și *Grădinile Arvâteasca*, numele unui sat din Romanați în diferite perioade ale existenței sale, dedus din adj. *arvâtesc* „care aparține de Arvâțești” ; *Arvâțești*, sat din Mehedinți (atestat la 1749) și sat în Romanați (de la 1543), al căror nume este tălmăcit prin numele de grup *arvâțești* ; *Arvâtoaia*, numele unui curs mic de apă, din numele propriu feminin de persoană *Arvâtoaia*. Etimologia slavă veche pentru termenul *arvat* o întâlnim la Hasdeu (EMR s. v.), care dă ca exemplu un fragment din Nicolae Costin (*acei doi frați...s-au clătit din Iliric, țara arvaților, și den Dalmația*). Hasdeu arată că *Arvat*, devenit nume de persoană prin folosirea ca poreclă (ca *Sârbu*, *Turcu*), este menționat într-un document din 1569. Antroponimul funcționează ca bază pentru numele topic derivat *Arvâțești* al unui sat în Mehedinți și al unei păduri în Romanați, probabil cele menționate mai sus de DTRO.

În toponimie se păstrează formele și variantele vechi ale actualului

²³ Direct de la etnonim sunt explicate (în DTRO, vol. 6, p. 150, după Iorgu Iordan < lat. med. *sclavus* (*slavus*) „bulgar”) numele *Șcheia* (cu sufixul toponimic *-a*), moșie la Baia de Fier, Gorj, *Șchiau*, numele unui munte, al unei păduri, al unui pâraș în Gorj, *Șchiaua*, deal și pădure în Gorj, *Șchiaua*, baltă în Dolj, *Șchiaua Mare*, *Șchiaua Mică*, două coaste în Dolj, *Șchiauana* (cu sufixul *-na*), vale în Gorj. Pe de altă parte, după autorii DTRO, o serie de toponime sunt formate de la nume proprii de persoane și nu direct de la etnonim : *Șchiaua* (p. 39, cu varianta *Șcheaua*, p. 150) (teren arabil în Dolj) < *Șchiau* + *-a*, sufix toponimic. Subiectul a fost pe larg cercetat în știința românească. O sinteză a sa, legată chiar de utilizarea termenului *șcheau* în toponimie, dă Brezeanu, *Schei/Șchei*.

²⁴ Explicație dată de Iorgu Iordan, *Top.*, p. 267 ; vezi și DA s. v. ; este interesant de menționat că termenul există, totuși, și în limba populară, fiind prezent în Muntenia, de exemplu : *o limbă de oameni care le zicea arvați* (Iulia Mărgărit, *Vocabularul*, p. 62).

²⁵ Putem observa că derivatul se înscrie în seria etnonimelor derivate cu *-ean*, sufix care indică regiunea, locul de proveniență, nu originea etnică (de ex. *ungurean* „român din Ungaria”). Pentru forma *Arvâțeni*, Iorgu Iordan nu oferă nici o precizare semantică ; ar putea fi vorba de un plural format de la singularul *arvâțean*, folosit ca supranume (trecut în toponimie), *Arvâțeanu*.

²⁶ TTRT, Sălaj, p. 163 explică acest nume de la numele de persoană *Horvat*.

bosnieci (pluralul termenului *bosniac*) : *Bâșnegi*, menționat la 1819, este numele unui sat în Gorj, notat în diferite surse, așa cu arată DTRO²⁷ ca *Bâsnesci* (la 1864), *Bâjnegi* (la 1872), *Bâsnegi* (la 1892, formă pe care o preferă Iorgu Iordan²⁸). Toponimul *Bâșnegi* este dedus în DTRO de la numele de grup *bâșnegi*, pentru explicarea căruia Iorgu Iordan trimite la sb. *bošnjak*. Tot aici trebuie incluse toponimele *Boșneag* (lângă Moldova Nouă), *Boșneagul* (în zona orașului Călărași)²⁹. *Boșneagu* este și numele unei mături și al unui loc în Dolj, al unui loc în Vâlcea³⁰ și s-ar explica prin porecla *Boșneag* „bosniac”³¹. Derivatul, nume de grup, *boșnegani*, indicând locul de origine, funcționează ca nume al unei părți de sat în Dolj: *Boșnegani*. Iorgu Iordan mai adaugă toponimul *Bosnea* (prezent în zona Mizilului și lângă Strehaia), după V. Bogrea. Explicația lui Bogrea, și anume de la numele de țară, *Bosnia* este preluată de Iordan cu prudență. În dicționarul toponimic al Olteniei, numele de sat *Bosna* este explicat de subiectul chestionat ca derivat de la numele propriu omonim de persoană, *Bosna*³².

Bulgari numește, așa cum precizează Iorgu Iordan, mahalale locuite de bulgari în așezări din Cehul Silvaniei, Huși, Tecuci³³, iar *Bulgărei*³⁴ este numele unui cartier din Brașov. Următoarele toponime, mai numeroase decât cele cu formă de plural, au formă de singular și se referă la o persoană anumită pe care o reține memoria colectivă locală cu porecla în chestiune: *Bulgarul* (Transilvania), *Iazul Bulgarului* (Iași),

²⁷ DTRO, s. v.

²⁸ Iordan, *Top.*, p. 268.

²⁹ Iordan, *l. c.*

³⁰ DTRO, s. v.

³¹ DTRO, p. 359. DA consemnează pentru „bosniac” următoarele derivate ieșite din uz: *bosnegesc*, *boșnegesc*, *bosnegiu*, *boșnegiu*.

³² DTRO, p. 358. Suciu, *Influența*, I, p. 489, arată că toponimul de origine turcească, *Bosna*, folosit destul de frecvent, devine bază pentru derivate românești : substantivul *bosnegiu* ~ *boșnegiu*, adjectivul *bosnegesc* ~ *boșnegesc* (cu echivalentele turcești *Bosnak*, *Bošnjak*).

³³ TRRT, Sălaj, p. 50, menționează încă în 1377 un sat *Bulgari*, cu numele tradus în maghiară; la 1733, cu numele redat în română, *Bulgarj*. Îl explică din pluralul numelui etnic *bulgar*.

³⁴ În Transilvania, în Sebeș, există și toponimul *Ungurei* pe care Iorgu Iordan (*Top.*, p. 291, nota 1) îl explică drept formă de plural de la singularul *Ungurel*, la rândul său toponim. Iordan reține în capitolul *Diminutive*, p. 446-461, dintre toponimele având la origine nume etice, numai diminutivele derivate de la *ungur* (p. 461) și nu se oprește în chip special asupra sensului cu care sunt folosite diminutivele de la numele de popoare. Este posibil ca sensul să fie dat de faptul că așezarea respectivă depinde de o altă mai veche sau mai mare.

La Podul Bulgarului (Râmnicu Sărat), *Poiana Bulgarului* (Bacău), *Pușul Bulgarului* (Buzău), *Valea de la Podul Bulgarului* (Tulcea), *Bulgăruș*³⁵ (Timișoara), *Bulgăroaica* (Slatina), *Bulgăreasca* (Olt), *Bulgaria* și *La Bulgărie*, ultimele două cu sensul de „grădină de zarzavat” (Pașcani). În dicționarul toponimic al Olteniei găsim numai singularul *Bulgaru*, nume de loc în Gorj și nume de ocină în Olt (într-un document de la 1573), explicat din antroponimul *Bulgaru*, poreclă devenită toponim³⁶.

Dintre numele popoarelor slave de sud, frecvent apare în toponimia românească *sârb*. Încercând să lămurească cauzele utilizării termenului *sârb* și cu sensul „bulgar”, Iorgu Iordan³⁷ a prezentat și toponomastica legată de etnonimul *sârb*. Din inventarul de denumiri înregistrate de Iordan, este de reținut numărul ridicat de forme de plural, ceea ce dovedește deasă utilizare ca nume de așezări derivate de la nume de grup³⁸ : *Sârbi* ca nume de localități apare în Adjud, în Bârlad, în jurul Bucureștilor, în Cehul Silvaniei, Drăgășani, Fălticeni, Găești, Gurahonț, Hunedoara, Luduș, Moinești, Oradea, Panciu, Suceava, Sighet, Șimleu, Tecuci, Tg. Neamț. Trebuie adăugate îmbinările cu diferite determinări : *Sârbii Filozofi*, *Sârbii Măgura*, *Sârbii Scorțeni*, *Sârbii Sfințești*, *Codrul Sârbilor*, *Odaia Sârbilor*, *Pârâul Sârbilor* și sintagmele în care etnonimul are funcția de precizare pe lângă un nume de localitate : *Corlățeștii Sârbi*, *Valea Sârbi*. Un alt grup de denumiri este format de derivatele cu sufixul *-ești* : *Sârbești* (cu 7 ocurențe), *Sârbeștii din Albeni*, *Sârbeștii din Săcelul*, *Sârbeștii Noi* și *Sârbeștii Vechi*. Un mare număr de toponime sunt formate de la singular și de la derivate folosite de asemenea la singular pentru a denumi un loc, o apă, un accident de relief : *Sârbul*, *Dealul Sârbului*, *Grădina Sârbului*, *Sârbișul*, *Valea Sârboiului*, *Sârbeasca*, *Sârbea*, *Sârbia* (cu sensul, ca și *Bulgaria* mai sus, de „grădină de zarzavat”), *Sârbulea* și *Sârbova*, un derivat în română cu sufixul de origine slavă *-ova*³⁹, după modelul slav în *-ova*⁴⁰.

În județul Sălaj, găsim un sat *Sârbi*, la 1481, un loc și o parte de sat,

³⁵ Vezi nota de mai sus.

³⁶ DTRO, I, p. 400.

³⁷ Iordan, *Top.*, p. 285.

³⁸ Vezi mai sus și textele din documentele menționate de Hasdeu în legătură cu așezările de albanezi (notele 8, 9).

³⁹ Pentru istoria sufixului și originea toponimelor derivate vezi Iordan, *Top.*, p. 473-481

⁴⁰ Este de reținut capacitatea de derivare a termenului, intrat în sistemul onomastic românesc.

care poartă și numele *Sârbeni*; există, de asemenea, ca determinant în genitiv, *Dealul Sârbilor*, *Ulița ~*, *Valea ~*⁴¹.

În DTRO găsim : *Sârbi*, provenind din numele de grup *sârbi*, cu referire la părți de sate (Mehedinți, Gorj, Olt, Vâlcea) și moșii ; *Sârbia*, *Sârbie*, nume colective cu referire la părți de sate, după autorii DTRO ; *Sârba* – a cărei etimologie ar fi numele propriu *Sârbu*+ -a – , nume de baltă (Dolj), de moară de apă (Dolj), de loc (Dolj), de deal și de lac (Mehedinți), de pârâu (Olt, Vâlcea), *Sârbeana* (explicat de la numele propriu omonim), denumind un pârâu și o vale (Vâlcea), *Sârbeanca*, alt nume pentru obiectele denumite cu *Sârbeana*, ambele fiind considerate la origine nume de persoană și nu forme de feminin ale etnonimului. La fel, pentru *Sârbeasca*, nume de vâlcea, nume de moșie (Vâlcea), este propus ca etimologie numele propriu *Sârbeasca*. Frecvent este numele de grup derivat *sârbeni* care, ca toponim, *Sârbeni*, se referă la părți de sat (de 4 ori, Dolj, o dată în Olt, o dată în Vâlcea) ; numele sinonim de grup, *sârbești*, este la rândul său frecvent ca toponim, *Sârbești*, cu referire la sate și părți de sate în Gorj, la dealuri (Vâlcea). Apar, de asemenea, nume de persoane utilizate ca nume de locuri : *Sârbin* (culme de munte, Gorj), *Sârboia* (mlaștină, Gorj), *Sârboiaica* (terenuri arabile, fântână, vale), *Sârbu* (deal, munte, vale, pădure, Gorj, teren arabil, Olt), *Sârbulescu*, *Sârbulești*, *Sârbulețu*, *Sârca*, *Sârscă*⁴². În județul Sălaj : *Sârca* (nume de loc), *Sârcești* (o uliță, *Ulița Sârceștilor*). Trebuie reținută observația lui V. Bogrea, pe care o evidențiază Iorgu Iordan⁴³, că toponimia păstrează și forme vechi, cu consoana *b* (*p*) dispărută : *Sârca*, în loc de *Sârbca*, *Sârscă*, *Sircu*, *Sârcu*, dintr-un mai vechi *Sârbcu*.

Etnonimul *grec* apare frecvent la plural. Urmărind lista redactată de Iorgu Iordan⁴⁴, întâlnim : *Greci* (în nouă puncte din Moldova și Muntenia), în sintagme cu diferiți determinanți : *Grecii de Buzău*, *Grecii de Jos*, *Grecii de Mijloc*, *Grecii de Sus* ; *Grecii Grădiște*. Apare frecvent sintagma cu etnonimul la genitiv plural : *Dealul Grecilor*, *Gârla Grecilor*, *Gârlița Grecilor*, *Lacul Grecilor*, *Pârâul Grecilor*, *Podul Grecilor*, *Valea Grecilor*. Sunt dese, de asemenea, toponimele conținând substantivul *grec* sau derivatele la singular : *Greaca* (nume de baltă în Oltenia, nu-

⁴¹ În TTRT, Sălaj, p. 287; explicația: din numele de grup, care provine, la rândul său, din numele de familie *Sârb*.

⁴² Pentru numele propriu *Sârca*, trecut în toponimie, vezi Iordan, *Top.*, p. 286.

⁴³ Iordan, *l. c.* În TTRT, Sălaj, p. 175, 238, toponimul *Sârca* este explicat din numele de persoană omonim, iar *Sârcești* din numele de grup corespunzător, care provine din același nume de familie, lăsat fără explicație.

⁴⁴ Iordan, *Top.*, p. 273.

mită și Iezerul Grecilor), Valea Grecei ; Grecul, Dealul Grecului, Lacul Grecului, Mărăcinii Grecului, Pârâul Grecului, Valea Grecului⁴⁵.

Turc apare aproape exclusiv la singular sau în derivate adjectivale, ori cu un determinant : *Geaferea Turcească* (Dobrogea), *Turcești* (Câmpeni, Costești, Horezu), *Sacoșul Turcesc* (Lugoj) ; *Turcina* (Rm. Vâlcea), *Turcineasca* și *Turcinești* (Tg. Jiu), *Turcinul* (Bârlad, Gorj)⁴⁶ ; *Turciți* (Gorj-Gilort) ; *Turcoaia* (Măcin)⁴⁷, *Turcul* (Dolj, Ialomița, Muscel, Prahova, Transilvania) ; *Balta Turcului* (Botoșani), *Bordeiul Turcului* (Turnu Severin), *Conacul Turcului* (Buzău), *Cotul Turcului* (Tg. Neamț), *Dealul Turcului* (Transilvania), *Fântâna Turcului* (Rm. Sărat), *Fundul Turcului* (lângă București), *Hotarul Turcului* (Suceava), *Lacul Turcului* (Ploiești), *Movila Turcului* (Galați, Iași), *Movila de la Balta Turcului* (Botoșani), *Odaia Turcului* (Găești), *Pasul Turcului* (Huși) ; *Turculești* (Găești) ; *Piscul Turcilor* (Muscel), *Poiana Turcilor* (Dorohoi), *Vadul Turcilor* (Tecuci). Lista alcătuită de Iorgu Iordan arată că foarte puține sunt denumirile la plural, fapt subliniat de autor ca un argument că lipsa formei de plural dovedește că nu poate fi vorba de așezări propriu-zis turcești. Nici semantica, după cum se poate vedea, nu include aceste nume în seria denumirilor de localități. DTRO înregistrează următoarele forme : *Turcu* (< *turc*, etnonim), *Turca* (< *turcă* „stafie”, sau nume propriu, pentru care trimite la *turcă* „flăcău mascat”), *Turcina*, *Turcineasa* și *Turcineasca* (< *Turcinu*), *Turceasca* (< *Turceasca*, nume propriu, sau adj. *turcesc*, substantivizat), *Turcinu* (de la numele corespunzător de persoană⁴⁸), *Turcenii* (< *turcenii*, nume de grup⁴⁹), frecvent, ca și sinonimul *Turcești* (< *turcești*, nume de grup), la care se adaugă *Turcinești* (< *turcinești*), *Turcita*, *Turciți*, *Turcoaia*, *Turcovești*, *Turculești*

⁴⁵ În TTRT, Sălaj, p. 148, întâlnim *Crucea* (Groapa, Mormântu, Via) *Grecului*, în care toponimul *Grecu* este explicat din numele corespunzător de persoană (p. 91).

⁴⁶ Baza derivatelor din acest grup este comparată de Iorgu Iordan, *Top.*, p. 290-291, cu v. sl. *turčînŭ*, adjectiv format de la *turŭkŭ* „turc”, sb. *turčîn* „turc” ; să se compare cu etnonimul *bulgărin* (cf. v. sl. *blŭgarinŭ*, bg. *blŭgarin*), utilizat chiar ca toponim, în Moldova (*La malu Bulgărinului*), S. Fl. Marian, citat în DA s. v. *bulgar*, și cu numele de munte *Sârbin*, menționat mai sus.

⁴⁷ Acest toponim, foarte probabil, îl are în vedere Suciu, *Influența*, I, p. 495, atunci când presupune că este o redare prin etimologie populară a fostei denumiri a localității, *Türkoya* „dantelă turcească”, sau, tot atât de plauzibil, că toponimul turcesc reprodușese, tot prin etimologie populară, toponimul românesc care se va fi referit la o turcoiacă sau la turci așezați în zonă.

⁴⁸ Pentru origine, vezi nota 41.

⁴⁹ *Turcenii* (*Lazul Turcenilor*) și în Sălaj, TTRT, p. 182, 319 ; toponimul este explicat din numele de grup *turcenii*, provenit din porecla *Turcu*.

(< *turculești*, nume de grup), *Turculețu* (de la numele de personă corespunzător). După cum se vede, este vorba de un mare număr de derivate, în care sensul nu este cel etnic propriu-zis, ci unul care pune în lumină anumite legături speciale ale populației românești cu spațiul turcesc, legături evocate de porecle transferate în toponimie.

Ni se pare interesant să amintim existența derivatelor cu sufixul *-ean*, pl. *-eni*, care indică țara sau regiunea de origine, chiar dacă originea etnică a populației astfel numite este alta decât aceea a numelui țării. Exemplul cunoscut este *ungurean*, *ungureni* „român din părțile ungurești”, român din Transilvania strămutat în Muntenia. Cu acest model sunt construite și numele de așezări *Bulgăreni*⁵⁰, *Sârbeni*⁵¹, *Grețeni*⁵², *Turcenii*⁵³. Iorgu Iordan⁵⁴ și Gh. Bolocan⁵⁵ au insistat asupra funcției sufixului *-ean* de a indica direcția de emigrare dintr-o regiune în alta. Sunt sinonime derivatele cu sufixul *-ești* : *Grețești*, *Sârbești*, *Turcești*⁵⁶. Interesant de observat că cele mai multe toponime pe care le-am prezentat sub *Arvat* sunt derivate în *-ean*, *-eni* și *-escu*, *-ești* : *Arvăteanca*, *Arvățești*.

O atenție specială merită perechile de denumiri de localități în care determinantul unuia dintre membri este *Român*, *Românesc*, *Română*, *Români*, iar pentru celălalt, numele unei populații vecine : *Sârb*, *sârbesc*, *Grec*, *grecesc* : *Checia Română* – *Checia Croată*⁵⁷, *Bălenii Sârbi* – *Bălenii Români*, *Brebenii Sârbi* – *Brebenii Români*. Perechea se poate forma și cu derivatele cu sufixul *-ean* : *Adunații Sârbeni* (ca și *Broștenii Români* – *Broștenii Ungureni*)⁵⁸. Este frecventă perechea în care două așezări cu același nume sunt deosebite prin determinarea cu adjectivele *pământeni* (*pământean*) și *străini* (*străin*)⁵⁹.

Puțin studiată este funcția numelor etnice cu formă de diminutiv. Ele au trecut și în toponimie⁶⁰ : *Bulgărei* (numele, așa cum am menți-

⁵⁰ Iordan, *Top.*, p. 269.

⁵¹ Iordan, *Top.*, p. 285.

⁵² Iordan, *Top.*, p. 273.

⁵³ Iordan, *Top.*, p. 289.

⁵⁴ Iordan, *Top.*, p. 403 și urm.

⁵⁵ Prefața la DTRO, vol. I.

⁵⁶ Iordan, *Top.*, p. 404.

⁵⁷ Iordan, *Top.*, p. 267.

⁵⁸ Iordan, *Top.*, p. 286.

⁵⁹ Iordan, *Top.*, p. 302.

⁶⁰ *Arnăuțel*, pe care nu l-am găsit notat ca toponim, apare în poezia populară, vezi DA; Hasdeu, EMR, s. v. *arnăut*, consideră *arnăuțel* «petit albanais», un diminutiv disprețuitor de la *arnăut*. Utilizat în balada populară, cuvântul are sensul de „mercenar”

onat, al unui cartier din Braşov), *Bulgăruş*⁶¹, *Turculeţul*⁶², *Sârb(i)şori*⁶³. DTRO oferă un articol bogat de dicţionar sub forma *Sârbşori*, explicată ca nume de grup, *sârb(i)şori* : nume de sat în Gorj, ortografiat *Srăbşori* în documente din secolul XV şi al XVI-lea şi *Sârbişorii*, în secolul al XVI-lea, cu variantele *Sărşori*, *Şarsori*, ca nume de pădure sau de locuri în pădure.

Am prezentat câteva aspecte referitoare la toponimele româneşti formate de la numele popoarelor vecine din zona sud-est europeană. Raporturile populaţiei locale cu noii veniţi pot fi reprezentate pe baza materialului bogat oferit de toponimie. Identificarea celorlalţi şi propria identificare prin formarea şi utilizarea toponimelor de la etnonime oferă informaţii speciale interesante asupra relaţiilor cu vecinii.

Toponimia mică românească (nume de sate, nume de păduri, ape, locuri agricole, accidente de relief) are o sursă importantă în etnonimie. Numele vechi ale unor popoare din zonă sunt păstrate de multe generaţii, chiar şi atunci când nu se mai ştie sensul lor etnic (*arvat*, *arbănaş*, *boşneag*, *bosnea*). Numeroasele supranume date unor persoane (*Bulgaru*, *Arnăutu*⁶⁴, *Sârbu*, *Grecu*, *Turcu*) sunt transferate în toponimie, unde sunt conservate în sintagme de tipul *Balta Turcului*. În cele mai multe cazuri, etnonimele prezente în toponimie sunt la origine nume de persoane, porecle.

Etnonimele intrate în toponimie rezistă de multă vreme, fac parte din sintagme şi construcţii şi au derivate numeroase. Derivatele cu sufixele *-eni*, *-eşti* indică direcţia de deplasare a unor comunităţi sau a părţilor unor comunităţi. Perechile formate cu construcţii care conţin determinantul *român*, *românesc* sunt o dovadă a raporturilor dintre comunităţi de diferite origini etnice.

Abrevieri

Brezeanu, Schei / Şchei = Stelian Brezeanu, *Schei / Şchei. Ethnonymie et toponymie roumaine*, în RESEE, XL, 1-4 (2002), p. 61-80.

şi nu sens etnic.

⁶¹ Iordan, *Top.*, p. 268; lângă Timişoara, dar nu este menţionat referentul. DA oferă varianta *bulgăraş*, nume comun.

⁶² Iordan, *Top.*, p. 289 (şi nota 7) menţionează existenţa şi la sudul Dunării a toponimului cu formă diminutivală *Turculeţ*.

⁶³ Rosetti, ILR, p. 396-397 îl compară cu numele de persoană de la sudul Dunării, *Srbşor*, intrat din română în sârbă.

⁶⁴ *Arbănaşu* ca poreclă, în schimb, nu pare să existe transferat în toponimie.

Brâncuș, *Transferul* = Gr. Brâncuș, *Transferul în onomastică al cuvintelor din substrat*, în Gr. Brâncuș, *Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române*, București, 1995, p. 18-47.

Çabej, *Stud. etim.* = E. Çabej, *Studime etimologjike në fushë të shqipes*, II, Tirana, 1976.

Ciorănescu = Al. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, traducerea din limba spaniolă și îngrijirea ediției Teodora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, 2001.

DA = Academia Română, *Dicționarul limbii române*, A-C, F-L (loj-niță), București, 1913 și urm.

Doçi, *Antroponimia* = Rexhep Doçi, *Antroponimia e shqiptarëve të Kosovës*, I, Prishtinë, 1990.

DTRO = *Dicționarul toponimic al României, Oltenia*, coordonare și introducere Gh. Bolocan, Craiova, 1993 și urm.

Hasdeu, EMR = B.P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, I-III, ed. Gr. Brâncuș, București, 1972-1976.

Mărgărit, *Vocabularul* = Iulia Mărgărit, *Vocabularul graiurilor muntenești actuale*, București, 2009.

Iordan, *Top.* = Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963.

Petrovici, SDT = Emil Petrovici, *Studii de dialectologie și toponimie*, volum îngrijit de I. Pătruț, B. Kelemen, I. Mării, București, 1970.

Rosetti, ILR = Al. Rosetti, *Istoria limbii române, I, de la origini până în secolul al XVII-lea*, ed. definitivă, București, 1986.

Suciu, *Influența* = Emil Suciu, *Influența turcă asupra limbii române. I, Studiu monografic*, București, 2009; II, *Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă*, București, 2010.

TTRT, Sălaj = *Tezaurul toponimic al României. Transilvania, județul Sălaj*, București, 2006.

Volumul de față cuprinde 12 comunicări care au fost prezentate la Colocviul organizat, la 29 septembrie 2010, de Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, în colaborare cu Institutul de Cercetări Lingvistice din Sankt Petersburg al Academiei Ruse de Științe. Manifestarea face parte din seria de simpozioane anuale pe care Institutul de Studii Sud-Est Europene și Institutul de Cercetări Lingvistice din Sankt Petersburg le organizează pe rând în cadrul unui proiect comun de cercetare pe tema enunțată în titlu. La colocviu au luat parte, ca și în anii precedenți, cercetători cu preocupări de balcanologie ai Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” din București al Academiei Române.

Cele douăsprezece contribuții pe teme de istorie, istorie culturală și lingvistică balcanică formează un volum încheiat și unitar.

Tema colocviului a fost aleasă pentru posibilitățile pe care le oferă în abordarea interdisciplinară, conducând la concluzii interesante pentru specialiștii unor domenii diferite nu numai din cercetarea Sud-Estului european, ci și din cercetarea spațiului romanic și a celui slav. Cititorul poate găsi o multitudine de date și de fapte care definesc Sud-Estul Europei drept un spațiu cu multiple convergențe, și, în același timp, drept un spațiu de afirmare a specificității unor zone și subzone cu evoluții paralele sau divergente.